

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Հ Ո Ղ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր Ի Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Ծ Ո Ւ

ԵՐԵՎԱՆ
2002

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑ

ՄԵՐՁՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹ**

Հոդվածների ժողովածու

ԵՐԵՎԱՆ — 2002

Մեկենասությամբ՝
Արմէն և Բերսաբէ Վերեճնան Հիմնադրամի (ԱՄԼ)

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀԳՏ 94/99
ԳՄՆ 63.3(5)
Մ 663

Խ մ բ ա գ ռ ա կ ա ն խ ո թ ի ո յ ղ՝
պ.գ.դ. Վահան Բայբուրջյան, պ.գ.դ. Արամ Ջուսյան,
պ.գ.թ. Պավել Չորանյան, պ.գ.թ. Շահեն Կարամանուկյան,
պ.գ.թ. Ռուբեն Մաֆրաստյան, պ.գ.թ. Արտակ Մեվսիսյան

Մ 663 Մերձավոր Արևելք, Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ (հոդվածների ժողովածու)։- Եր.։ «Ձևագակ-97», 2002.- 216 էջ։

Ժողովածուն ընդգրկում է ԳԳ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում կայացած Երիտասարդ արևելագետների XXII գիտական նստաշրջանում ընթերցված զեկուցումները։
Ներկայացված հոդվածները նվիրված են Մերձավոր Արևելքի հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերի պատմության, քաղաքականության և մշակույթի մի շարք արդիական խնդիրներին։
Նախատեսված է արևելագետների և ընթերցող լայն շրջանների համար։

Մ 0503030000 2002 թ.
0003(01)-2002

ԳՄՆ 63.3(5)

ISBN 99930-2-525-9

© Հերիմակներ, 2002 թ.

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐ

ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ ՀԱՍՄԻԿ

ՀԱՅԱՍՏԱԿԱՆ ՄԻ ՇԱՐՔ ՏԵՂԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԻ ԱՅԼ ՍԵՊԱԳԻՐ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Հայաստան-Ազգի երկիրը հիշատակվում է Ջ.ա. XV-XIII դդ. յսեթական աղբյուրներում, որպես Խեթական տերության հզոր հակառակորդներից մեկը: Նրա լեզվի, պատմության և էթնոլոգիային հարցերին անդրադարձել են մի շարք գիտնականներ, որոնց կարծիքները կարելի է քաժամել 3 հիմնական խմբի:

1. Գ. Ղափանցյանը, առավել ընդհանրացնելով և զարգացնելով մախոթայ ուսումնասիրողների՝ Է.Ֆոտեղի և Պ.Կրեյմերի տեսակետները, հայաստերենը համարում էր հայերենի հիմքը, իսկ հայասացիներին՝ ռայերի մախոթյաները¹:

2. Ի.Գյակոնովը «Հայասա» և «ժայ» անվանումները համարում է պատահական նմանություն, իսկ լեզվի մասին կարծում է, որ այն, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում է հյուսիս-արևմտյան կովկասյան խմբին²:

3. Գ.Ջահուկյանը գտնում է, որ Հայասայի անվանումը կապված է հայ անվան հետ, քայց հայաստերենը հայերենի հիմքը չէ, այլ հայերենից տարբեր հնդեվրոպական լեզու, որ հանդես է գալիս նրա մեջ, որպես կողմնակի շերտ, սակայն վերջին ժամանակներս մա փոխել է իր այս տեսակետը և հայաստերենը համարում է հայերենի ամփոփական հիմքը³:

Հայասայի լեզվի ուսումնասիրության համար նյութը շատ սահմանափակ է: Այն կարելի է քաժամել 3 խմբի՝ անժամանակներ, դիցանուններ, տեղանուններ:

Մեր կարծիքով Հայասա-Ազգիի քնակությունը եղել է հնդեվրոպական, ալելի քարդ է սակայն այն խմբից, թե արդյո՞ք այնտեղ քնակվել են հայեր, կամ հայաստերենը անմիջական կապ ունի՞ հայերենի հետ, այ-

նուհանդերձ մենք կասկած չունենք նաև այն հարցում, որ այդ տարածքի բնակչությունը իր մեծ դերն է ունեցել հայոց լեզվի և հայկական էթնոսի ձևավորման գործընթացում: Գ.Ղափանցյանի տեսակետի կապակցությամբ պետք է նշենք, որ նա, իր ժամանակին խորությամբ ուսումնասիրելով նյութը տարբեր տեսանկյուններից՝ արտահայտել է նույն կարծիքը, սակայն լեզուների ասիանիկ տեսության գաղափարը, որին հետևում էր, հաճախ հանգեցրել է ոչ ճիշտ եզրահանգումների: Նրա հիմնական թերությունն այն էր, որ հայաստական անձնանուններն ու տեղանունները ճշմարտացիորեն համադրելով խեթալուվիականի հետ և գտնելով ընդհանրություններ, մեզ հետաքրքրող է, և վերջավորությունները քացատում էր հնդեվրոպական լեզուների քերականությամբ, իսկ "ya"-ն մեկնաբանում է խուտիերենի քերականությամբ, որն ինչպես հայտնի է հնդեվրոպական լեզվաբնուստիքին չի պատկանում: Հետաքրքրական է նաև, որ իր «Суффиксы и суффиксированные слова в топонимике древней - Малой Азии»՝ աշխատանքում նա, անընդադառնալով վերոհիշյալ վերջածանցներից, դարձյալ չի խոսում "ya" վերջածանցի մասին: Այնինչ, վերջինս, ըստ մեր դիտարկումների, իր հանդիպման հաճախականությամբ թվով երեք չի գերազանցում, ապա չի զիջում "ta"-ին և "ka"-ին⁶: Գ. Ղափանցյանը առանձնացնելով ya վերջավորությունը հայաստական անձնանուններում՝ այն քացատում է խուտիերենում հանդիպող "ya" նվազեցուցիչ մասնիկով: Ի.Դյակոնովը, նկատելով նրա մոտ այս հակասությունը, քննադատել է Գ. Ղափանցյանի այս մտեցումը: Ի.Դյակոնովի կարծիքով խուտիական վերջավորությամբ անձնանունը չի կարող պատկանել հնդեվրոպական ծագում ունեցող բնակչությանը: Եվ, զարգացնելով իր այս միտքը, ի տարբերություն Գ. Ջահուկյանի և նրանց հախորդների, հայասերինը դատում է խաբերենի կամ հյուսիս-արևմտյան կովկասյան խմբին, և հավանական է համարում խուտիական ազդեցությունը⁷: Սակայն նրա կարծիքով այդ հարցը չի կարելի վերջնականորեն լուծված համարել:

Մենք մեզ թույլ ենք տալիս չիամաձայնվելու Ի.Դյակոնովի տեսակետի հետ: Նախևառաջ այն պատճառով, որ հայաստական տեղանունների գերակշռող մասը ունի հնդեվրոպական վերջածանցներ: Եվ հենց "ya" տեղանվանական վերջածանցը, պետք է տարբերակել "ka" խուտիական նվազեցուցիչ մասնիկից: Մեր կարծիքով դա հնդեվրոպական վերջավորություն է, որ ունի լուրջ տեղանվանակերտ նշանակություն: Գ.Ջահուկյանի կարծիքով այն ծագում է հնդեվրոպական "yo" ածանցից⁸: Ինչ վերաբերում է հայաստական և խեթալուվիական անձնանուններում հանդիպող "ya" վերջավորությանը, ապա մենք ենթադրում ենք, որ այստեղ առկա է խուտիական ազդեցություն և հնարավոր է որ այն փոխառնվել է խուտիերենից, որպես պարզապես անվանական վերջավորություն չզի-

տակցվելով նրա նվազեցուցիչ նշանակությամբ: Սակայն դա բնավ էլ չպետք է նշանակի, որ կրողները եղել են խուռիներ: Նման դեպքերի համար հետաքրքրական օրինակ կարող է հանդիսանալ հենց խուռիական պետությունում՝ Միտաննիում ավազանու մի մասի անձնանունների հնդիքանական լինելու փաստը, որը սակայն չի նշանակում, որ այդ պետությունը խուռիական չէր: Մեր կարծիքով ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում նման փոխազդեցություններն ու փոխառությունները հաճախակի են հանդիպում. նմանափանդ անձնանունների հարցում նման օտար անունների փոխառության փաստեր առ այսօր էլ առկա են մեր իրականության մեջ:

Բացի այդ տեղանվանակերտ “յա” վերջավորությունը, ինչպես նշեցինք հավասարապես և բավականին հաճախ հանդիպում է՝ ձա, տա, աա, աա և այլ վերջավորությունների կողքին՝ ձա և տա վերջածանցների հնդկարական լինելը ևս մի շարք օրինակներով ապացուցվում է Գ.Նափանցյանի կողմից: Նա գտնում է, որ ձա վերջավորությունը հատուկ է այն լեզուներին, որոնք սեռական հոլովում ունեցել են “ս” վերջավորությունը (սեքերեմում և լուվիերեմում), իսկ “ա”-ն նա համարում է տեղայնացնող (լոկալիզացնող) մասնիկ: Ես վերջավորությունը (iṣa, iṣi), ինչպես ինքն է գտնում, հանդիպում է Հայաստան և *Բուսիստան (այսինքն՝ Տոփրոս)*¹⁰: Գ. Ջահուլյանը ձա և տա վերջավորությունների մասին գտնում է, որ “ա”-ի մեջ տեսնում է հնդիկության կազմակերպչական “յ” տարրն ունեցող ածանցական կազմությունների և “ա” ածանցներով քայանվանական կազմությունների մեջ: ձա-ն նա գտնում է, որ տարածված է Փոքր Ասիայի հարակապես արևմտյան մասի տեղանուններում և ակնհայտ խեթալուվիական ծագում ունի¹¹:

Մեզ հետաքրքրող այս երեք վերջածանցներով՝ ձա, տա, աա կազմված են հայաստական հետևյալ տեղանունները՝ Hayaṣa, Armiya, Parraya, Pahljuteya, Arhita, Tamatta:

Այս վերջավորությունները հանդիպում են տարբեր շրջաններում.

1. Արճնշ - Արտարասաչա (^{KLK}Artarapša); Տակտուննիա (^{URU}Taktunmia),
2. Վանա լճի ավազան - Ալլուրիա (^{ID}Alluria/u), Ալտուկույա (^{URU}Altucujia), Անզալիա (^{URU}Anzalia), Բիտույա (^{URU}Bitaja), Դիլիզիա (^{URU}Dilizia), Իննայա (^{ID}Innaja), Մախուննիա (^{SADU}Mahunia), Էրիդիա (^{URU}Eridia),
3. Ուրմիա լճի ավազան - Անիաշտանիա (^{URU}Aniaštania), Արծաբիա (^{KLK}Argabia), Արծաբիյա (^{SADU}Argabi(j)a), Աշկայա-Ուշկայա (^{KLK}Ašq/kaja-^{URU}Ušqaja),
4. Ուրուասորի - Իկկիա - (^{URU}Ikkia), Իշտամնիա (^{URU}Ištamnia), Խարդիա (^{URU}Ḫardia), Էլիդա (^{URU}Elida), Դունաչա (^{URU}Dunaša),

5. Մալաթիա (^(XIII, XIV)Melite(ia), Ջաֆչա (^(XIII)Zarča asuni)(?) Մալաթիայի հարևանությամբ,
6. Տիգրիսի վերին մասում և ակունքների մոտ - Դանիա (^(XIII)Denia), Իրսիա (^(XIII)Irsia), Լուկիա (^(XIII)Luqia), (^(XIII)Luluta),
7. Արածանի գետի հովիտ - Արծանիա (^(II)Arqania), Շեքեթերիա (^(XIII)Sebeteriani),
8. Մոխր - Շամձալիյա (^(XIII)Zanzalija), Խիմձուտա - Աճձիտ (^(XIII)He/nuzuta), Տախիսիչա (^(XIII)Tahhisa), Թիմիյա (ժամանակակից Ջիմին՝ Երզնկայից հարավ-արևելք) (^(XIII)Timija, ^(XIII)Temija), Փարիա (^(XIII)Paria):

Մեր նշած շրջաններից Հայաստանի, Մալաթիայի և հարակից շրջանների հնդեվրոպարենակ կամ հայաբնակ լինելու մասին գիտության մեջ բազմիցս արտահայտվել են տեսակետներ, որոնք ապացուցվում են նաև վերջին ժամանակների եմագիտական ուսումնասիրություններով:

Վանա լճի շրջանում այդ վերջավորությունները հիմնականում հանդիպում են Այադու երկրում և նրա շրջակայքում: Այադու երկրի տեղադրման հարցում տարրեր կարծիքներ են արտահայտվել: Այն հիշատակվում է Մարգոն II -ի (Ջ.ա. 722-705թթ.) դեպի ուրարտական տարածքները իր արշավանքի ժամանակ: Բ. Պիտոբովսկին, Հ. Կարապոզյանը այն տեղադրում են վանա լճի հյուսիսային ափերին, Իսկ Կ. Լեհման-Հաուստը, Գ. Մելիքիշվիլին, Ի. Դյակոնովը և Ն. Հարությունյանը՝ Վանա լճի արևելյան ափերին: Հ. Կարապոզյանը այլ ցկատառումներով այն կապում է հունական դիցաբանության Աիդոսի հետ, ելնելով իր այս դիտարկումից գտնում է, որ այդ տարածաշրջանը կարելի է համարել հնդեվրոպարենակ¹²:

Գ. Ջահուկյանը գտնում է, որ "ա" քաղադրիչով սկսվող մի շարք տեղանունների մեջ արտացոլվել է «հայ» անունը, և տեսնում է այդ քաղադրիչը վերոհիշյալ Այադու երկրանվան մեջ¹³:

Գիտության մեջ արժատավորված կարծիք կա, որ Վանա լճի և նրա շրջակայքի բուն ուրարտական տարածքներ են և Հայկական Տավրոսից հյուսիս, հավանաբար արդեն Ջ.ա. II հազարամյակում քնակվել են ուրարտացիներ, այն եղել է նրանց էթնիկ տարածման շրջանը, որն իր մեջ ներառում է Մեծ Ջարի վերին հոսանքը, Վանա լճի ավազանը և Արաքսի հովտի մի մասը (Ի. Դյակոնով): Մակայն դիտարկված փաստերը, մեր կարծիքով վկայում են այստեղ նաև հնդեվրոպական տարրի առկայության մասին: Դեռ ավելին, Ն. Հարությունյանը, գտնում է, որ նունիակ Վանա լճի ավազանում և հարակից տարածքներում ուրարտացիները հաստատվել են միայն IX դարի կեսերին, այսինքն՝ պետականության ստեղծելու պահին¹⁴:

Ինչ վերաբերում է այդ վերջածանցների հանդիպմանը Ուրմիա լճի ավազանում և Ուրուատրիում, ապա դա հետաքրքրական փաստ է հետազոտության մասին: Միայն պետք է նշենք, որ Ուրուատրիի վերաբերյալ դեռևս վերջնական կարծիքներ չեն արտահայտված գիտության մեջ: Ուրուատրի պետությունը հիշատակվում է ատրեստանյան քաղաքի Մալմանասար I-ի Զ.ա. 1263-1234թթ. արձանագրության մեջ: Ուրուատրի ընդհանուր անվան տակ միավորված են ութ երկրներ, որոնք տեղադրվում են Վանա լճից հարավ ընկած շրջանում, Հայկական Տավրոսում: Տարածքներ որոնք, ինչպես տեսանք մույնպես համարվում էին թուն ուրարտական: Սակայն Ն. Հարությունյանը իր մույն հոդվածում գրում է, որ «ատրեստանյան սեպագիր արդյուրները վկայում են, որ դեռևս ցեղային միությունների դարաշրջանի ուրարտացիները մ.թ.ա. XIII-IX դդ. Հայկական լեռնաշխարհի խորքն են ներթափանցել աստիճանաբար հարավից (Տիգրիսի և Մեծ Ձարի վերին հոսանքներից) վաղ հայկական ցեղային միությունների կատարի դիմադրության պայմաններում: Դա հաստատվում է հատկապես Մալմանասար I-ի մի արձանագրության մեջ հիշատակված Ուրուատրի ցեղային միության ութ մարզի տեղադրումներով»¹⁵:

Հետաքրքրական է, որ մի շարք գիտնականներ Ուրուատրին ստուգաբանել են խեթերենով (Գ. Նոյման՝ Ur-uatri – մեծաջուր) կամ հին իրանականով (Ռ. Շմիդտը՝ Varu/Uru’ adri – ընդարձակաջուր): Իսկ Գ. Ջահուկյանը, մերժելով այս մտտեցումները, փորձում է մեկնաբանել այն հայերենով, և հնարավոր է համարում Զ.ա. XIII դդ. Հայկական լեռնաշխարհում հայկական ցեղերի առկայությունը¹⁶ (ի տարբերություն Գյակունովի):

Մեր կարծիքով վերահիշյալ վերջածանցների առկայությունը նշված տարածքներում գուցե ոչ հիմնավորապես, սակայն զգալիորեն նաստում է նման տեսակետների իրավացիությանը: Ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Ուրարտական պետության անկումից հետո, ողջ այդ տարածաշրջանում ստեղծվում է միասնական հայկական պետություն, խոսում է այն մասին, որ հայկական տարրն առկա է եղել արդեն այդ տարածքներում:

Ամփոփելով վերջ շարադրվածը՝ եզրակացնում ենք.

1. Զա, տա, յա վերջավորությունները հնդեվրոպական վերջածանցներ են:
2. յա խոտիական մկազեցուցիչ մասնիկը պետք է տարբերակել (ՈՂ) տեղանվանական հնդեվրոպական վերջածանցից:
3. Զա, տա, յա վերջավորությունները, որոնք հանդիպում են Հայաստան, Մալասիայում, Վան և Ուրմիա լճերի շրջակայքում, Արճնյում, Մուփքում և Ուրուատրիում խոսում են այդ տարածքներում հնդեվրոպական բնակչության առկայության մասին, որոնց մի մասն էլ ամենայն հավանականությամբ կարող էին լինել հայեր:

SOME HAYASEAN TOPONYMIC SUFFIXES IN OTHER CUNEIFORM
TOPONYMS OF ARMENIAN HIGHLAND

(Summary)

The country of Hayasa - Azzi is mentioned in Hittite sources of XV-XIII BC as a rival to the Hittite Empire.

The available material for the study of the language of Hayasa is very limited. It can be divided into three groups:

1. personal names;
2. divine names;
3. toponyms.

From Hayasean toponyms Hajala, Amija, Parraja, Pahhuteja, Arhija, Tamatta include suffixes that are studied in the article.

These suffixes are traced in various regions of the Armenian Highland:

1. Archesh - (^{KLW} Artarapša), (^{GRU} Taktumnia);
2. Lake Van basin - (^{ID} Alluria'u), (^{URU} Aļtuqija), (^{URU} Anzalia), (^{URU} Bitaja), (^{URU} Dilizia), (^{ID} Izna(a)), (^{ACU} Mahunia), (^{URU} Eridia);
3. Lake Urmia basin - (^{URU} Aniašcania), (^{KLW} Arşabia), (^{ACU} Arşabi(ia)), (^{KLW} Adq/kaja-^{URU} Uškajia);
4. Uruatri - (^{URU} İkkia), (^{URU} İtamnia), (^{URU} Hædia), (^{URU} Elida), (^{URU} Dunafa);
5. Malatia (^{KLW/URU} Melite(ia)), (^{URU} Zapša asuni(?) near Malatia);
6. Upper Tigris and its mouth - (^{URU} Dania), (^{URU} İria), (^{URU} Luqia), (^{KLW} Luluta);
7. Valley of river Aratani - (^{ID} Arşania), (^{URU} Sebeteriani);
8. Tsopk - (^{URU} Zanzaliya), (^{URU} He/inzuta), (^{URU} Tahhila), Timmia (current Cimi southeast of Erzinka (Erzincan)) (^{URU} Timija, ^{URU} Temija), (^{KLW} Paria).

Based on the above mentioned material, we can conclude:

1. *ša, za, ja* are Indo-European suffixes;
2. the Hurri diminutive suffix *ya* must be distinguished from Indo-European toponymic suffix (*i)ya*;
3. Suffixes *ša, za, ja* met in Hayasa, Malatya, basins of Lakes Van and Urmia, Archesh, Tsopk and Uruatri can serve as evidence for existence of Indo-European population in these regions, some portion of which, probably, was Armenian.

ՄԱՆԱԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Г. Каланцян, Хайаса — колыбель армян, Историко-лингвистические работы, т. I, passim.
2. И. Дьяконов, Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, тг. 83-84:
3. Գ. Չախուրչյան, Հայացի թագի պատմություն, Կաթողիկոսական ժամանակագրական երկամ, 1968, տգ. 322-323:
4. Г. Каланцян, Хайаса, նույն տեղում:

5. Г. Каланцян, Суффиксы и суффиксированные слова в топонимике древней Малой Азии, Историко-лингвистические работы, т. 1, էջ 409-462:
6. Monte del F. G und Tischler J., Die Orts- und Gewässeramen der hebräischen Texte (ROTC 6), Wiesbaden, 1978:
7. И. Дьяконов, Предыстория..., էջ 83-84:
8. Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 331:
9. Monte del F. G und Tischler J., Die Orts- und Gewässeramen der hebräischen Texte (ROTC 6), Wiesbaden, 1978:
10. Г. Каланцян, Суффиксы..., էջ 426-429:
11. Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 331-332:
12. Հ. Կարազյուզյան, Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր արձրությունում, հ. 1, գ. 1, «Սեպագիր տեղանուններ», Երևան, 1978, էջ 24-25:
13. Բ.Ն. Առաքելյան, Գ.Ք. Ջահուկյան, Գ.Խ. Սարգսյան, Ուրարտու-Հայաստան, Երևան, 1988, էջ 146-147:
14. Ն. Հարությունյան, Հին հայկական տեղանուններն ու ցեղանունները սեպագիր արձրությունում և նրանց պատմական արձանները, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ XX, Երևան, 2001, էջ 180:
15. Ն. Հարությունյան, Հին հայկական տեղանուններ..., նույն տեղում:
16. Բ.Ն. Առաքելյան, Գ.Ք. Ջահուկյան, Գ.Խ. Սարգսյան, Ուրարտու-Հայաստան..., էջ 163-164:

ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԱՐՏԱԿ

ՅԻՎԱԼԱԹՊԱԼԱՍԱՐ Ի-Ի Զ. Ա. 1112 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆԱԻՐՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ԵՐԹՈՒՂՈՒ ՃՇԳՐՏՄԱՆ ԸՈՒՐՋ

Ատրեստանի արքա Յիզբարպալասար Ի-ի (Զ.ա. 1115-1077 թթ.), գահակալության երբորդ տարում¹, դիպի Նաիրի կատարած արչավանքի երթուղին պատմագիտության վիճակագրույց խնդիրներից է: Հարցը բազմիցս ուսումնասիրվել է, սակայն արտահայտված տեսակետները հակատու են այս արչավանքի մասին պատմող արձանագրության², ինչպես և Յիզբարպալասար Ի-ի ու աստրեստանյան այլ սեպագրերի փաստական նյութին:

Յիզբարպալասարը նշում է, որ անցել է 16 եզոր լեռներ՝ Էլանա, Ամադանա, Էլխիշ, Շերաբլի, Յարխումա, Յիրջախուլի, Կիզրա, Յարխամարն, Էլուլա, Խաչքարայե, Շախիշարա, Ուրբերա, Միլխաղումի, Շուլիանգի, Նաբանաչե, Շիշե, և գետանցել Եփրատը: Այնուհետև Աստրեստանի արքան հիշատակում է Նաիրիի հետևյալ 23 երկրները. Յունմն, Յունուրն, Յուալի, Կիմդարի, Ուզուլա, ՈՒՇգամունի, Անդիարն, Պղզակի-նի, Աբուրգինի, Կուլքարագինի, Շինիրիբինի, Խիմուա, Պայթերի, Ուիրամ, Շուրուրիա, Աբաննի, Ադաննի, Կիրինի, Ալրայա, ՈՒՂինա, Նազարնա, Աբարսիումի, Դայաննի³:

Արձանագրության վերջում Յիզբարպալասարը վկայում է, որ միևնույն արչավանքը չարանակել է զմացել է խանիզալադյան Միլդի (Մալաթիա) քաղաքի բնակչության վրա⁴:

Այս արչավանքին վերաբերող այլ արձանագրություններում Յիզբարպալասար Ի-ը զգալիորեն տարածքները նշում է հետևյալ կերպ.

«...Յունմնից մինչև Դայաննի՝ Խիմուա, Պայթերի և Խարխի...»⁵,

«...Քարեղունից մինչև Արևմուտքի Մեծ ծովը և Նաիրի երկրի ծով...»⁶,

«...Նաիրիի երկրը՝ Յունմնից մինչև Դայաննի և Վերին ծով...»⁷,

«...Մաոդին Զարից մինչև Վերին և Արևմուտքի ծովերը...»⁸, «... երկրները՝ Արևմուտքի Մեծ ծովից և Նաիրի ծովի...»⁹: Արչավանքի ժամանակ,

Յենջալառան (Մանազկերտից 30 կմ արևմուտք) բռլամ արձանագրութ-

յառնում նշվում է «...Յումնից մինչև Դայանի, ... Խաթիսի երկիրը մինչև Մեծ ծովը...»¹⁰ գրավելու մասին:

Ուսումնասիրողները, նույնացնելով Թիզլաթալասար I-ի եղբայր Ամադանա¹¹ և Աշշուրնազիրալ II-ի վկայած Ամադանի¹² լեռները, (վերջինները Գարաջադաշի կամ Էրզրանի

լեռներն են[իմնույթ. Մադանի հետ]),¹³ արշավանքի ելակետ նշում են Հայկական Տավրոսի արևմտյան շրջանը (Աճծիս)¹⁴: Այս առումով Թուրքերն նույնացվում է Մալմանասար III-ի Ջ.ա. 845 թ. Ուրարտու-Դայանի կատարած արշավանքի ընթացքում անցած Թումիբունի լեռնանցքին¹⁵, Թումմեմ՝ խճաքական աղբյուրներից հայտնի Թումաննային (տեղադրվում է Մալաթիայից հյուսիս-արևմուտք Սվազի, Կայսերիի և Գյուրյունի միջև)¹⁶:

Է.Չարրերը, Նախիի 23 երկրներից ստացարկելով Պաթերի-Փայտակարան, Աբուրգինի-Դեբքսննն, Անդիարե-Անգաֆ, Կուլիքարգինի-Կուլարգնն, Ադաննի-Օտնն, Աբարսիտնի-Օրորգննի, Թումմե-Թում համադրումները, եզրակացնում է, որ ասորեստանյան բանակը գրավել է Մև ծովից մինչև Կասպից ծովը ընկած ամբողջ տարածությունը¹⁷:

Արշավանքի երթուղու միշտ որոշման համար անհրաժեշտ է հիմք ընդունել որոշակիորեն տեղադրվող երկրներն ու լեռները: Այդպիսիք են Խաթիսին, Թումմեմ և Դայաննին (լեռների վերաբերյալ՝ ստորև):

Խաթիսին ընդհանրական այն երկիրն է, որն ընկած էր Նպատական լեռների և Կոբյավաց լեռների միջև, Մ.Ջարի, Արևելյան Խաթուրի, Խեզնի ու Ջերմի վերին հոսանքների ավազանում՝ հյուսիս-արևելքում սահման ունենալով Այրազի լեռները: Նրա կազմում էին Խիմմե (Նպատական լեռների շրջանում, Այրտուանքի և նրան հարող տարածքներում)¹⁸, Լուխա-Լուխի (Խիմմեից հյուսիս-արևմուտք, Լևին-տուի և Արևելյան Խաթուրի միջև)¹⁹, Արիրգի (Ալկի՝ Լուխիից արևմուտք)²⁰, Էլանունի (Ալաման՝ Ջերմի, Արևելյան Խաթուրի, Լևին-տուի ակունքների շրջանում)²¹, Սուգի (Ջուլամերկը Ջերմի ավազանին կապող լեռնանցքի շրջանում [հեմու. Միկանիսին կամ Մուկանին])²², Թումնի և աջ երկրներ²³: Այս վերջինը նույն Թումմեմ պետք է լինի, երկիր, որ ասորեստանյան աղբյուրներում բազմիցս հիշատակվում է միևնույն իսկ վայրում՝ Կիրրուրիի հարևանությամբ, Մեծ Ջարի ավազանում²⁴:

Մենք այն նույնացնում ենք ներկայիս Թյում բնակավայրի հետ, որը գտնվում է Ջուլամերկից 30 կմ հարավ-արևմուտք, Մ.Ջարի և նրա աջակողմյա Լևին-տու վտակի անկյունային հատվածում: Աշշուրնազիրալ II-ը (Ջ. ա. 884/3-859 թթ.) իր մի արշավանքի ընթացքում անցել է Թումմեի Մուրբա, Արուկու, Արուբա, Արաբե բնակավայրերով և ճանկ Կիրբուրի (Կրեբր), այնուհետև՝ Նեբքին Խաթիսի²⁵ (Կրեբրից՝ Ալխուխ, Կոբյավաց լեռներից՝ Ջեպ [Շառախի հատված]): Մուրբան, թերև, հայոց Մրինգն

է (հմտ. հայ. «տուրել» բառին) Մ.Ջաբի ձայնափնյակում, Արթեբն, հավանաբար, մերկայիս Ավարն է՝ Նեխիլի ավազանում (պատմ. Փ. Արթալի տարածք): Կրկրք-Կիբրուրին համանունում լեռնանցքի շրջակայքում էր՝ Լիկն-տաի ավազանում²⁶: Այսպիսով, առաջվում է, որ Յունմեն երկիրը ձգվում էր Յիլումից, Մ.Ջաբով, Նեխիլի ավազան. այն խարխիսական երկիր էր:

Դայանեին վաղուց ի վեր նույնացվել է հայոց Տայք աշխարհին²⁷: Այնուհայտ է, որ Թիգլաթպալասար Ի-ը Մ.Ջաբի ավազանից հասել է Տայք: Ի դեպ, Յունցալուի արձանագրությունում դա առավել հստակ է վկայված՝ Թունմիից Դայանի, Խարխիլից՝ Մեծ ծով, որը Սև ծովն է²⁸: Նշվում է նույն տարածքը, երկրորդ դեպքում՝ առավել ընդհանրական ձևով՝ Թունմեն Խարխիլում էր, Դայանեին՝ Սև ծովի հարավամերձ տարածքում:

Որ Թունմեն այստեղ էր՝ Մ.Ջաբի ավազանում, հաստատվում է Էլամա և Ամարյանա լեռների տեղորոշմամբ: Էլամա լեռները պետք է հասկանալ իրանական Էլամի լեռներ, իսկ Էլամը Պարսից ծոցի հյուսիսում էր, այժմյան Խուստաստանի տարածքում: Պետք է նկատել, որ Ջ.ա. XII դարի սկզբից, նվաճումների արդյունքում, Էլամ պետության սահմանները ընդարձակվել էին մինչև Դիալայի ավազանը, Ջազրուսի լեռներից արևելք՝ այսօրվա Իրանի տարածքները. Բարսիլունը ևս հայտնվել էր Էլամի իշխանության մերձ: Սակայն Նաբուգոդոնոսոր Ի-ին (1146 -1123) արքային հաջողվում է վարտության մատնել Էլամին, իսկ վերջիններիս նկատմամբ հաջրություն է տալիս Թիգլաթպալասար Ի-ը²⁹: Հասկանալի է, որ Էլամա լեռները կարող էին լինել Ջազրուսի որևէ հատվածը, որ գտնվում էին Էլամի տարածքում. այսօրվա Իրանի մարզերից մեկը, որ գտնվում է Իրաքյան սահմանում, կրում է Իլամ անունը³⁰: Թիգլաթպալասարը, հավանաբար, Ջազրուսի այս հատվածն է, որ նշում է, որպես Էլամա լեռներ: Իլամից հյուսիս-արևելք Համարյանն է³¹ (Էկրատան): Ամարյանա լեռները Ջազրուսի համարյանյան հատվածն են: Ստացվում է, որ Թիգլաթպալասարը Իլամ-Էլամա լեռներից, Համարյանով, շարժվել է հյուսիս՝ մինչև Մ.Ջաբի վերին ավազան՝ խարխիսական Թունմեն: Ահա Ջազրուսի այս հատվածում պետք է փնտրել արձանագրությունում նշված 14 մնացյալ լեռները, որոնք, ի դեպ, հիշատակված են Նաիրիի տարածքից դուրս³²:

Ինչ վերաբերվում է Եփրատի գետանցմանը³³, ապա Թիգլաթպալասարը կարծեք չտասպում է՝ այն նշելով լեռներից հետո. լավագույն դեպքում արդան կարող էր անցնել Արածանին՝ ակունքների շրջանում (այս մասին՝ ստորև):

Թունմիից Արածանի հասնելու համար Թիգլաթպալասարը պետք է շարժվեր Կոտուր-Ջազրուսյան լեռներով՝ հյուսիս, ինչպես և վարվել է:

Թունմեից հետո հիշատակվող Թունութեն Պարսկաստանի Տամբեր(Տամբեր) գավառն է, Թուալին՝ Ալլին է, որ Տամբերի հարավում էր: Այս երկու գավառները Թունմեի արևելյան հարևաններն էին և գտնվում էին Ալլի-Էլլի (Լազուրյայ) գետի ավազանում³⁴: Կիւնյարին պետք է որ Տամբեր-Թունութեից հյուսիս գտնվեր, քանզի ՌԲգուլան, որ նշվում է հաջորդել, նույնական է Մալմաուտ-Տարսնո գետի Ջոլա անվան հետ³⁵:

ՌԲգուլա-Ջոլային հաջորդում է ՌԲգամունի երկիրը, որը Վասպուրականի Անձախի ձոր (Ընձա) գավառն է՝ Կտտորի վերին ավազանում: ՌԲգամունի-Անձախի ձոր անունը հուշում է, որ Կտտոր գետը կրել է Ռնգա-Անձա անունը (հմմտ. հայ. «անձալ, անձուկ» քառերին)³⁶, քանզի «տտա» քիայնական սեպագրում նշանակում է «գետ»³⁷ (հմմտ. Ալամուն-Էլամունի-ՌԲամնիայի հետ, որը երկիր էր ու լիտ Ջերմի, Արևելյան Խաբուրի և Լևին-տուի ակունքների շրջանում³⁸, իսկ Լևին-տուն ուղղակիորեն կրում էր Էլամունիա անունը)³⁹:

Հաջորդ երկիրը Անդյարենն է. այն, հավանաբար, համապատասխանում է Վասպուրականի Թոռնական գավառին⁴⁰, քանզի հաջորդ երկիրը, որ նշվում է արձանագրությունում, Պիլակինինն է, որ նույնացնում ենք Բերկրիի հետ՝ Վասա լճի հյուսիս-արևելքում, Բանեշձախի (Բերկրի) գետի ավազանում: Պիլակինի-Բերկրի անունը, հավանաբար, հնդկալուսական **pidā*, **pidō* արմատից է սերվում, որի ժառանգներից են նաև սանս. *pidā*, *pidān*/ «սպիտակ ալիք», հայ. *պի՛* «վեռակ, ալիք, սպիտակ մազ» և այլն⁴¹:

Պիլակինի-Բերկրիից հետո նշվում է Աբուրգինին, որ Թունդրակ լեռան փեշերին էր՝ համապատասխանելով Վասպուրականի Գառնի գավառին: Երկրանվան առաջին **aprot*⁴² արմատը նշանակում է «կրակ» (հնդկերգ. **ap* արմատից, հմմտ. հայ. «աբար» քառի հետ): Թունդրակը, որ գործող հրաբուխ է, ևս կրում է «գետնափոր փուռ, կրակարան» անունը՝ «թոնիլ-թոնդիլ» քառից⁴³ (այլ անունը՝ Խորի՝ «արև»): Երկրորդ **gān* արմատը, հավանաբար, կապված է Գնունիների տոհմանվան հետ⁴⁴: Վերջիններիս ժառանգական հայրենիքը ընդգրկում էր Արեբրանի գավառը, Աղիսլիտ և Արճիշակսլիտ գավառների մեծ մասը, որը հայ մատենագրության մեջ երբեմն հիշատակվում է «Գնունյաց գավառ» կամ «Գնունյաց երկիր» անուններով⁴⁵: Հետաքրքրական է, որ Խորենացին նշյալ տոհմանունը ստուգաբանում է «գինիունի» ձևով⁴⁶: «Աբուրգինի», հավանաբար, նշանակել է «կրակագինի» և այսպես են նախնիք քննադրել Թունդրակի հրաբխային լավան:

Աբուրգինի-Գառնիից Թիզլաբպալասար 1-ը Գառնիձորի լեռանցքով (Թափաքիզի) մտել է Կոզսլիտ, որը և համապատասխանում է նախյան Կուլիբարգինի երկրին (Կուլի>Կոզի⁴⁷ և -բարգինի՝ «բարձրավայր» > «հովիտ»):

Թիզպաբալասարի գրաված հաջորդ երկիրը՝ Շինիքիբնին, Չիրալն է, համանուն դաշտում. «Շինի»-ն (Մին՝ աքաղ. լուսնի սաստվածն է) առնչվում է «Արածանի» գետանվանը (ինդելիպ. *arg. *arez արմատից՝ «հալ, ցոլ, լույս», որից են նաև «արծաթ», «արծնիկ» բառերը)⁴³. «քիրի-նի»-ն հայերեն «քերամ» բառն է (ինճո. Առ-քերան, Տուրու-քերան): Արածանի-Շինիքիբնի համադրումը ռևի իր նմանօրինակը. Ջերմի ճախակողմյա Արգաստ վտակը (ինդելիպ. *arg արմատից) կոչվում է նաև Մինեքեր, որն անվանապես նույնական է Շինիքիբնիին⁴⁴:

Թիզպաբալասարը, հավանաբար, Շինիքիբնի-Չիրալի դաշտում է, որ կտրել է տվել «ուրումի» ծառերը և գետանցել Արածանին⁴⁵:

Հաջորդ երկիրը խիմեսան է, որ Հ.Կարագյուզյանը ճշմարտապես տեղադրում է Նպատ լեռան շրջակայքում՝ տեղանունը ստուգարանելով ինդելիպ. /xh/՝ «ծյուն» և -/staw/՝ «ուժեղ, առատ» իմաստով: «Նպատը» ընտն է հունական «նիֆտոսից» («ծյուն»)՝: Նույն անունն էր կրում (Խիմեն-խիմեմ) Մ.Ջաքի ավազանում մի երկիր, որ գտնվում էր հարավային Նպատ (Nipates) լեռների շրջանում: Խեթական աղբյուրներից հայտնի խիմեսա-խիմուվան յի բացատվում, որ համընկնի Մամիկոնյանների Չյունկեդոտ ավանին՝ Տարոնի և Պալառնի սանձանում⁴⁶:

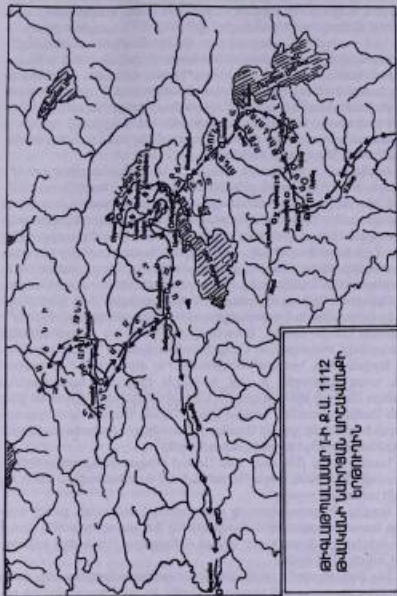
Խիմեսա -Նպատին հաջորդում է նախդան Պայքերի երկիրը, որը, հավանաբար, պետք է համադրել Վանա լճի հյուսիս-արևելյան մասում, Արի գետի վերին հոսանքում գտնվող Պայ բնակավայրի հետ⁴⁷:

Հաջորդ երկիրն Ռիդրամն է, որը պետք է փնտրել Բերկերի և Ջելան գետերի միջև, քանզի Շուրուրիան Շորիքն է՝ Ալադաղի գառիվայրի վրա, Ջելան գետի ակունքների մոտ⁴⁸: Այս Շուրուրիա-Շորիքը, հավանաբար, քիայնական արծանագյուղայունների Շորեղի երկիրն է: Նկատենք, որ «ուրարտացի Արամուի Արգաչկու թարգմտական քաղաքը»⁴⁹, որ Արճեշն է⁵⁰, Ջելանի ստորին ավազանում էր, Վանա լճի ափին: Արճանագյուղայուններում քիայնայից առաջ հիշատակվող Շորեղին սկզբնապես, հավանաբար, Վանի թագավորության կենտրոնական երկիրն էր՝ Արգաչկու մայրաքաղաքով:

Ինչևէ, Շուրուրիա-Շորիքից հետո Թիզպաբալասարը մտել է Արանի, որը գետական գրավանության մեջ նույնացվում է Արախունիքին⁵¹: Աչքերի աջքան, փաստորեն, Արի լեռանցքով անցել է Մանազկերտի դաշտ:

Արանի երկիրը, որ նշվում է հաջորդիվ, պետք է որ Արախունիքից հյուսիս-արևմուտք գտնվեր, համապատասխանելով Տուրուքերանի Դալար, Դանանալտագ, Մարդաղի գավառներից որևէ մեկին կամ բոլորին միասին: Նշյալ տեղեղությանը նաստատվում է Կիրինի երկրի դիրքով, որ Կարինն է⁵²:

Թիզպաբալասարը Կիրինի-Կարինից հետո հիշատակում է Արայա, Ուզինա, Նագաբիա⁵³, Արարախունի և Դալանի երկրները:

Արարախոսին Արարատի Բասան-Քասն գավառն է: Վերջինս հայ մատենագրության մեջ երբեմն համարվում է «Հովիտ մեծ», «Քնաց ընդարձակ հովիտ», «Ընդարձակ դաշտ»⁶¹: «Քասնն» տեղանվանը, սովորաբար, վերագրվում է տոհմացեղային ծագում⁶² և կապվում փասխաններ կամ քասխաններ ցեղայինքի հետ, որը հիշատակում է Քսենոփոնը⁶³:

«Արարախոսին», որ «Քասնն-Քասնանի» նախնական ձևն է, հավանաբար, կապված է պի**aperasso*-պրս.**beraan* «անհասնմ» բառի հետ, որից հայերենում ունենց «ապարասան, ապերասան»՝ «ըմբոստ, համդուզն, խեռ» բառը⁶⁴: Մտացվում է, որ «Արարախոսի-Քասնան» նշանակում է «ըմբոստ, համդուզն, քաջաքի, անհամ ժողովուրդի երկիր», և պատահական չէ, որ հայ մատենագրության մեջ Քասննը անվանակոչված է «Քնաց ընդարձակ հովիտ»:

Հասկանալի է, որ Արայա, Ուզինա և Նազարիա երկրները պետք է փնտրել Կարինից Քասն ընկած հասավածում կամ Կարինի շրջակայքում: Կարինից արևելք, Հասանկալա տանող ճանապարհի աջակողմյան հատվածում կա Ավար անունով բնակավայր⁶⁵, որը Թիզլասպալասարը Ի-ի Արայան է: Ավարը գտնվում է Վերին Քասնում, Հասանկալա քաղաքից մոտ 7 կմ հարավ-արևմուտք, Արեբականց կոչված քարերի դաշտում, Միրանաց լեռներից 10 կմ հեռավորության վրա⁶⁶: Հետաքրքրական է նաև «Արեբականց»⁶⁷ անվանումը, որը, թերև, համապատասխան է «Արայա-Ավարին»: Ավարը հիշատակում է Ղ. Փարպեցին՝ 5-րդ դարի 80-ական թվականների հայ ազատագրական պատերազմների առկայքում⁶⁸: Ավարից հյուսիս-արևելք, Հասանկալայից հեռու, կա Գեղամ անունով բնակավայր՝ տեղակայված Արաքսի ձախափնյակում⁶⁹: Այս բնակավայրը, հավանաբար, Նախրյան Ուզինան է: Ինչ վերաբերում է Նազարիային, ապա անեմարին չէ այն համարել Էրզրումից նարավ-արևելք գտնվող Մասար բնակավայրին⁷⁰: Նազարիան կարող է նույնական լինել նաև Ստորին Քասնում գտնվող Ազար (Ազաի, Ազալ)⁷¹ կամ Էրզրումի մարզի Խորասանի շրջանի Ազանքոյ (Հասանքոյ) բնակավայրերից որևէ մեկի հետ. վերջինը ևս կրում է Ազալ անունը⁷²:

Նազարիայից (Մասար կամ Ազալ) Թիզլասպալասարը մտել է Արարախոսի-Քասն, անցել Դայանի-Տայք ու, հավանաբար, հասել Սև ծովի ափամերձ շրջանը⁷³:

Տայքից Թիզլասպալասարը վերադարձել է Յոնգալուի, քանզի այստեղ հայտնաբերված արձանագրությունը նա կարող էր բռնել միայն Դայանից գրավիբաց հետո: Արքան Յոնգալուից, Արածանիի սովազանով, անցել է Մազաթա:

Ինչ վերաբերվում է Բիբլիսին գեամուրու արձանագրությանը, ապա Թիզլասպալասարը այն կարող էր բռնել իր այլ արչավանքների ընթացքում: Թումուր-Թունիբուսի նույնականության տեսակետը հավասար

տի ենք համարում, սակայն գտնում ենք, որ Սալմանասար III-ը, իր կառավարման 15-րդ տարում Տիգրիսի (Ջերմի-ԱՍ.) ակունքների շրջանից անցել է Տամրեր և այստեղից շարժվել գրեթե նույն երթուղով, ինչ Թիգլաթպալասար I-ը: Սալմանասարը նշում է, որ հասել է Եփրատի (Արևմտյան Եփրատ-ԱՍ.) ակունքները, որ Ոսկեանք լեռան լանջերին է. այստեղից նա անցել է Գայասնի:

Պարզվում է ձի կարևոր հանգամանք ևս. «տրարտացի Արամուխ» իշխանության տիրույթը ընկած էր Տամրեր-Մուզուսի (Միկանիս կամ Մուկան)⁷⁷ գծից մինչև Երզրում՝ հյուսիսից սահման ունենալով Տայքը:

Այսպիսով, Թիգլաթպալասար I-ի Ք.ա. 1112 թվականի մախրյան արշավանքի երթուղին լույս է ափռում միմյուրյանական շրջանի Հայաստանի երկրների հասարակական-տնտեսական կացութաձևի, ռազմաքաղաքական հարաբերությունների, էթնոմիմակի խնդիրներին: Նախրյան 23 երկրներն, անվանապես և տարածքային առումով, համընկնում են Մեծ Հայքի Կորճայք, Պարսկահայք, Վասպուրական, Այրարատ, Տուրքերան, Բարձր Հայք և Տայք աշխարհների՝ վերջ համադրված գավառներին, նրանց տարծքում գտնվող լեռներին, գետերին, դաշտերին, քնակավայրերին: Աշխատանքում ներկայացված տեղանունների առուգաբանությունը փաստում է մախրյան երկրներում հնդեվրոպացի հայերի բնակության մասին. այս մտտեցումները, քերտ, կարիք ունեն առավել լայնածավալ ուսումնասիրության, սակայն ակնհայտ է, որ էթնո-տարածքային հանգամանքը մախրյան երկրների համախմբման ու կենտրոնացված պետության ստեղծման գործընթացում առանցքային դեր է խաղացել:

SARGSYAN ARTAK

ON THE CORRECTION OF THE CAMPAIGN ROUTE OF TIGLATHPILESER I AGAINST NAIRI IN 1112 B.C.

(Summary)

Definition of the campaign of Tiglathpileser I against Nairi in 1112 B.C. in many questions till now is solved.

Given article concerns to questions at issue of this route. Author offers the own version of the decision of questions at issue.

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Թիգլաթպալասար I-ի գահակալության տարիքի վերաբերյալ գիտական գրականության մեջ արտահայտվել են տարբեր տեսակետներ. մեր ներկայացվող աշխատանքում հինք ենք ընդունել Ք. ա. 1115 թվականը և մախրյան

- արշավանքի նամար՝ Զ. Կ. 1112 թվականը (տե՛ս, որ. История древнего мира, 1, Москва, 1989, էջ 207-208):
2. Дьяконов И.М., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, N2, (АВИИУ), 10 (IV, 43); Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոնեանոց, Երևան, 1981, (ՀԺՊՔ), էջ 19-20:
 3. АВИИУ, 10 (IV, 43):
 4. Նույն տեղում, 10 (V, 33), ծան. 62:
 5. Նույն տեղում, 11, 12:
 6. Նույն տեղում, 12:
 7. Նույն տեղում, 13:
 8. Նույն տեղում, 15:
 9. Նույն տեղում, 16:
 10. Նույն տեղում 17:
 11. Նույն տեղում, 10 (IV, 43):
 12. Նույն տեղում, 23 (III, 92), ծան. 64; 10, ծան. 46; Меликшвили Г.А., Накри-Урарту, Тбилиси, 1954, (Н-У), էջ 170; Арутюнян Н.В., Бнайники (Урарту), Ереван, 1970, էջ 40, 94; Ույնթ, Толонимика Урарту, Ереван, 1985, (ТУ), էջ 24-25:
 13. АВИИУ, 23 (ծան. 64); ТУ, էջ 24-25:
 14. Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 60, 88-89; ТУ, էջ 190-191:
 15. АВИИУ, 31; Ղափանցյան Գր., Ո՞րպարտի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 125; Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 60; Н-У, էջ 170; Плотровский Б.Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959, էջ 45-46; Арутюнян Н.В., Бнайники, էջ 41; ТУ, էջ 190-191:
 16. ТУ, էջ 188-189: Քոմիքունիմ, սպորաբար, մույնացված է Աննիտի կիրճերին՝ Քիրկաշին բնական զանուղում կամ Գյոկ-ճեթեին, որոնք տանում են Արածանիի ավազան. Քիրկաշինում պահպանվել է Քիզլարպաշասար I-ի մի արձանագրությունը (АВИИУ, 16):
 17. Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 62 (ծան. 1), 348:
 18. ՀՄանանդյանը ելիննմն մույնացնում է ժամանակակից Քյուտնին (Ջուլիսենից 30 կմ հրվ.-արև.) (Манандян Я. А., О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении, Ереван, 1956, էջ 8, 11-12): Առաջիկա միշտ ենք համարում Աշտրուանցում Որա գտնվելու տեսակետը (Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, ՉԱ հրատ., Երևան, 1971, (ՀԺՊ), էջ 280 (ծան. 2): Այս անննք մասին տես ստորև:
 19. Լուխա (Լուխի) – Խաղիլուխա (Ամրեցից հրվ.-արև.) համադրումն անընդունելի է (ТУ, էջ 130): Մարմանասար I-ի (АВИИУ, 2) և Քիզլարպաշասար I-ի (АВИИУ, 10 (IV, 7)) եղջատակությունների համեմատական վերլուծությունից ակնհայտ է դառնում, որ Լուխա-Լուխին Մ.Ջարի ավազանում էլ (Խմնու., նակ, խարթիսական Լուս բնակավայրի հետ [АВИИУ, 14]):
 20. Манандян Я.А., նշվ. աշխ., էջ 12:
 21. Նույն տեղում, էջ 12, (Խմնու., նակ, քարտեզ «Լանի վլայեթ», Հայկական Սովետական Հանրապետության, հ. 11, Երևան, 1985, (ՀՍՀ), էջ 275:
 22. Манандян Я.А., նշվ. աշխ., էջ 10, ծան. 2:

23. ԿՄ, էջ 217-218:
24. Յոսմանի տեղադրությունը զիտական շրջանակներում Պժմահարյոյց խնդր է. Ն.Վ.Հարությունյանը, օրհնակ, այն կարծիքն է, որ գոյություն են ունեցել Յոսման անունով 2 տարբեր երկրներ (ԿՄ, էջ 188-189): Ն.Արմենց այս երկիրը տեղադրում է Յոսմարտի գաղտում (Աղոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 61), Գ.Ա.Սնի-րիշվիլին, Յոսման տեղադրելով Ուրմիա լճից հարավ, չի բացատրում նաև Վանա լճից հյուսիս նույնանուն մեկ այլ երկրի գոյության համազանցը (Կ-Մ, էջ 173): Մենք համակարծիք ենք Ի.Դիակոնովի հետ. չի կարելի այս ար-չավանքի ընթացքում հիշատակվող Յոսման տարբերակել ասոր. այլ ար-ձանագրություններից հայտնի նույնանուն երկրից. այն Մ.Ջարի ավազանում էր, Կիրրուքի հարևանությամբ (ԱՅԻԿՄ, 10[ծան. 51], 17[ծան.2], 23, ծան.3): Այս մասին տե՛ս ստորև:
25. ԱՅԻԿՄ, 23 (I, 43; I, 54; I, 56; I, 58):
26. ԿՄ, էջ 111-112:
27. Мелнишвили Г.А., Древлеки, ВДИ, 1950, 4, էջ 26-42; ԱՅԻԿՄ, 10, (ծան.45), 27(ծան.13); Пютровский Б.Б., նշվ. աշխ., էջ 31; Арутюнян Н.В., Бинакли, էջ 13, 400; ԿՄ, էջ 70-71:
28. ԱՅԻԿՄ, 10 (ծան. 45):
29. Всемирная история, т. I, Москва, 1955, էջ 302-303:
30. ՀՍՀ, հ.4, Ե., 1978, էջ 440, քարտեզ՝ «Իրան»:
31. Նույն տեղում:
32. ԱՅԻԿՄ, 10 (ԿՄ, 43):
33. Նույն տեղում:
34. Տես օր., ՀՍՀ, հ.9, Ե., 1983, էջ 209, քարտեզ՝ «Պարսկաստանը նախանցը և Նոր Շիրակի քրիստոնեությունը»:
35. Ուրմիա է քաղվում լճի հյուսիս-արևմտյան հատվածում:
36. Ամառյան Հր., Հայերեն արձանագրական քառարան, հ.1, Երևան, 1971, (ՀԱԲ), էջ 202, 204:
37. Мелнишвили Г.А., Урартоведческие заметки, ВДИ, 1951, N 3, էջ 174-176:
38. Манандян Я.А., նշվ. աշխ., էջ12:
39. Գիտական շրջանակներում ընդունված է այն տեսակետը, որ Էլամոմիան Մ.Ջարի վերին հոսանքի հնագույն անվանումն է, սակայն առավել հավանա-կան ենք համարում Մ.Ջարի արակոթյա Ալին-տա վտակի հետ նրա նույնա-կանությունը, քանզի այս գետն է, որ սկիզբ է առնում Էլամոմի-Ալամոմի շրջակայքից:
40. Հնարավոր է, որ Անեղիարեն, ինչպես և Թոռնավանը, նշանակին օջախի, անճրուտ երկիր» (հմմտ. անդի>անճի>անճրկ և րոտ>րոտ՝ ասճրկա, ար-բե>ալե>ալամ):
41. ՀԱԲ, հ.1, էջ 93-94:
42. Առը<պի, որ նշանակում է «կրակ» (հմմտ. Ասորույան՝ «կրակապալատների կրակարան») (ՀԱԲ, հ.1, էջ290-291):
43. ՀԱԲ, հ.II, Ե., 1973, էջ196:

44. Գառնի քաղաքամասի և այստեղ գտնվող Գուրի լեռան ու նրա ստորոտի Գիրատուր քնակավայրի, մաս Բալասզետ գետի Գեղմնիկ անունների և, հնարավոր է, որ անվանի «գեղմնի»-ին:
45. ՀԱՀ, հ.3, Ե., 1977, էջ 141:
46. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1990, էջ 71:
47. Հնարավոր է մաս, որ «Կողը» ունենա հայերեն «Կյուլ-Գալը» իմաստը և Կոզոկոսի Գալլատու լինը պահպանած լինի այդ անունը:
48. ՀԱԲ, հ.1, էջ 317-318, 319:
49. Հավանական է մաս Երմի>Սի(նի)>Չի և թիբնի>բիր>բար>շավ անցումները, որտեղից՝ Երմիբիրնի>Չիրավ: Հնասարքերական է, որ Չիրավի և Ալաշկերտի դաշտերը իրարից բաժանող լեռնազանգվածը կրում է Սինակ անունը:
50. АВИИУ, 10 (IV, 43):
51. Կարագեղեան Հ., Հայկական լեռնաշխարհը սեպագիր արձրություններով, I, 1, Երևան 1998, էջ 257-258:
52. Չյունկերտի տեղադրության վերաբերյալ տե՛ս Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1989, էջ 28-29:
53. «Կանի վիլայեթ» քարտեզ, ՀԱՀ, հ.11, էջ 275:
54. Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 61:
55. АВИИУ, 27 (II, 45):
56. Արզաշտում նույնանուն է մաս Արծնի և Մամազկերտի հետ, սակայն տառվել հավանական ու ճշմարտացի Արզաշու-Արծնշ նույնակառությունն է թվում (այս անվան վերաբերյալ տե՛ս, օր., Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 85; Арпунян Н.В., Бмьинли, էջ 107-108; ТУ, էջ 34-35; Карагезян О.О., Локализация урартского царского города Арцашук, «Էրաբրի հասարակական գիտություններ», ԳԱՀԱՀ, 1976, N5, էջ 67-98):
57. Халатынц Г.А., О некоторых географических названиях древней Армении в связи с данными ванских надписей, (ՀՀ Ազգային գրադարանի 417 (47.925)դ-17 համարի տակ): Հայաստանի և ձարակից շրջանների տեղանունների քարտեզ, (ՀՀՀՏԲ), հ.1, Երևան, 1986, էջ 1: «Արանի-Ապահունիք» տեղանունը, հավանաբար, կապված է պահլավիերեն «թ» «թըթ» բառի հետ, որից հայերենում ունենք «Ապարահլը» տեղանուն, անսակա՛ն հոսում ունեցող իմաստով: Արանի-Ապահունիքը գտնվում էր Արածանիի ավազանում և, հավանական է, երկնամտը ստուգարանել «Ջրային երկիր» իմաստով:
58. ТУ, էջ 111: «Կիրինի-Կարինը», հավանաբար, կապված է Հայաստանի Կարանին(Ջ.ա. XIVդ.) քաղաքների անվան հետ (Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 35): Տեսակետը ճշմարտանման է, քանզի Հայաստան ընդգրկում էր Թարթը Հայքի և Փոքր Հայքի տարածքները: Թացի այդ, Հայաստանի արքաներից մեկն էլ կրում էր Ամիաս անունը, որն համադրելի է Դարանադյաց Անի անդրոցի անվանը: Այսինքն, ակնհայտ է, որ Հայաստանի քաղաքներից անուններով քնակավայրի նմ անվանակոչվել: «Կիրինի» անվանումը հայաստական՝ հայկական միջավայրի ծնունդ է: Դա խոսում է մի կարևոր հանգամանքի մասին ևս, Ջ.ա. XII դարում Հայաստանի տարածքը ստորստանգիների կողմից ընկալվում էր, որպես Նախի երկիր:

59. Ն. Աղոնցը Թիզգարպալասար 1-ի հիշած Նաբիի Նազարիա, Անդիաշի և Շուրուրիա երկրներից նույնացնում է Պլիմզեբյան աղյուսակի Նասարիա, Անտարև, Սորոտ կայաններին, որ ընկած էին Օտմբից Բազալան հատվածում (Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 60-61): Հ.Մանանդյանը մերժում է սույն նույնացումներն ու տեղադրությունները (Մանանդյան Բ. Ա., նշվ. աշխ., էջ 22-23): Այնուամենայնիվ, հետաքրքիր են համադրությունները հնաբանվոր է, որ Իսումբո, Նասարիա, Անտարև, Սորոտ հերթականորդամբ հիշատակվող կայանները ցուցանեն Օտմբից տարբեր ուղղություններով գնալով ճանապարհները:
60. ՀՀԸՏԲ, հ. 1, էջ 610: ՀՍՀ, հ.2, էջ 301:
61. ՀՍՀ, հ.2, էջ 301:
62. Նույն տեղում:
63. ՀԱԲ, հ. 1, էջ 231: Այս ստուգարամուրումն ընդունելու դեպքում հայերեն «ապարասան, ապիրասան» բառի պահլավերենից փոխառյալ լինելու տեսակետը պետք է կասկածի ենթարկել և առավել հավանական համարել պահլավերենում և հայերենում այդ բառերի՝ հնդեվրոպական ընդհանրական լեզվից անցած լինելու տարրերակը:
64. ՀՀԸՏԲ, հ. 2, քարտեզ «Էրզրումի գավառ(Էրզրումի նահանգ):»
65. ՀՀԸՏԲ, հ. 1, էջ 102:
66. Այս դաշտը կրում է նաև Արերականց, Արերականաց, Արծաբաղերան, Արծաբաղերա, Արծաբաղայր: Այն առաջին անգամ հիշատակում է Ղ. Փարսեցին, ըստ որի դաշտի հիմնական անունը Արծաբաղերա էր: Այստեղ էր գտնվում պատմական Ղեռ գյուղը (ՀՀԸՏԲ, հ. 1, էջ 162: Ղ. Փարսեցի, Հայոց պատմություն, Ե., 1982, էջ 354, 355):
67. Ղ. Փարսեցի, Հայոց պատմություն, էջ 374, 375: Արվարի մասին մի քանի հիշատակություններ կան նաև 14-18-րդ դարերում: Հետագայում Արվարը մտնում է Էրզրումի նահանգի համանուն գավառի Բասենց գավառակի մեջ:
68. ՀՀԸՏԲ, հ. 2, քարտեզ «Էրզրումի գավառ(Էրզրումի նահանգ):» նաև էջ 850: Այստեղ է գտնվում Գիրան դաշտը:
69. ՀՀԸՏԲ, հ. 2, քարտեզ «Էրզրումի գավառ(Էրզրումի նահանգ):»
70. ՀՍՀ, հ.2, էջ 302; ՀՀԸՏԲ, հ. 1, էջ 38:
71. ՀՀԸՏԲ, հ. 1, էջ 38:
72. АВНУ, 10 (ծան. 45):
73. Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, էջ 79-80; Մանանդյան Բ.Ա., նշվ. աշխ., էջ 10, ծան.2:

ՄՈՎՄԻՍՅԱՆ ԱՐՏԱԿ

ՄՈՌԱՅՎԱՄ ՀՈՒՆԱԳԻՐ ՄԻ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆ

Հողարձանների նակատագրերը, ինչպես մարդկանցն ու ժողովուրդներինը, բազմազան են լինում: Գրանցից շատերը չեն դիմանում ժամանակի ունչացմող ազդեցությանը, մի մասը դարեր շարունակ հեղածածկալքի տակ անհայտության մեջ մնալուց հետո հայտնաբերվում ու նոր կյանք է ստանում, որոշներն էլ հայտնաբերվում, սակայն անվիտթության կամ չար դիտավորության պատճառով ունչացվում ու մեկընդմիջտ անհետանում են:

XIX դարավերջին Կապպարովկայի տարածքից՝ Կեսարիայի շրջանից հայտնաբերվել է երկաթե սաղավարտածև մի դիմակ՝ հունարեն արձանագրությամբ: Արձանագրությունը բաղկացած է երկու մասից, որի առաջին մասում ընթերցվում է՝ «Տիզոսն բագավոր Հայրոցի»: Գրակիրն հուլարձանը 1891 թ. ուղարկվել է Կոստանդնուպոլիս¹, որից հետո դրա մասին որևէ տեղեկություն հայտնի չէ:

Արձանագրության առաջին (և, հավանաբար, միակ) հրատարակումը եղել է 1908 թվականին, սակայն այն չի մտել հայագիտության շրջանառության մեջ: Որքան էլ տարօրինակ է, այս ուշագրավ տեղեկությունը վերիպել է հայագետների ուշադրությունից, որի պատճառը, թերևս, տեղեկության հրատարակումն է ոչ շատ հայտնի մի ժողովածուի էջերում²:

Արձանագրության երկու հատվածներն ունեն հետևյալ տեսքը.

(ա)

TEK

PAN BA

ΣΕΛΕΑ

ΣΑΡΜΑΝ

(բ)

ΑΠΟΚΤΗΣΕΘΣ.ΚΟΣΜΟΥ.ΕΦΘΑΣΑΒΟΥΤΕΣΑΡΑΙΣ.

ΧΙΑΙΑΔΑΙΣ.ΠΕΝΤΑΚ

ΟΣΙΑΣ ΑΡΑΝΤΑΡΙΟ

Արձանագրության հատվածները գրված են ոչ գրագետ հունարենով և, չնայած փոքրածավալ լինելուն, բավականին բարդություններ են առաջացնում ընթերցման ժամանակ: Մեր խնդրանքով խորին այս հատվածները հունարենից թարգմանեց ամուխի դարաշրջանի մասնագետ, պատմական գիտությունների թեկնածու Արմեն Խաչիկյանը, որը շնորհակալությամբ ներկայացնում ենք ստորև.

(ա)		
TEKPAN	Տիգրան	
ΒΑΣΕΛΕΑΣ	արքա	
APMAN	Հայ(ոց)	
(բ)		
ΑΠΟΚΤΗΣΕΘΣ.	եարգված	
ΚΟΣΜΟΥ.	մարդկանց կողմից	
ΕΦΘΑΣΕ	ժամայված (?)	
ΟΥΤΕ	առանց իսկ	
ΕΡΑΠΣ.	քառասուն (?)	
ΧΙΛΙΑΔΑΙΣ.	հազար	
ΠΕΝΤΑΚΟΣΙΑΣ	հինգհարյուր	
ΑΡΑΝΤΑΡΙΟ	(անգամ պատվ) մաքրված (լինելու)	

Մտե՛լվան դիմակների կիրառությունը բավական տարածված է Հին Աշխարհում (Նեղիպոս, Միկենք, Իրան, Ասորեստան, մաս. Մեքսիկա և այլն) և կապվել է ամրաշխարհի հետ առնչվող հավատալիքների: Մակայն այդ ծիսակարգը լիովին բացակայում է Հայաստանում, ինչից, թերև, կարելի է ենթադրել, որ թաղվողը եղել է ոչ հայազգի, Հայոց արքայի օտարազգի գորավարներից մեկը:

Տառասխալների առկայությունից, ոչ գրագետ հունարենով գրությունից կարելի է ենթադրել, որ գրության կազմողը չի եղել ո՛չ հայն, ո՛չ էլ հայ (հակառակ դեպքում արքայամուտը ճիշտ կգրվեր): Ելնելով երկրամիակ Առեոս գրեղաձևից հմարավոր է ենթադրել, որ գրության կազմողը ունենցել է սեմական ծագում:

Ո՞վ կարող էր լինել արձանագրության մեջ նշվող Հայոց արքա Տիգրանը:

Մեր պատմությունից նայումի այդ անունը կրող առաջին արքան Ք.ա. 6-րդ դարում իշխած Տիգրան Երվանդյանն է: Նրա թեկնածությունը բացառվում է այն պարզ պատճառով, որ նրա օրոք այդ ժամանակչրջանում հունարենը չի կիրառվել մեր տարածաշրջանում:

Տիգրան Բ-ի հոր՝ Տիրան-Տիգրան Ա-ի Կապադոկիայում լինելու մասին որևէ տեղեկություն չունենք:

Հունագիր հուշարձանը կարող էր գերաբերել Տիգրան Բ-ի իշխանության ժամանակաշրջանին, ավելի որոշակի՝ Միհրայատ երկրատորի դաշնակցությամբ նրա կապադովկիական արշավանքների (Ք.ա. 93 և 91 թթ.) տարիներին²: Եթե այս կարծիքը հաստատվի, հունագիր հուշարձանը կարող է համարվել նշված արշավանքների մասին առայժմ հայտնի միակ նյութական վկայությունը:

Չի բացառվում, սակայն, որ հունագիր հուշարձանը կապված լինի Տիգրան Գ-ի, որը Ք.ա. 20 թվականին Հոմի կողմից ուղղարկվեց Հայաստան⁴, կամ Հայոց գահին հավակնող հոմեական դրածոներ Տիգրան Ե-ի (մոտ 6 թ.)⁵ և Տիգրան Զ-ի (60-61 թթ.) հետ⁶, որոնք անցել են Կապադովկիայով:

Ավարտելով այս համառոտ հաղորդումը՝ նշենք, որ հավելյալ փաստերի բացակայությունն առայժմ հնարավորություն չի տալիս ստույգ որոշելու Հայոց արքա Տիգրանի ինքնությունը: Մակայն Հայոց արքայի անունով արձանագրված մահադիմակի գտնվելը Կապադովկիայից ինքնին ուշագրավ երևույթ է, և մեր հաղորդման էիմասկան նպատակն այդ երևույթին ու հանիրավի մտացված հունագիր հուշարձանին մասնագիտական շրջանակների ուշադրության հրավիրումն է:

MOVSISYAN ARTAK

A FORGOTTEN GREEK-WRITTEN MONUMENT

(Summary)

In 1891 was published an information about the iron mask in form of the helmet with two Greek inscriptions from Kesaris, but attention to the publication was not allocated.

In present article are considered some questions concerning of the belonging, time of creation and other details about the Greek-written monument.

ՄԱՆՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Jerphanion P.G., Jalabert P.L., Inscriptions d'Asie Mineure (Pont, Cappadoce, Cilice), "Mélanges de la Faculté Orientale de l'Université Saint-Joseph", III, Fasc. I, Beyrouth, 1908, p. 470 (N 59).
2. Ամուշա, սրանով չի կարելի արդարացնել հայագետների անուշադրությունը, մանավանդ, որ խնդրո առարկա հրապարակումը (նստորի 437-478 էջերը՝ մույն տեղում) լույս է տեսել մաև 42 էջանոց առանձնատիպով:
3. Տիգրան Բ-ի կապադովկիական արշավանքների մասին կա մեծածավալ գրականություն. տե՛ս, օրինակ, Մամանդյան Հ., Երկեր, Խ.Ա. Ե., 1977, էջ 145-146, 430-436; Հայ ժողովրդի պատմություն (Գ-Ա հրատ), Խ. I, Ե., 1971, էջ 558-561 (ցամախի հեղինակ՝ Գ.Ն. Մարգարյան):

4. Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 285-287; Հայ ժողովրդի պատմություն (ԳԱ հրատ), հ. I, էջ 630-632 (թամնի ձեղինակ՝ Գ.Ն.Սարգսյան); Хачикян А., Армения в сфере международной политики накануне и в начале нашей эры, 1999, Е., 1999, с 24-27:
5. Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 295-297; Հայ ժողովրդի պատմություն (ԳԱ հրատ), հ. I, էջ 709-710 (թամնի ձեղինակ՝ Ս.Տ.Երևանյան); Хачикян А., նշվ. աշխ., էջ 46-49:
6. Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 332-336; Հայ ժողովրդի պատմություն (ԳԱ հրատ), հ. I, էջ 740-749 (թամնի ձեղինակ՝ Ս.Տ.Երևանյան):

ՀԱԿՈՐՅԱՆ ԱՐՄԵՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԷԹՆՈՍՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՆԵՐԳՐՈՒՄՆԵՐԻ ԸՈՒՐՁ (Մի խմբի ձևավորման օրինակով)

Հայ-իրանական բազմադարյան առնչությունները իրենց մեջ ներառում են էթնիկ, մշակութային փոխներթափանցումների, փոխազդեցությունների տարաբնույթ դրսևորումներ: Դրանցից են մասն հայկական ու իրանական համրությունների պատմական հայրենիքներից դուրս գտնվող տարածքներում նրանց առնչությունների կոնկրետ դեպքերը: Այդպիսի ռեզիդենտներից է արևելյան Այսրկովկասը կամ պատմական Բուն Ադվանքը, որի էթնոմշակութային ու էթնոքաղաքական զարգացումների մեջ կարևոր դեր են խաղացել թե՛ հայկական, թե՛ իրանական շերտերը:

Արևելյան Այսրկովկասում հայ-իրանական փոխազդեցությունների հետաքրքիր օրինակ են հանդիսանում թաթախոս հայերը, որոնց պատմական աշխարհագրությունն ընդգրկում է Դաղստանի հարավից Ալաշերոն ընկած տարածքը և խմբի ձևավորման արձանագրող, մշակութային, էթնիկ, քաղաքական, սոցիալական մախառըլայներն ու զարգացումները կապված են ռեզիդենտ դեռևս վաղ միջնադարից առկա հայկական ու իրանական էթնոմշակութային ներդրումների, դրանց հարաբերակցության ու ազդեցության հարցերի հետ:

Իրանական ազդեցություն: Թաթախոս հայերի ձևավորման խնդիրներն անմիջականորեն առնչվում են իրանական այն շերտի հետ, որոնք համարվում են ներկայիս թաթերի մախնիները, և այս տարածաշրջանում հաստատվել են Մասամյանների օրոք, ուստի իրանական ազդեցության խնդիրը էթնիկ ներկայության իմաստով դիտարկում ենք հենց այդ ժամանակաշրջանից սկսած:

226թ. Իրանում իշխանության անցած Մասամյան հարստությունը սկզբից ևեք քայլեր ձեռնարկեց տեղության սահմաններն ընդարձակելու և հարևան երկրների վրա իր ազդեցությունը տարածելու ուղղությամբ:

Շապուհ I-ին /241-272թթ./ ենթակա երկրների ցանկում նշվում է նաև Արվանդը /Նեքատյալ իվ, Դադստանը/: Նրա իշխանությունը տարածվում է մինչև «Արվանից դուռ»¹: Այս տարածքներում Շապուհ I-ի նախածնությունը կառուցվում են զրադաշտական տաճարներ, սկսվում է տարածվել զրադաշտականությունը²: Այդ ժամանակաշրջանում, ասկայն, ամուր ոսպմաքաղաքական ներկայություն հաստատել այդ շրջատարածքում Մասանյաններին չի հաջողվում և 4-5-րդ դդ. «Արվանից դուռնի» անցնում և Այսրկովկաս ու Առաջավոր Ասիա են արչալվում մագդուբները, հոմերը³:

Մասանյան Իրանի ազդեցությունը արևելյան Ասրկովկասում ուժեղացավ 5-րդ դարից, Արվանից մարզպանության կազմավորման շրջանից սկսած: Արվանից մարզպանության կազմավորումը, որի մեջ սկզբնապես մտնում էին Արվանից, Լիմաց, Բաղասականի թագավորությունները, հայկական Արցախ-Ուտիքը, ինչպես նաև Հազկերտ II-ի /439-457թթ./ վարչական շեփոթմանի այդպիսի մերձկասպյան շրջանում, Դերքեմից Կուր բնկած տարածքում ձևավորված արևելաադրվանական ցեղերի կամ ժողովուրդների մոտ մեկ տասնյակ թագավորություններ: Այդ ցեղերի կամ ժողովուրդների առաջնորդներին թագավորական տիտղոսներ շնորհեց Հազկերտ II-ը՝ մպատակ ունենալով արևելյան Այսրկովկասում հասալի եննարաններ ունենալ և նրանց ուժերը օգտագործել Դերքեմ - Զողի պաշտպանության համար⁴: Մասանյանների համար այս շրջանի կարևորությունը ընդգծվում էր նաև նրանով, որ մարզպանություն կենտրոն դարձավ Զողը, և Արվանից մարզպան Սեբուխոց հայտնի էր «Զողա մարզպան» տիտղոսով: Մարզպանության կենտրոն լինելը, տիրության համար ստրատեգիական նշանակություն ունենալը ենթադրում էր նաև պարսկական ռազմաքաղաքական և ծառայական անձնակազմի, կայսրերների առկայություն: Պարսկական կայսրերներ էին հաստատվել նաև Արվանի այլ քաղաքներում ու քերդերում⁵: Հազկերտ II-ի քաղաքականությունը Այսրկովկասում բնութագրվում է նաև քրիստոնյաների հալածանքներով, զրադաշտականության տարածմամբ: Արվանի քաղաքներում ու ամբոցներում պարսկական կայսրերների հետ մեկտեղ հաստատվում են նաև զրադաշտական կրոնի օպասավորներ, կառուցվում են զրադաշտական տաճարներ, ուժեղացվում է նաև պարսկական ռազմական ներկայությունը⁶: Իրանի դիրքերի ամրապնդումն այս շրջատարածքում ցնթանում էր ոչ միայն ոսպմաքաղաքական միջոցառումներով, այլև սրաշտպանական համակարգերի կառուցմամբ, և Հազկերտ II-ի օրոք պաշտպանական ամրություններ են կառուցվում նաև Դերքեմ - Զողում⁷:

Աղվանից մարզպանության ձևավորման շրջանում Դերբնդ - Չոդի պաշտպանությանը մասնակցում էին նաև հայ մախարաբներն իրենց զորաջոկատներով:

Հազկերտ II-ին հաջորդած Պերզեհի /459-484թթ./ օրոք շարունակվեց Իրանի դիրքերի ամրապնդումը արևելյան Այսրկովկասում: Աղվանքում հակաիրանական ապստամբության ճնշումից հետո Պերզեհ վերացրեց Աղվանից թագավորությունը /461թ./, ինչպես նաև մարզպանության մեջ մտնող մյուս տեղական թագավորությունները: Այս ամենի հետևանքով մարզպանությունը դարձավ վարչականորեն ավելի միասնացյալ և կենտրոնացված⁶: Պերզեհ, թերևս, որոշ շինարարական աշխատանքներ ձեռնարկեց նաև Դերբնդում¹⁰:

Իրանի ազդեցությունը արևելյան Այսրկովկասում անց հասկանալիս Կավատ կամ Կուրադ I / 488-531թթ./ և Խոսրով I Անուշիրվանի /531-579թթ./ օրոք:

Կուրադ I-ի օրոք արևելյան Այսրկովկասում կառուցվեցին պաշտպանական հզոր համակարգեր. «Քարմակյան պատը» /Ներկայիս Աջոբքանի խիզի շրջանում/, դրանից հյուսիս գտնվող «Շաքրանյան» կամ «Արուզդ- Կավադյան» պարիսպները¹¹: Դերբնդ - Չոդի շրջանում նույնպես կառուցվեցին պաշտպանական կառույցներ¹²: Կուրադ I-ի ձեռնարկած միջոցառումներից էր նաև իրանական բնակչության վերաբնակեցումը, նոր բնակավայրերի հիմնադրումը այս շրջատարածքում: Ըստ «Դերբնդ Կամես»-ի Կուրադ I-ը «կառուցեց քաղաքներ» և «Չարսական մահանգներից» բնակչություն վերաբնակեցրեց այս շարջատարածքում¹³: Կուրադ I-ի կիմնած քաղաքներից է համարվում Կուրս կամ Կուրս քաղաքը Աջոբքանում¹⁴: Մեկ այլ տեղեկության համաձայն՝ Կուրադ I-ը Դերբնդում բնակեցնում է Իրանի «մերքին շրջաններից» տեղափոխված, «իր ազգից» 3000 ընտանիքներ¹⁵:

Այս տարածաշրջանում Իրանի դիրքերի ամրապնդումը շարունակվեց նաև Սասանյան հարստության հզոր տիրակալ Խոսրով I Անուշիրվանի /531-579թթ./ օրոք: Այդ նպատակով նա ձեռնարկեց մի շարք քաղաքական, վարչական միջոցառումներ՝ դրա հետ միասին իրականացնելով պաշտպանական համակարգերի շինարարությունն էս. - աև, Այսրկովկասում, եվ. Դադստանում: Նրա օրոք կառուցվեց Դերբնդի պաշտպանական համալիրը /547 կամ 569թ./, որը դարձավ հուսանելի պատվար տերության հյուսիսային սահմանի այս հատվածում¹⁶: Համարվում է, որ դեռևս հոր՝ Կուրադ I-ի օրոք Անուշիրվանը գտնվում էր Դերբնդում և հոր թույլատվությամբ կառուցում է «360 ամրոցներ և քաղաքներ», որտեղ բնակեցնում է «սպարկական շրջաններից» թերված վերաբնակիչներին¹⁷:

Ըստ տեղեկությունների՝ Կայթախում հաստատվում է Գիլյանից և Քաշանից թերված իրանական բնակչություն, թարասարանում՝ թարա-

րիտանից և Սպահանից, վերջիններս կազմում էին Գերբենդի շրջանի լավագույն զորամիավորումները, Ագրանում բնակեցվեցին Խորասանից, իսկ Մուսկուրում, Ափստիում, Կյուրինյան տարածքներում՝ Ֆարսից քերված վերաբնակիչներ¹⁸։ Ափստիում իրանական բնակչության և զորաջոկատների հետ միասին այստեղ հաստատվում է մահ Մասանյան տոհմի ներկայացուցիչներից մեկը, և Մասանյանների հետնորդները այստեղ կառավարում էին մինչև 8-րդ դարը¹⁹։

Մասանյանների հյուսիսային սահմանի այս հատվածում հաստատված «պահապանները» /զինվորականություն, ռազմական խավը/ գտնվում էին սոցիալական արտոնյալ պայմաններում։ Տրամադրվում էին հողատարածքներ, որտեղ բնակվող ազատ համայնականների հաշվին ապահովվում էր նրանց գոյությունը²⁰։ Մյուս կողմից, համաձայն էին ավանդույթի, զինապարտ էին համարվում և կոչված էին ռազմական ծառայության իրանական համայնքները, իսկ հարկային քնող ծանրամուտ էր ոչ իրանական բնակչության վրա²¹։

Վերը նշվածից կարելի է եզրակացնել, որ այս տարածքներում իրանական բնակչության և ռազմական խավի միջոցով ստեղծվում էին ռազմականացված բնակավայր-գաղութներ։ Գրանց ազդեցության ու ներկայության մասին է խոսում մահ. հվ. Դաղատանի տեղանվանական համակարգում ասկա ուժեղ իրանական շերտը²²։ Նդամ տեղնկությունները, քեև ոչ ամբողջությամբ, սակայն պատկերացում են տալիս էթնիկ այդ տեղաշարժերի մասին և մատնանշում, որ վերաբնակեցման էթնական օտոթյություններից էր /եթ ոչ էթնականը/ հս. արևելյան Այսրկովկասը /Գերբենդ, հվ. Դաղատան/։

Խոսքով I Անուշիրվանի ձեռնարկների բժում էր մահ վասալական իշխանությունների կամ թագավորությունների կազմակերպումը Մասանյան տերության այս հատվածում։ Ինչպես արդեն ասվեց, այս քաղաքականությունը սկզբնավորվել էր դեռևս Հազկերտ II-ի օրոք²³։ Խոսքով I Անուշիրվանի օրոք կազմավորված այդ իշխանությունների կամ թագավորությունների մի մասը, քերև, կառավարվում էր իրանական նվաճող վերմախավի կամ դինաստիաների կողմից²⁴։ Մասանյաններին ենթակա պետական այդ կազմավորումների շարքում հիշատակվում է մահ Շիրվանը, որի կառավարող Շիրվանշահերը ունեին իրանական ծագում, քերև մահ ազգակցական կապեր Մասանյանների հետ²⁵։ Շատով Շիրվանշահերը իրենց իշխանությանը միացրին մահ 'Կերբենդը' հարակից տարածքներով²⁶։ Այն Շիրվանի կազմում էր մահ արաբական արշավանքների մախորեին, դրանց շրջանում և համարվում էր շիրվանշահերի ժառանգական տիրույթ²⁷։ Նման իրավիճակի պահպանվեց էթնականում մինչև արաբական արշավանքները և արաբական տիրապետության հաստատումը արևելյան Այսրկովկասում։

5-6-րդ դդ. Իրանի քաղաքական ղեկավարի ամրասպնդումը արևելյան Այսրկովկասում քննականաբար իր եռու պետք է քերել մաս լեզամշակութային ազդեցության տարածում և ուժեղացում: Վերը նշված խնդրի քննարկման առումով կարևորվում է տեղական քաղաքական, էթնոմշակութային միջավայրի գործանը, այսինքն՝ ինչպիսի՞ պայմաններում էին ընթանում նշված գործընթացները և այդպէ՞ս այն մպատում էր իրանական մշակույթի տարածմանը:

Արևելյան Այսրկովկասը քննկեցված էր հիմնականում կովկասյան ծագում ունեցող աղվանական ցեղերով կամ ժողովուրդներով, որոնք դեռևս գտնվում էին միասնական էթնիկ համրության ճակատման ճանապարհին, ունեին ամուրի պետական կազմավորումներ: Քաղաքական բույլ կառուցվածքով, էթնիկապես տարանջատված կամ չլուսալուսացված արևելակովկասյան միջավայրում դյուրությանը մեծ ազդեցություն կարող էր ունենալ և գերակա դիրք զբաղել քաղաքական իշխանությանը օժտված կամ ամուր հենարան ունեցող մշակույթը: 5-6-րդ դդ. նման գործառույթ արևելյան Այսրկովկասում ունեցավ իրանական մշակույթը, որի ազդեցության անը, տարածումը այս շրջատարածքում պայմանավորված էր Մասանյանների հետևողական և մպատակառոտված քաղաքականությանը:

Իրանական ռազմածառայական խավի գոյությունը, իրանական ծագմամբ դինաստիաները, զրադաշտականության տարածումը, վերջապես էթնիկ իրանցի վերաքնակիչների առկայությունը ամուր հենարան էին ծառայում իրանական մշակույթի, Մասանյան Իրանի և զրադաշտական կրոնի պաշտոնական լեզվի՝ պարսկերենի/Միջին պարսկերենի կամ պահլավերենի/ տարածման համար: Այն համընթանում էր զրական լեզու, օգտագործվում էր վարչական, առևտրատնտեսական, կրոնական ոլորտներում /հրա դրատրումներից է մաս Դեբրեմդում պահլավերեն արձանագրությունների առատությունը²⁸ Մյաթամանակ իրանական վերնախավի առկայությունը նմադրում էր դրա կիրառում առիալական քարձր շերտերում, իսկ իրանցի վերաքնակիչների գոյությունը դրա համար ամուր և տևական հիմք էր ապահովում, մպատում իրանական լեզվի և մշակույթի տարածմանը արևելակովկասյան միջավայրում: Իրանական լեզվամշակութային ազդեցության գերակա դիրքը ապահովվում էր քաղաքական իշխանության պաշակցությամբ:

Ըստ տւթյան 5-6-րդ - 16-րդ դդ, արևելյան Այսրկովկասում, չնայած տարաբնույթ քաղաքական, դավանական փոփոխություններին, գերակայում էր իրանական ազդեցությունը: Երկրամասը կառավարում էր և սոցիալական վերնախավը կազմում էր իրանական տարրը, գոյություն ուներ մաս էթնիկական իրանական եռու զանգված: Վերը նշված համգամանքներով պայմանավորված «Ֆարսերենը» գործածվում էր քե՛ վերնա-

խավում և թե՛ համարվում էր «ընդհանուր գործածության» լեզու Առանում ու Շիրվանում: Այդ ազդեցությունը որոշ փոփոխություններով պահպանվեց մինչև 15-16-րդ դդ., երբ Արևելյան Այսրկովկասը հայտնվեց ղզրաշների տիրապետության ներքո, ընդ որում թեև այն քաղաքականապես Իրանի կազմում էր գտնվում, սակայն ղզրաշական իշխանությունը իր հետ բերում էր բյուրջական սոցիալական վերնախավի և քոչվոր տարրի հաստատում գրավված տարածքներում: 16-րդ դ. ղզրաշները վերացնում են Շիրվանահեթի իրանական դինաստիան և ողջ շիրվանյան վերնախավը, երկրամասի սոցիալական վերնախավը սկսվում է ձևավորվել բնականաբար բյուրջական ռազմաքաղաքական տարրից:

Հայկական ազդեցություն: Պատմական տարբեր ժամանակաշրջանում, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, արևելյան Այսրկովկասում ակտիվ դերակատարում է ունեցել նաև հայկական մշակութային, քաղաքական, էթնիկ տարրը:

Մի մասով լինելով այսրկովկասյան երկիր՝ Հայաստանը անտարբեր չէր կարող լինել ճորտ լեռնանցքի պաշտպանության գործում, և, ինչպես հաղորդում է Մտեհիանու Օրբելյանը, հայոց Վաղարշակ / Տրդատ V / թագավորը Միսականներին հանձնարարում է «պատերազմով շարունակ դեմ կանգնել Հոնաց դուսնը»²⁹:

Վրաստանի մարզպան եղած ժամանակ Վասակ Մյունին էր ապահովում այդ լեռնանցքի պաշտպանությունը³⁰ և հետագայում ևս մասնակցություն ուներ այդ գործին³¹: Ճիշտ է, դրանք այդին Մասանյան Իրանի միջոցառումներն էին, սակայն հայկական տարրի օգուտգործումը նման նպատակներով նորություն չէր Իրանի համար, և 5-րդ դ., ինչպես հաղորդում է Եղիշեն, «Հոնաց պահակի» պաշտպանությանը նաև հայ նախարարներն էին մասնակցում³²: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ ձևավորվում էր Աղվանից մարզպանությունը, և Իրանը ակտիվ միջոցառումներ էր ձեռնարկում Դեբեդնդ - Գոդի պաշտպանության համար՝ ներգրավելով տեղական ուժեր, տեղադրելով պարսկական կայազորներ:

Քրիստոնեության տարածման հետ կապված շրջափոխությունները զգալի հետք թողեց հատկապես հայկական մշակութային ազդեցությունը:

4-րդ դ. Հայաստանում քրիստոնեության ընդունումից հետո, Աղվանից թագավորությունը նույնպես այն ընդունեց որպես պետական կրոն: Պետք է ասել, որ այս ժամանակաշրջանում քրիստոնեության տարածումը Իբրեքիայում, Աղվանքում անմիջականորեն կապված էր Հայաստանի հետ և կովկասյան այս երկրներում ձևավորված եկեղեցիները, փաստորեն, վարչականորեն և դավամարանորեն Հայոց եկեղեցու մասն էին կազմում³³: Քրիստոնեության տարածումը իր հետ բերում էր մշակութային փոփոխություններ. հայերենի կիրառումը որպես ժամատացության լեզու, քրիստոնյա բնակչության ընդգրկումը հայկական մշակույթի ո-

լորտ: Քրիստոնեության տարածումը, դրա հետ կապված մշակութային փոփոխությունները, սակայն, տևական ժամանակ և ազդեցություն էին ենթադրում: Շատ ժամանակ քրիստոնեության քարոզչությունը հանդիպում էր խոչընդոտների, հարկ էր լինում կրկին միախոնքակամ գործունեություն ծավալել նախկինում անվանապես քրիստոնյա դարձած շրջաններում:

Հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասում՝ Մազքթագ երկրում քրիստոնեության տարածումը համդիպեց խոչընդոտների: Ինչպես հաղորդում են հայ մատենագիրները /Փավատոս Բյուզանդ, Մովսես Խորենացի, Մովսես Կաղանկատվացի/՝ Գրիգոր Լուսավորչի թոռ, Աղվանից կաթողիկոս Գրիգորիսը քարոզչական գործունեություն է ծավալում մազքթաների մոտ, սակայն նրանց Մամեսան թագավորի հրամանով տանջամահ է արվում Վատնյա դաշտում՝ Դերքենուից հարավ³⁴: Ինչպես հաղորդում է Մովսես Կաղանկատվացին, քրիստոնյա դարձած Մամեսանի որդիները՝ Մովսեսը, Դանիելը, Եղիամ, մոտ 3870 տղամարդկանց հետ հեռացան Արցախ, Դիզափայտ լեռան վրա «խուտանադակ կյանքով ապրելու», սակայն հետապնդելով նրանց՝ Մամեսանը բռնորոշ սրի է քաշում³⁵:

5-րդ դ. Աղվանքում, որը 4-րդ դ. ընկածն էր քրիստոնեություն, ակտիվ մշակութային, քարոզչական գործունեություն ծավալեց Մեսրոպ Մաշտոցը: Նա տեղական բարբառներից մեկի հիման վրա ստեղծեց Աղվանից այբուբենը, սակայն Մաշտոցի մշակութային ատսքելությունը արվանական միջավայրի վերը նշված առամձնանախկություններով պայմանավորված հաջողություն չունեցավ, այբուբենը գործնականում գրեթե չլիքառվեց և ընդհանրական գրական արվանական լեզու չստեղծվեց³⁶:

428թ. Արշակունյաց հարատության վերացումից հետո Մասանյան արքունիքը Հայաստանից անջատում և նոր ձևավորվող Աղվանից մարզպանությանն է կցում Ոստիքը³⁷:

449-451թթ. Հայաստանում բռնկված հակապարսկական ապստամբությունը տարածվեց նաև Աղվանից մարզպանությունում, որտեղ, ինչպես արդեն նշվել է, Հազկերտ II-ը ևս փորձում էր բռնի տարածել գրադաշտականություն: Օգնության հասնելով ապստամբած Աղվանքին՝ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած հայկական զորագունդը Խաղխաղի ճակատամարտում պարտության է մատնում մարզպան Սեբուխտի գլխավորած պարսկական զորաբանակը: Այնուհետև տեղական ուժերի հետ համատեղ ռազմական գործողություններ են ծավալվում մարզպանության տարածքում, և հայ-արվանական միացյալ ուժերը ֆախթախում են Վորա պահակի պարսկական կայազորները³⁸: Կարևոր այդ հանգույցի պաշտպանությունը հանձնելով Աղվանից թագավորական տան ներկայացուցիչներից Վահանին, դաշինք կնքելով հունրի հետ, Վարդան Մամիկոնյանը վերադառնում է Հայաստան³⁹: Այս դիպքերի կապակ-

ցությամբ, թերևս, հայկական որոշ ուժեր մնացին և ներգրավվեցին Տոբա պահակի պաշտպանությանը:

450-451թթ. հակապարսկական արևմտամարտության ճնշումից հետո Մասամյանների Հայաստանից անջատում ու Աղվանից մարզպանությանն են միացնում նաև Արցախը⁴⁰: Կուրի աջափնյակի հայկական տարածքների՝ Արցախ-Ուտիքի կցումը Աղվանից մարզպանությանը իր հետ բերում էր նաև հայկական տարրի դիրքերի ամրապնդմանը և ուժեղացմանը Աղվանքի քաղաքական, մշակութային ոլորտներում⁴¹:

Աղվանից մարզպանության կազմավորումը, ինչպես արդեն ասվել է, իր հետ բերում էր նաև վարչական փոփոխություններ: Համարվում է, որ 5-րդ դարում, այդ կապակցությամբ Աղվանից եկեղեցու կենտրոնը Կապադակեց տեղափոխվում է Չող և այդտեղ մնում մինչև 552թվը⁴²:

Աղվանից կաթողիկոսության Չողում հաստատվելը ցույց էր տալիս այդ տարածքում քրիստոնեական ավանդույթների առկայության մասին, մյուս կողմից դա շարունակությունն էր այն հանգամանքի, որ ըստ միջնադարյան ավանդույթի՝ հոգևոր իշխանության ծառայալը պետք է լինեի քաղաքական կենտրոնում կամ նրա ճոռ: Չողում Աղվանից կաթողիկոսությունը մնում է մինչև 552 թ., երբ հյուսիսից ներխուժումների սպառնալիքի ներքո այն տեղափոխվում է Պարտավ⁴³: Հետաքրքրական է, որ հենց այս ժամանակաշրջանում / 6-րդ դ./, Գերբենդի պաշտպանական համակարգի շինարարության ժամանակ, կառուցման նույն եղանակով ու ձևով Գերբենդում եկեղեցի է կառուցվում: Ըստ ավանդության՝ այս տաճարը, որն այդ ժամանակաշրջանի քրիստոնեական ընդարձակ կառույցներից էր, կրում էր Գրիգորիսի անունը, և նետագալում արարները այն մզկիթ են դարձնում Մերկայուն Ջումա մզկիթը⁴⁴: Քրիստոնեական տաճարի կառուցման փաստը այդ ժամանակաշրջանում և այդ վայրում վկայում է քրիստոնյա բնակչության առկայության ու ազդեցության մասին, մյուս կողմից կարող է ցույց տալ, որ վերաբնակեցման ակտիվ տարածքում գտնվող Գերբենդում այդ շերտը սկսում է աճել ի հաշիվ հայ կամ քրիստոնյա բնակչության: Խոսքով Անուշիրվանի այս ձեռնարկների կապակցությամբ արարական աղբյուրները հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդում:

9-րդ դ. արաբ հեղինակ Բալամուրին նշում է, որ Խոսրով Անուշիրվանը իր կառուցած վայրերում՝ Շարիրանում, Մասկատում, Բաք ալ Արվարում բնակեցրեց ժողովուրդ, որին նա կոչում էր *սիլասպեթներ*⁴⁵: 9-10-րդ դ. պատմիչ Իբն ալ Ֆակիհը հաղորդում է, որ Գերբենդի պարսիսպների վրա կամ «7 անցքեր, որոնցից յուրաքանչյուրի առաջ շինված է մի քաղաք, և նրանց մեջ ապրում են պարսիկ զորականներ, որոնք կոչվում են *Սիլասիկիտաններ*» և ավելացնում է. «Նստում են, որ Հայաստանի բնակիչ տղամարդիկ պարտավոր են պաշտպանել այդ պարսիսպները և դար-

պատանեցը⁴⁶: Մեկ այլ հեղինակ՝ Կուրաման/ 9-10-րդ դ./ գրում է որ Անուշիրվանը հիմնեց Շարրան, Մասկատ, Քար ալ Արվար քաղաքները և այլ վայրերում բնակեցրեց իր զորքի մեջ գտնվող *սիլասիքիներ*ի ջոկատները⁴⁷: Նույն դեպքերն է նկարագրում 12-13-րդ դ. հեղինակ Յակուտ ալ Համավիմ, որը խորապես Անուշիրվանի ձեռնարկների մասին տեղեկացնում է «...հետ կառուցեց Քար ալ Արվարը /Դերքինը - Ա. Հ./, որը Արվար կոչվեց, որովհետև շինված էր լեռնային անցքի վրա և այլ վայրերում բնակեցրեց *Մալասաքին* կոչված մի ժողովուրդ»⁴⁸:

Արար հեղինակների այս հիշատակությունները /*սիլասիքիներ*, *սիլասիքիաններ*, *Մալասաքիներ*./ նկատել է դեռևս Ն. Արուցը և կարծիք հայտնել, որ դրանցում հիշատակվում են սյունեցիները: Նա նշում է, որ «սիլասիքին» ձևը դա «սլասկանի» եզրնակի աղաբացված ձևն է, իսկ քաղը վերցված է հին պարսկական աղբյուրից / Իբն Ֆակիհը նշում է, որ իր տեղեկությունը վերցրել է Ահմեդ իբն Վադիի Սպահանցուց/, իսկ աղաբանական ձևը Միսաբան և սիլասիքին է: Ն. Արուցը մեջ է բերում նաև Մո. Օրբելյանի այն տեղեկությունը, ըստ որի Վաղարշակ թագավորը Միսական տոհմին հասնձեց արքայական զորքերի քարձր հրամանատարության իրավունքը՝ պայմանով, որ նրանք «ընդդեմ կալ համապազ պատերազմա դղանն Հռոմաց, որոյ անունն առաջոյն Միսան կոչիւր» և մատնանշում, որ դա պատմական այն փաստի արձագանքն էր, որ այդ դեմերը պաշտպանում էին Միսանի /Մյունիքի/ հայերը՝ դղան ավերացնելով Ղազար Փարպեցու մոտ եղած այն վկայությունը, ըստ որի Իբրքիայի մարզպան եղած ժամանակ Վասակ Մյունիմ եսկում էր նաև Դերքինը անցքը⁴⁹:

Խնդրին անդրադարձել է նաև Մ. Երեմյանը, այն քննարկելով պատմական լայն հենքի վրա: Նա դիտարկում է Մյունիքի մախարական տան տեղն ու դերը Մասանյանների կովկասյան քաղաքականության մեջ, նշում, որ Վրաստանի մարզպան եղած ժամանակ Վասակ Մյունու ձեռքում էր գտնվում Դերքինը- Չոլի պաշտպանությունը, իսկ 6-րդ դ կեսերին Մյունյաց իշխանները անմիջականորեն ենթարկվում էին Փայտակարանում գտնվող պարսկական հյուսիսային բանակի հրամանատարությանը, որի պլխավոր խնդիրը կովկասյան լեռնանցքների պաշտպանությունն էր, և 5-6-րդ դդ. Մյունյաց մախարարական տան պարսկամետ կողմորդունը հնաբարակություն էր տալիս նրանց իրենց տեղն ու դիրքը Մասանյան արքունիքում քարձրացնելու համար և նպաստավոր պայմաններ ապահովում ներգրավվելու Դերքինու- Չոլի պաշտպանությանը՝ Մասանյան Իրանի կարևորագույն այս ձեռնարկին, մասնավորապես որ հայկական ուժերի օգտագործումն այդ նպատակով նորություն չէր պարսկական արքունիքի համար⁵⁰:

Վերջ արտահայտված տեսակետը ունի նաև Ս. Բարձրագրքայինը: Հիմնականում կրկնելով արդեն արտահայտված փաստարկները այդ խնդրի կապակցությամբ՝ նա ավելացնում է նաև վիճակական տեղիկություններ՝ ցույց տալով, որ նա. - արևելյան Այսրկովկասում և իվ. Դաղստանում հիշատակվող մի շարք հայկական գյուղերի տապանաքարերը թվագրվում են 6-րդ դարից⁵¹:

Վերջ նշված արաբական հիշատակություններում Մյունիքի բնակչությանն է հակված տեսնել նաև Չ. Յամպոլսկին⁵²:

Այս տեսակետը միանշանակորեն չի ընդունվում: Մարկվարտը արաբական աղբյուրներում հանդիպող այդ տեղանունները ընկնում է միջին պարսկերեն «սպասիգ» /ժառայող մարդիկ, պահակ/ րազից⁵³: Մ. Կրամերսը առաջարկում է այդ տեղանունը ծագած համարել պակիավերեն *ուժնուժիժո* - հաստատված, հիմնած րազից, այսինքն՝ որպես զինվորական վերաբնակիչներ, կայագրեր⁵⁴: Վ. Միժորսկին նշում է, որ այդ տեղանունը արաբական աղբյուրներում աղավաղված ձևով է հանդիպում և իրեն կասկածելի է թվում Մ. Երեմյանի առուգաբանությունը՝ մատնանշելով, որ ամեն դեպքում այդ տեղանունները հասարակ և ոչ թե հատուկ անուններ են⁵⁵:

Բարդ էրևոյականական խճանկար ունեցող կովկասյան միջավայրում նման խնդիրները պետք է քննարկել ավելի լայն համատեքստով՝ այլ աղբյուրների ու տեղեկությունների համեմատաբարությամբ՝ հաշվի առնելով էթնիկ, դավանական, քաղաքական, մշակութային րազում գործոններ և զուտ րառային կամ քերականական առուգաբանությամբ նման խնդիրների անդրադասումը արդյունավետ չի կարող լինել:

Այնուհայտ է, որ ինչպես 5-րդ դարում հայերն առեասարակ, այնպես էլ 6-րդ դարում սյունեցի հայերը նա. - արևելյան Ասրկովկասում մասնակցում էին Մասանյան տերության հյուսիսային սահմանների պաշտպանությանը, և, թերև, այստեղ րացի զինվորական վերաբնակիչներից, հաստատվել էր նաև խաղաղ բնակչություն: Հայտնի է, որ այս ժամանակշրջանում այսրկովկասյան երկրներում, ներառյալ Հայաստանում անցկացվում է աշխարհագիր, մարդահամար, և Խոսրով Անուշիրվանը մտցնում է հարկային նոր համակարգ: Բացի հարկային պարտավորություններից, բնակչությունը պարտավոր էր կատարել նաև պարիակ՝ րանվորական ուժ տրամադրելով պետական շինարարական աշխատանքների համար: Ենթադրվում է, որ դա օգտագործվում էր նաև Դեղրինը - Չուրի պաշտպանական համակարգի կառուցման համար, որի շինարարական աշխատանքները ղեկավարում էր Մասանյան տերության րարձրաստիճան պաշտոնյաններից մեկը՝ այսրկովկասյան երկրների գլխավոր հարկահավաքն ու պետական շինարարական աշխատանքների ղեկավարը⁵⁶:

Ինչ վերաբերում է վերը նիշատակված տեղմիմներին և դրանց առնչվող խնդիրներին, ապա աղոթական աղբյուրների համեմատական քննությունն իսկ ցույց է տալիս դրանցում սյունեցիմեր տեսնելու տեսակետի ճշմարտացիությունը, իսկ հայկական աղբյուրների հետ համեմատությունը, այդ ժամանակաշրջանի պատմաաղագրական միջավայրում խնդիրը դիտարկելը լրացուցիչ հիմնավորում են այդ տեսակետը:

Ի դեպ ոչ միայն սյունեցիմները, այլև հայերն առհասարակ կարող էին անվանվել «սիսականներ»՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ ավանդաբար Մյունաց մախարաբական տունն էր մասնակցում ճորտա պահակի պաշտպանությանը:

Հարավային Դաղստանում «Հայկական ամրոց», «Հայկական պատնեշներ»²⁷ անունները կրող վաղ միջնադարյան բնակավայրերի առկայությունը նույնպես ցույց է տալիս այդ ժամանակաշրջանում հայկական ռազմական ուժի առկայության, հայկական տարրի ներգրավվածության մասին այդ շրջատարածքի պաշտպանությանը, և մեկ անգամ ևս հիմնավորում այդ կապակցությանը վերը քննարկված տեսակետները:

Հայկական տարրը, որ Խրամի կողմից ներգրավված էր այդ տարածքների պաշտպանությանը, փաստորեն ուներ նույն սոցիալական արտոնությունները և կարգավիճակը, ինչ նույն գործառույթները ունեցող Դերբնդի մյուս «պահապանները»:

Վերը նշված տեղեկություններից բխում է, որ այդ վայրերում առեղծվել էին մաս ռազմականացված հայկական քնակավայրեր, ինչպես մաս գոյություն ունեի հայկական ռազմաքաղաքական վերնախավ, որոնց հրամանատարությամբ էլ գործում էին հայկական ուժերը:

Ուշագրավ է որ, ինչպես արյուրների սուղ տեղեկություններն են ցույց տալիս, հայկական տարրը քնակեցվում է Դերբեհդում, Մասկատում, Շարրամում, որտեղ հաստատվում են մաս Ֆարսից եկած իրանական վերաբնակիչները²⁸: Այս փաստը խնդրին վկայում է այս շրջատարածքում հայկական և իրանական խմբերի սերտ փոխազդեցության, խառը քնակավայրերի առկայության մասին: Փոխադարձ ազդեցության, հարաբերությունների գործում կարևոր դեր էր խաղում այն հանգամանքը, որ այս երկու զանգվածները ունեին նույն գործառույթը՝ ներգրավված էին ռազմական ծառայության մեջ և ունեին սոցիալական նույն կարգավիճակը:

Հայկական էթնիկ ներկայության մասին տեղեկությունները միայն վերոասացյալով չեն տալիս մասնավորվում: Հարավային Դաղստանում մի շարք հայկական քնակավայրերի հիմնումը կապվում է Հայաստանից եկած վերաբնակիչների հետ, որոնք թողել են իրենց հայրենիքը անբերելիության, արցառության պատճառով, և այդ վայրերում հաստատվել են դեռևս առասպելական Մաշտակ թագավորի օրոք²⁹:

Կովկասյան այս ռեզիտմում ակտիվ դեր են խաղացել նաև հայ վաճառականները: Դեռևս I դարում հայտնի է, որ հայերը և մարերը ցամաքային ճանապարհով Միջագետքից արևելյան ապրանքներ էին հասցնում Կասպից ծովի հյուսիսային շրջանները: Հետագա դարերում, Արշակունյաց և մարզպանության շրջանում տնտեսական այդ կապերը մեծ առաջընթաց են ապրում⁶⁰: Երազարական պետության մեջ մեծ թիվ էին կազմում և ակտիվ գործունեություն էին ծավալել հայ վաճառականները⁶¹: Ինչպես նշում է Բ. Մյլերը, հայ վաճառականական այս շերտը միջերդ դեր էր կատարում Վոլգյան շրջանի և Կովկասի ու Խարավի միջև կատարվող առևտրում՝ հետագայում իր ձեռքում կենտրոնացնելով մետաքսի առևտրը⁶²: Ընդհուպ մինչև 16-րդ դ. հայ վաճառականները գործունե մասնակցություն ունեին Կասպյան առևտրական մայրուղու միջոցով կատարվող միջազգային առևտրին: Բ. Մյլերը կարծիք է հայտնում, որ հայ առևտրականների դերը այդ միջազգային առևտրական հարաբերություններում կապված է նաև արևելյան և հս.-արևելյան Այսրկովկասում հայկական էթնիկ ներկայության խնդրի հետ⁶³:

Դադոտամայան մի շարք լեզուներում արմենիզմների առկայությունը մույնպես ենթադրում է երկարատև էթնոշակութային կապերի առկայություն այդ լեզուները / հայերեն և դադոտամյանում լեզուներ/ կրթիչների միջև, ընդ որում համարվում է, որ դրանց մի մասը դադոտամյան լեզուներ է անցել մինչև արաբական նվաճումները⁶⁴:

Հայկական ազեցության մասին է խոսում նաև եվ. Դադոտամում «Արմանի» կամ «Էրմենի» քաղաքանաատվ վաղմիջմատարյան քնակավայրերի առկայությունը «Էրմենի խոտ»/ հայկական գյուղ/, «Էրմենի շեհեր»/ հայկական քաղաք/, կամ «Էրմենի քալա»/ հայկական ամրոց/, «Էրմենի ոյախ»/ հայկական ճանապարհ/, «Էրմենի սալար»/ հայկական պատնեշներ, ամրություններ/ և այլն⁶⁵:

Եղած տեղեկությունները նկատելի լույս են սփռում հս. - արևելյան Այսրկովկասում հայկական էթնիկ ներկայության խնդրի վրա և պատկերացում են տալիս, այն մասին, որ հայերի էթնոշակութային կապերը այդ ռեզիտմի հետ քաղճաշերտ ու տարաբնույթ էին:

Ինչ խոսք, այս շրջատարածքում քրիստոնեության տարածման հետ մեկտեղ, հայկական մշակույթի կրթյն էին դառնում նաև աչխ խմբեր և «հայ» կամ ավելի ուշ «արմանի» անվանումները, ըստ միջմատարյան ավանդույթի կարող էին տարածվել նաև քրիստոնեություն ընդունած այդ խմբերի վրա ևս, սակայն թե՛ ավանդությունները, թե՛ մատենագրական տեղեկություններ փաստում են էթնիկ հայկական ներկայության մասին: Մյուս կողմից վերը նշված դավանական և դրա հետ կապված մշակութային ազդեցության մասին խոսելիս պետք է հաշվի առնել մի շարք հանգամանքներ:

Նախ համարվում է, որ 552թ. այսինքն Աղվանից կաթողիկոսությունը Չորից Պարտավ տեղափոխումից հետո է, որ տեղի է ունենում Աղվանից եկեղեցու «հայկականացումը» եկեղեցու պաշտոնական լեզու է դառնում հայերենը, որը մաս ժամասացության լեզու էր, ընդ որում սկզբնական շրջանում հայերենին զուգահեռ շարունակվում է օգտագործվել նաև «արվանդերենը» և հետագա զարգացումների ընթացքում է, որ Կուրի ժայռափնյակի հայադավան խմբերի համար գրության լեզու դառնում հայերենը⁶⁶:

Պետք է ընդծել նաև, որ Բուն Աղվանքում քրիստոնեության տարածումը նրբակցի չրերից տեղական ժողովուրդների «հայացմանը», և նրանք շարունակում էին մնալ սեփական ավանդույթների և լեզվի կրող⁶⁷:

Բացի այդ, կաթողիկոսական մատավայրը Չորից Պարտավ տեղափոխելը մատնանշում էր Կուրի ագափնյակի տնտեսամշակութային գերակայությունը, քրիստոնեության տարածվածությունը և դիրքերի ամրությունը ժայռափնյակի նկատմամբ⁶⁸:

Պետք է հաշվի առնել նաև այն համզամանքը, որ 5-6-րդ դդ. հարևելյան և արևելյան Ալեքսիոկասը գտնվում էր Սասանյան Իրանի կազմում, Դեռագայում մահմեդական զանազան կազմավորումների խախխսություն, Երզրվանդաբերի պետություն... / և հայկական դավանական ազդեցության խնդիրը մեծ չափով կախված էր քաղաքական կացությունից: Իշխանությունները, ըստ իբրավիճակների, կարող էին սահմանափակել կամ խրախուսել Աղվանից եկեղեցու գործունեությունը, և, ինչպես ցույց են տալիս պատմական զարգացումները, այդ շրջատարածքում քրիստոնեության դիրքերն ու ազդեցությունը գնալով սահմանափակվում և թուլանում էր:

Վերջապես հայկական ազդեցությունը օժտված չէր լիակատար քաղաքական իշխանությամբ, ինչը նրա համար կկարողանար տևական հիմք և գործունեության դաշտ ապահովել: Չնայած վաղ միջնադարում Աղվանից մարզպանության կազմում Արցախ-Ուտիքի գոյությունը որոշակիորեն բերում էր հայերի քաղաքական դիրքերի ամրապնդմանը և ուժեղացմանը:

Հայկական դավանական ու մշակութային ազդեցության խնդիրները քննարկելիս պետք է հաշվի առնել վերը նշված գործոնները, և հարցը դիտարկել այդ տեսանկյունից:

Հայկական կամ քրիստոնեական մշակութային շնորհ տեղական չեամախմբված «աղվանականի» համեմատությամբ, անշուշտ, գտնվում էր ավելի բարձր դիրքերի վրա, սակայն գիշում էր իրանականին, որը օժտված էր քաղաքական իշխանությամբ և էքսիկ լայն ներկայությամբ: Ինքնին «արմանի» քաղաքդամատվ անվանումների տարածվածություն-

նը ցույց է տալիս հայկական կամ քրիստոնեական տարրի փոքրամասնությունը բննարկվող շրջաատարածքում:

Վերը ասվածից բխում է, որ հայկական դավանական ազդեցությունը չէր կարող տարածում ունենալ քաղաքական իշխանությամբ ու էթնիկ լայն ներկայությամբ օժտված իրանական միջավայրում և, ալիզին, բերել նրանց «եռայացմանը»:

Այս ամենից հետևում է որ հայ-իրանական էթնոշակութային շերտերը էլիտար դիրք ունեին կովկասյանի համեմատ: Սակայն հայկականը նմրակարգվում էր իրանականին, որի գերակայությունը արևելյան Այսրկովկասում որոշ փոփոխություններով համընդր պահպանվեց մինչև 15-16-րդ դդ: Վերը նշված վաղմիջնադարյան այս իրողությունները քավարար մախադրյալներ էին հանդիսանում իրանական տարրի հետ գոթթե մույն սոցիալական կարգավիճակում գտնվող հայկական ռազմածառայական վերմախավի լեզվամշակութային փոփոխությունների համար: Եթե նկատի ունենանք, որ միջէթնիկ, միջմշակութային փոխհարաբերությունների մեջ են մտնում և դրանց հետևանքով առաջ եկած մշակութային փոփոխությունների կողմ են դառնում մախ և առաջ էլիտար շերտերը /Ֆեոդալներ, արիստոկրատիա, վաճառականներ.../, այնուհետև դրանք տարածվում են մյուս խավերում²⁸, ապա ակնհայտ կրթոնա Արևելյան Այսրկովկասում հայկական տարրի էթնոշակութային զարգացումների տրամաբանությունը քազմադարյան իրանական ազդեցության գերակայության պայմաններում:

Հայկական շերտի շարունակական գոյությունը արևելյան Այսրկովկասի քազմադարյան իրանական ազդեցության գերակայության պայմաններում, զուգակցված դեռևս վաղմիջնադարյան իրողությունների, յուրանատուկ աշխարհագրական ու էթնիկական միջավայրի հետ, քավարար սոցիալական, քաղաքական, մշակութային մախադրյալներ էին հանդիսանում իրանական շերտի հետ սերտ փոխհարաբերությունների մեջ գտնվող հայկական այդ տարրի էթնոլեզվական փոփոխությունների համար, որի հետևանքով այս շերտը 18-րդ դ. հիշատակվում է արդեն որպես քաթախես խումբ:

Անշուշտ, վաղմիջնադարյան հայկական այդ խումբը իր զարգացումների ընթացքում միատարր չէր կարող մնալ և լինել: Այն, անկասկած, իր մեջ ներառել է հայկական /թերևս մաև աչքազգի/ ալլ խմբեր ու տարրեր և, կրել է մաև ժողովրդագրական փոփոխություններ և տեղաշարժեր, սակայն խմբի ձևավորման խնդիրը ամմիջակամորեն կապված է դեռևս - վաղմիջնադարում Արևելյան Այսրկովկասում ձևավորված իրողությունների և ռեզիոնի: էթնոշակութային զարգացումների տրամաբանության հետ:

**ABOUT THE ARMENIAN AND IRANIAN ETHNO-CULTURAL
CONTRIBUTIONS IN THE EASTERN TRANSCAUCASUS
(ON EXAMPLE OF THE FORMATION OF A GROUP)**

(Summary)

The issues of the formation and historical developments of the group Tat speaking Armenians are an interesting problem of Armenian, Iranian, Caucasian studies. These issues are closely connected with the questions of the presence of Armenian and Iranian ethno-cultural sections and their interrelations in the Eastern Transcaucasus since early Middle Ages.

It is known, that in the 5-6th centuries the Iranian impacts /ethnic, lingo- cultural, political/ predominated in the Eastern Transcaucasus by the successive policy of the Sassanids and despite of the political, confessional changes in the region the domination the Iranian influence existed till the 15-16th centuries with some changes.

The Armenian influence as well had a major part in the ethno-cultural and political developments of the region, particularly in the spreading of Christianity and the cultural missions. Besides it, in the 5-6th centuries the Armenian element was involved in the defense of Derwend-Chogh by the Sassanids and in the 6th century the Armenian military inhabitants was settled in the North-East Transcaucasus, especially in the territories / Derwend, Moushkour.../, where in this period Koubad I and Kosrov Anoushirvan settled the Iranian populations from Fars for the same those purpose. During the mentioned period those regions were filled of direct Armeno-Iranian interrelations.

Although the Armenian ethno-cultural element was more progressive than the local no consolidated "Albanian" element, but was substituted to Iranian ethno-culture, which had political rule and big ethnic population.

Starting from the early Middle Ages the social, political, quantity proportions of these interrelated ethno-cultural elements, the continual survival of the Armenian element under the condition of Iranian dominating influence in the Eastern Transcaucasus, together with the specific geographical and ethno-cultural environment were satisfactory social, political and cultural grounds for the ethno-lingual changes of the Armenian communities which had deep interrelations with the Iranian population and culture. Because of these reasons this Armenian people are mentioned as Tat speaking group in the 18th century.

ՇԱՆՈՒԿԱԳՐԱԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVII в., Москва, 1988, стр. 91.
2. Гасанов М., Дагестан и иранский мир, Ереван, 1999, стр. 52.
3. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в., стр. 91.

4. Ахопян А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, стр. 113-114, 118-119. Հնչազնապոստանի մի ճանաչումը նմ ճուրղացնել Դերբենդ և Օղը րաշարները: Նույն տեղում, էջ 121-122:
5. Եղիշև, Վարդանիկ և հայոց պատմության մասին, Երևան, 1994, էջ 57:
6. Тревер К., Очерки по истории и культуры Кавказской Албании, М-Д, 1959, стр. 205.
7. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в., стр. 101.
8. Եղիշև, էջ 34:
9. Ахопян А., նշվ. աշխ., էջ 120-121:
10. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в., стр. 101.
11. Ашурбейли С., Государство Ширваншахов, Баку, 1983, стр. 15.
12. История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в., стр. 101. Ашурбейли С., նշվ. աշխ., էջ 15:
13. Гаджюев В., О русском переводе "Дербент-наме", Вопросы истории - Дагестана, 1975, вып. 3, стр. 255-256.
14. Ашурбейли С., նշվ. աշխ., էջ 15:
15. Козубский Е., История города Дербенда, Тамир хан-шур, 1906, стр. 19. История Дагестана, Махачкала, 1967, т. I, стр. 269.
16. Ашурбейли С., նշվ. աշխ., էջ 16:
17. Бакоханов А., Гюлистан - и ирам, Баку, 1991, стр. 44.
18. Նույն տեղում, էջ 45:
19. Гасанов М., նշվ. աշխ., էջ 36.
20. Նույն տեղում, էջ 31:
21. Նույն տեղում, էջ 35:
22. Նույն տեղում, էջ 33:
23. Ахопян А., նշվ. աշխ., էջ 119-120:
24. Минорский В., История Ширвана и Дербенда X-XI вв., Москва, 1963, стр. 31.
25. Ашурбейли С., նշվ. աշխ., էջ 44-46:
26. Рамазанов Х., Шихсаидов А., Очерки истории южного Дагестана, Махачкала, 1961, стр. 41-42.
27. Ашурбейли С., նշվ. աշխ., էջ 46:
28. Гасанов М., նշվ. աշխ., էջ 53:
29. Մանվանդյան Օրբելյան, Մյուսերի պատմություն, Երևան, 1986, էջ 73:
30. Ղազար Փարսեղի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 196-197:
31. Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. 2, Երևան, 1984, էջ 185:
32. Եղիշև, էջ 34:
33. Мурадян П., Кавказский культурный мир и культ Григория Просветителя, Кавказ и Византия, 1982, вып. 3, стр. 5-20.
34. Փալատյան Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1987, էջ 25-27:
35. Մովսես Կապանավանդյանի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Երևան, 1969, էջ 90:

36. Մնացականյան Ա., Ազգանից աշխարհի գրավանության հարցերի շորքը, Երևան, 1966, էջ 93-94
37. Акопян А., նշվ. աշխ. էջ 113 - 114.
38. Կասեղյան Մ., Վարդանանց պատերազմ, Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտ. 11, Երևան, 1985, էջ 315-316:
39. Եղիշե, էջ 58:
40. Акопян А., նշվ. աշխ. էջ 113 - 114.
41. Նույն անդամ, էջ 136-137:
42. Նույն անդամ, էջ 134-135:
43. Акопян А., նշվ. աշխ., էջ 135:
44. Аргамсиев М., Древний Дербент, Советская археология, 1946, VIII, стр. 141-143.
45. Балладзори, Книга завоевания стран /пер. П. Жузе/, Баку, 1927, стр. 5.
46. Иби ал Факих /пер. Н. Караулов/, Сборник для описания местностей и племен Кавказа /СМОМПК/, вып. 31, Тифлис, 1902, стр. 32.
47. Кудамба /пер.Н. Караулов/, СМОМПК, вып. 32, Тифлис, 1903, стр. 30-31.
48. Բարսիլյան Կարյունիքը Հայաստանի և հարևան երկրների մասին/ կազմեց Հ. Նաթանդղյան/, Երևան 1965, էջ 17:
49. Արևից Ն., Հայաստանը Հռոմեոսիանոսի ժամանակաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 469-470:
50. Еремян С., Сюния и оборона сасанидами кавказских проходов, Известия АН СССР / Арм. фил./, 1941, И 7, стр. 33-40:
51. Բարխուդարյան Մ., Դերբենդի նայ-աղվաճակյան բազալտերը, ՊՔՀ, 1969, N 3, էջ 125-147:
52. Яакопский З., Об этнической непрерывности на почве Азербайджана, Вопросы истории Кавказской Албании, Баку, 1962, стр. 36.
53. Минорский В., նշվ. աշխ., էջ 31:
54. Christensen A., L' Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, p. 369.
55. Минорский В., նշվ. աշխ., էջ 31.
56. Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. 2, էջ 11-12, 213-214: Еремян С., Политическая история Албании III-VI вв., Очерки истории СССР III - IX вв., М., 1958, стр. 318.
57. Рамзиев Х., Шихсаидов А., նշվ. աշխ., էջ 46:
58. Бакиханов А., նշվ. աշխ., էջ 45:
59. Казиев И., Песни лезгинских мазанов, цабанов, гусанов, 1970, Մատենադարան, աշխարհագրական արխիվ, քր. 240/թ/, փաշ. 220/ա/էջ 12-13, 18-19:
60. Լաչիճյան Լ. Հայերը հին Մոսկվայում և Մոսկվա քառնը ճանապարհների վրա, Աշխատություններ, Կ, Ք, Երևան, 1999, էջ, 151:
61. Արամիանյան Աշ., Համառոտ տրվագիծ հայ գաղթականների պատմության, հտ. Ա, Երևան, 1964, էջ 122:
62. Миллер Б., Об армянских надписях в Болгарах и Казвин, Ленинград, 1925, стр. 79.
63. Миллер Б., Таты, их расселения и говоры, Баку, 1929, стр. 16.

64. Гасанов М., К вопросу о христианстве в Дагестане, «Иршв-Ишв», 2001, тп. 36, тг 94;
65. Рамзанов Х., Шиксандов А., Итл штл, тг 46;
66. Аюпов А., Итл штл, тг 136-139;
67. Итл штл, тг 139-140,148;
68. Итл штл, тг 135-137;
69. Арутюнов С., Народы и культуры: развитие и взаимодействие. Москва, 1989, стр. 186-187.

ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ ՏԻՎՐԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՂԱՔՆԵՐՈՒՄ ԱՐԱՔԱԿԱՆ ՏԱՐԻ ԿԱՏԱՏՄԱՆ ԸՈՒՐՁ (VIII-XII ԳԱՐԵՐ)

Հայաստանի արաբական նվաճումը ուղեկցվեց երկրի ներսում արաբաժանեցողական տարրի հետզհետե հաստատմամբ: Մա հատկապես ակնհայտ դարձավ 774-775 թթ. հայերի ապստամբությունից հետո, երբ արաբների սովոր զանգվածներ, որոնք մինչ այդ զարթել էին հայկական ճահանգներից սահմանամերձ Վերին Միջագետք, սկսեցին ներթափանցել Հայաստանի խորքային մասերը:

Հայաստանի կարևորագույն նշանակությունը Արաբական խալիֆայության համար հայտնի է. մախ Հայքի մի շարք տարածքներ կազմում էին արաբարյուզանդական սահմանամերձ զոտու՝ Ալ-Մուդուրի քաղկացուցի մասը և ուտի հանդիսանում եննարան Բյուզանդիայի դեմ ռազմական զործողությունների համար, ապա խալիֆայության Արմինիա կոչված մահամզը, որի քաղկացուցիչ մասն էր կազմում Հայաստանը, կարևոր հեմակետ էր մաև խազարների դեմ Արաբական խալիֆայության մղած պայքարում:

Բացի այդ, արաբների մեծաքանակ ռազմական ներկայությունը բուն Հայաստանի խորքում, մրանց հնարավորություն էր տալիս մշտական հսկողություն սահմանել Արմինիայի ողջ տարածքում և արդյունավետ ճևուկ այստեղ ճնշել արաբական տիրապետության դեմ ուղղված ցանկացած ուսնձգություն¹:

Հայաստանում արաբների հաստատման մասին տեղեկություններ հաղորդում են մի շարք հայ և արաբալեզու հեղինակներ (Գևորգ, Թովմա Արծրունի, Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Մովսես Կաղանկատուացի, Յակուբի, Մուկադդասի, Բալազուրի, Իբն Խալլիկան, Թարարի և այլք): Այստեանդերձ այսօրինակ տեղեկությունները սակավ և կցկտառ են, ուստի դժվարությամբ են թույլ տալիս լիարժեք պատկերացում կազմել Հայաստանում արաբների քնակեցրած վայրերի, արաբաժանեցողական տարրի սոցիալական կյանքի և մանավանդ քաղաքներում հայ ազգաբնակչության հետ մրա փոխադարձությունների քնույթի մասին:

Հայաստանում արարական տիրապետությանը և արարների հաստատման վերաբերող հարցերը քննվել են արդեն իսկ այս պատմաբաններ Մ. Չամչյանի և Ղ. Ինճինյանի աշխատություններում²։

XX-րդ դարի առաջին յոթը ուսումնասիրությունը պատկանում է Մ. Ղազարյանի գրչին³։ Եվրոպացի և ռուս արևելագետների շարքում Հայաստանի արարական տիրապետության ժամանակաշրջանին այս կամ այն չափով վերաբերող նշանակալից ուսումնասիրություններ ունեն Յ. Մարկվարտը, Ժ. Լոտանը, Ի. Ժուզեն, Վ.Մյունրսկին, Մ. Կամարը, Ա. Վասիլևը, Է. Հոնիգմանը և այլք⁴։

Հայ գիտնականներից արարական տիրապետությանը Հայաստանում քննության են առել Հ. Մանանդյանը, Հ. Ջոդյանը, Բ. Առաքելյանը, Ա.Շահմազարյանը և այլք⁵։

Գլխինի բազմամյա պեղումների արդյունքները ամփոփում են Կ. Ղաֆաշարյանի և Ա. Ջալանթարյանի աշխատությունները⁶։ Արարական տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանին, Հայաստանում արարական ամիրայություններին և ընդհանրապես Հայաստանի և Արարական խալիֆայության փոխհարաբերություններին վերաբերող համապարփակ քաջատիկ նշանակություն ունեցող ուսումնասիրություններ են Ա. Տեր-Ղևոնդյանի աշխատությունները⁷։

Հայաստանում արարական արձանագրությունների և դրանց պատմական նշանակության վերաբերյալ աշխատություններ ունի Ա. Խաչատրյանը⁸։ Հատկապես արժեքավոր է հեղինակի երկար տարիների աշխատանքի արդյունքը հանդիսացող արարական վիճագրության դիվանը⁹։

Մեր նպատակն է այստեղ դիտարկել Հայաստանի այն բնակավայրերը, որտեղ հաստատվեցին արարական ցեղերը՝ արարական տիրապետության սկզբնական շրջանից մինչև ամիրայությունների գոյության վերջը։

Ի մի քերելով արդյունքների տվյալները և արևելագետների ուսումնասիրություններում եղած դիտարկումները, կարելի է մատնանշել այն բնակավայրերը, որ հաստատվել է արարամահմեդական տարրը։ Հարավ-արևմտյան Հայաստանում դրանք են այսպես կոչված Զորբոլ Հայքը, Մելիտենե կենտրոնով, որ ընդգրկված էր արարա-քյուզանդական սահմանային գոտու՝ ալ-Մոսուրի մեջ, այնուհետև Աղձնիքը, Բերկրին (Աղիովխտ), Գորթը (Վասպուրական)։

Աղձնիքը առաջին մահանգներից էր, որ բնակություն հաստատեցին հյուսիսարարական Շայրան ցեղի ներկայացուցիչ արարները։ Նրանք հաստատվեցին Աղձնիքի Նփրկերա, Ամիտ, Արզն և Բաղնչ քաղաքներում։ Քաջ հայտնի է, օրինակ, որ Ամիտ քաղաքը հետագայում կոչվեց Գիար Բաքը՝ Բաքը ցեղի մի նատվածը համոխացող Շայրանի անվամբ։

Հետագայում Արզնում ու Բաղեշում ստեղծվեց Ջուլբաղիկների (Բաքր ցեղից) ամիրայությունը¹⁰։

Մեկ այլ հյուսիսարարական ցեղ, որ նշանակալից դեր ունեցավ Հայաստանում արարական տարրի ներթափանցման գործում, Մուլայմն էր (Մուղար ճյուղից), ավելի ճիշտ՝ նրա Կայս կամ հայ հեղինակների մոտ Կայսիկ /Մուլայն ցեղից/ հատվածը։ Այն ետանդում կերպով մասնակցություն էր հանդես բերում Բյուզանդիայի դեմ մղվող պատերազմներում, ուստի մախևառաֆ հաստատվեց Բյուզանդիային սահմանամերձ տարածքներում՝ Բաղեշից սկսած մինչև Կարնո քաղաքը։

Կարնո քաղաքի վերաբերյալ կա Բալագուրիի մի վկայություն, ըստ որի Հարիբ իբն Մաալաման 654թ. Ասորիքից և Միջագետքից երկու հազար արաբ բնակեցրեց այդ քաղաքում և նրանց հողեր բաժանեց¹¹։ Կարնոն, ինչպես հայտնի է ստեղծվեց Կարիմի Կայսիկների արարական ամիրայությունը։ Այս տարածքը որպես հեմարան օգտագործելով, ցեղը կարողացավ զենքի ուժով տարածվել դեպի արևմուտք և մասնավորապես, հաստատվեց Կամախում, որը, ըստ Բալագուրիի, Մուլայմի ներկայացուցիչ Ումայր իբն ալ-Հուրաբը կարողացավ գրավել բյուզանդացիներից¹²։

Ուսումնասիրողները նշում են, որ Կարնո քաղաքը Մեծ Հայքի միակ քաղաքն էր, որ արարական տիրապետության հենց սկզբից բնակեցվեց Կայսիկ արաբներով, քանի որ այն հանդիսանում էր Բյուզանդիայի դեմ պայքարի համար կարևորագույն ռազմակայան¹³։

X դարի վերաբերյալ Կուստանդին Միրանաձինը նշելով Կարնո քաղաքի բնակիչների մասին ավելի շուտ նկատի ունի մահմեդականներին։ Մակայն, ինչպես իրավագիտրեն նշում է Արամ Տեր-Ղևոնդյանը, սա չի նշանակում, որ այդ քաղաքը զուտ արարական կամ մահմեդական է եղել։ Բնական է, որ քաղաքում պետք է լիներ զգալի թվով հայ բնակչություն¹⁴։

Վանա լճի շրջակայքի նշանավոր քաղաքներից, որում հաստատվել են արաբները, եղել է Խլաքը։ Խլաքը Կարիմի նման արաբների համար կարևոր ռազմակայան էր։ Այստեղ կարելի է քերել պարսիկ Նասիր Խուսրավի այն հայտնի հարցըրդունը, ըստ որի XI դարում այստեղ երեք լեզվով էին խոսում՝ արաբերեն, պարսկերեն և հայերեն¹⁵։

Ա. Տեր-Ղևոնդյանը նշում է, որ այն փաստը, որ հայոց եկեղեցիները դուրս էին բողոքվել քաղաքի պարիսպներից, ցույց է տալիս մահմեդական տարրի տիրապետության աստիճանը¹⁶։

Բերկրիում և Վասպուրականի Գողթն գավառի տարածքում ստեղծվել են Ութմանիկների (Մուլայմի մեկ այլ հատված) ամիրայությունը և Մաջյաններին ենթակա մի ամիրայություն։ Գողթնը, և հատկապես Նախճավան Կարաբերեն՝ Նաչավա/ քաղաքը արաբների համար

կարևոր վարչական կենտրոն էր, ուստի տրամաբանական է ենթադրել, որ արաբների թիվը այստեղ պետք է համեմատաբար մեծ լիներ: Այստեղ կարելի է բերել Իբն Հասուկայի հաղորդումը, ըստ որի X դարում այստեղ խոսակցական լեզուն հայերենն էր¹⁷: Չնայած Նախնականը վերածվեց արաբական հենակետի՝ արաբական նվաճմանը զուգընթաց, այսուհանդերձ, այստեղի բազմաթիվ արաբական վիճազրական նյութը վերաբերում է ավելի ուշ շրջանի՝ XIV դ.: Ավելի վաղ շրջանի համար կա ընդամենը XII դ. մի քանի տապանաքար¹⁸:

IX դարի կեսերից Կայսիկները /Մուսլայմ ցեղից/ կարողացան տիրել Մանազկերտին և հիմնել Մանազկերտի Կայսիկների ամիրայությունը, ուստի արաբների թիվը այստեղ մեծ է եղել: Աստղիկի հաղորդմամբ, X դարի վերջին արաբների այստեղից տեղահանվեցին Տայքի Դավիթ Կուրոպաղատի կողմից և փոխարենը հայեր տեղավորվեցին¹⁹:

Բացի հարավ-արևմտյան Հայաստանից, արաբները զանգվածաբար հաստատվել էին Այրարատ մահանգում և առաջին հերթին Գլին քաղաքում, որը մոտ իմնատն տարի Արմինիայի վարչական կենտրոնն էր և առաջ ոստիկանի մատակարար:

Եթե իրավ է, որ Գլինը ունեցել է մոտավորապես հարյուր հազար բնակչություն, ապա այն, որ մահմեդականների թիվը Գլինում եղել է առնվազն մի երկու-երեք տասնյակ հազար, կասկած չպետք է հարուցի: Այստեղ կարելի է բերել Մանաջիմ Բաշլիի հաղորդած մեկ տեղեկություն, որ 953թվին Աշուտ Գ-ի երեսուն հազարանոց բանակի Գլինի վրա կատարած հարձակման ժամանակ Մուհամմադ իբն Շադրադը մահմեդականներին դուրս է բերում քաղաքի մոտակայքը, որպեսզի հակառակորդը հարկ եղած պահին տեսնի նրանց մեծաքանակությունը և լսի նրանց ռազմատենչ կրոնական բացականչությունները: Ըստ հեղինակի՝ հակառակորդը տեսավ «սարի չափ մեծ զանգվածին, որոնք նրանց այցին ավազից շատ երևացին»²⁰: Այս տեղեկության հիման վրա ինքսր կհամար է արաբ կամ մահմեդական բնակչության թիվը որոշել, սակայն առնվազն մի երկու-երեք տասնյակ հազարի առկայությունը կասկած չպետք է հարուցի:

Մուկադդասիի այն հաղորդումից, թե Գլինում մահմեդականները պատկանել են իսլամի մագհաբին և կրոնական «հավաքույթներ» են ունեցել Կավելին Մուկադդասին նշում է որ ինքը անձամբ մասնակցել է այդպիսի մի «հավաքույթի»²¹ կարելի է եզրակացնել, որ Գլինի մահմեդականները կայացած կրոնական և սոցիալական կյանքով են ապրել, ինչպես այլ ցանկացած իսաիլադային քաղաքում: Արդեն IX դարում քաղաքը ունեցել է մահմեդականների գերզանց: Հայտնի է, որ օրինակ ոստիկան Նալիդ իբն Նզդդ ալ-Շայբանին թողվել է այս գերեզմանոցում²²:

Սակայն հայտնի է, որ շնայած նրան, որ քաղաքում /1236թ. քաղաքը վերջնականորեն ավերել են մոնղոլները/ տիրապետող տարրը գոնե միշտ մահմեդականներն են եղել, Դվինում հայերը միշտ էլ մեծամասնություն են կազմել/Մուկաղայանն ունի այսպիսի վկայություն²³:

Թեև արար կառավարիչները միշտ զգացել են, որ մահմեդականների նկատմամբ հայ ազգաբնակչության մեծամասնություն լինելը Դվինում անշուշտ պատճառից էր նրանց իշխանության համար /օրինակ 813թ., երբ Շապուհ Բագրատունին նմազանդեցրեց Աբդ ալ-Մալիք Ջահաճյանին, Դվինի բնակիչները սպանեցին վերջինիս/ այսուհանդերձ մեր կարծիքով, նրանք պարզ գիտակցում էին, որ քաղաքի տնտեսության, արհեստների /նասնավորապես այսպես կոչված հայկական ավազանների արտադրությունը, որոնք համրավ էին վայելում խալիֆայության տարբեր քաղաքներում/²⁴ և առևտրի կազմակերպումը, որը նրանց նկա նկատմամբ էր քելում, անհնարին կլիներ առանց սովոր հայ զանգվածի:

Հայերի վիճակը մահմեդականների տիրապետության ներքո, թեև ուզ է Հայաստանի ներքում, ապահով չէր կարող լինել: Միջնադարյան հայ ենդինակները վատ ճևուղ նկարագրում են արաբների կրոնական անհանդուրժողականությունը հայերի նկատմամբ, կրոնավիճության փորձերը և որպես արդյունք հայերի քաղաքի մահառականությունները:

Դվինից, որը պետք է որ բավականին հարուստ արարական, այդ թվում նաև վաղարարական շրջանի վիճակական նյութ ունենար Քրիստոս արդեն նշվեց վերևում Դվինը ունեցել է արարական գերեզմանոց/, հայտնի է ընդամենը երկու արարական վիճակի արձանագրություն, այն էլ ետմոնղոլական շրջանին պատկանող²⁵: Փոխարենը Դվինում պեղվել են արարական արձանագրություններով քաղաքի խեցի և ապակյա իրեր՝ թե՛ տեղում արտադրված, և թե՛ ներմուծված²⁶: Քաղաքանակ է նաև Դվինում պեղված արարական, այդ թվում և վաղ արարական /Օմայյան, Աբբասյան/ և ավելի ուշ շրջանի բարբենմական հարստություններին պատկանող կառավարիչների նստած դռամները /Մելքունյան, Երևուզյան և այլն/²⁷:

Պետք է ենթադրել, որ մահմեդականների թիվը մեծ է եղել Անիում Շադդադյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում (1072-1199թթ.): Մրա վկայություններն են Անիում քաղաքի արարիներն և պարսկերեն արձանագրությունների առկայությունը²⁸: Պետք է ենթադրել, որ անհարմար մահմեդականների առջիակական կյանքը պետք է շատ զգեցրել նման լինելը Դվինի մահմեդականների ապրելակերպին:

Հետազոտողական է, որ Դամասկոսում ռաւսմական պրակտիկայի տարիներին, այս կողմից ենդինակը հյուրընկալվեց մի արարի տանը, որի ազգանունը ալ-Անի էր: Վերջինս պնդում էր, որ քստ իրենց տոհմի

ավանդության, իր նախնիները մի քանի հարյուր տարի առաջ Սիրիա են գաղթել Անիից, որի մասին էլ վկայում է իր ազգանունը:

Բնական կլիմի ենթադրել, որ Արևելյան Հայաստանի որոշ այլ բնակավայրերում մուսուլմանական քրիստոնեական մասնաճյուղեր են մահմեդականներ: Այս հարցի պարզաբանմանը կարող է նպաստել վիճաբանական նյութը՝ արաբերեն վիճաբանական նյութի ուսումնասիրությունը: Թալիմի շրջանում, օրինակ, ենթադրել է ենթադրել արաբամահմեդական տարրի առկայություն: Մրա վկայությունն է Դաշտադեմ գյուղի միջնաբերդի շինարարական նշանակության արաբական արձանագրությունը²⁸: Արձանագրությունը հաղորդում է 1174 թվականին Շադդադյան Աբու ալ-Գին Մուլթանի կողմից ամրոցի կիսակողր աշտարակի կառուցման մասին: Ըստ երևույթին ամրոցը կարևոր պաշտպանական կառույց էր Շադդադյանների նստավայրի - Անիի ճանապարհին: Մեր կարծիքով, կարելի է ենթադրել, որ ամրոցը պետք է ունեցած լինի մահմեդականներից բաղկացած մի մշտական ռազմական միավոր:

VIII-XII դդ. արաբական տարրի փոքրաթիվ և ժամանակավոր առկայությունը կարելի է ենթադրել նաև Արևելյան Հայաստանի, Մերասոյալ այժմյան Հայաստանի Հանրապետության այլ բնակավայրերում:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ արաբները Հայաստանում մախապես բնակվել են արաբա-քուրդանդական սահմանամերձ գոտու մասերում՝ այսպես կոչված Գորրորդ Հայքում, Աղձնիքում, Գլխում, հետագայում տարածվելով նաև Հայաստանի տարածքում առաջացած զանազան արաբական ամիրայություններում: Արաբները այստեղ էլ բնակվում էին հայերի հետ միասին, բնականաբար իշխող նվաճողական տարր հանդիսանալով: Կարելի է ենթադրել, որ այն դեպքերում, երբ ամիրայությունների հողերը միացվում էին հայոց կառավարիչներին պատկանող տարածքներին, արաբները կամ վտարվում էին՝ փախչելով մոտակա ամիրայությունների տարածք, կամ էլ սրանց որոշ մասը, կարելի է ենթադրել, ձուլվում էին հայ բնակչությանը: Ինչպես իրավագիտորեն նշում է Ա. Տեր-Գևորգյանը, արաբ բնակչության առկայությունը Հայաստանում հող մախապատրաստեց և հենարան նդավ մահմեդական հասցրող նվաճող տարրերի՝ քրդերի և սելջուկա-թուրքմենական հրոսակների երկիր ներթափանցելու համար²⁹:

**AROUND ESTABLISHMENT OF ARABS IN TOWNS
OF ARMENIA (VIII-XII A.D.)**

(Summary)

As a result of Arabic conquests, Arabs established themselves in towns of province of Aldznik (Nprkert (Ar. Maysfarqin), Amid (Diarbakr), Arza, Balash (Ar. Badlis), Karin and Kamakh.

In the region around the Lake Van, Arabs established in mass in Khlat (Ar. Akhlat), Berki.

Also town of Nakhchavan of Gohm province was an important station for Arabs.

As known Dvin of (Ayrarat province) was for a long capital of Armenia and naturally number of Arabs might have been large here. If it is true that number of Dvin's population is 100 000, it is logical to suppose number of Arabs around 20-30 thousand at least. However very few gravestones of later period (XIII-XV AD) have been found from Dvin. Instead a rich collection of pottery, glassware with Arabic inscriptions has been excavated. Also a large collection of early Arabic (Ummayyad and Abbasid) and (Seljuqid and Ildegizid) coins have been revealed.

By searching of Arabic inscriptions also enables to fix some temporary present of small amounts of Arab communities elsewhere in Eastern Armenia. The inscription by Shaddadid Adud al-Din dated 1174 AD informs of construction of the fortress citadel in Talin region of Aragatsoin province. Therefore we can suppose present of small military unit consisting of Arabs here. Similarly it would be logical to suppose that small settlements of Arabs existed in other strategic locations of Eastern Armenia, which are difficult to fix due to absence or disappearance of early Arabic gravestones and building type of inscriptions.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԵՐ

1. Ա. Տիր-Ստոնյան, Արարական ամիրայությունները..., էջ 59:
2. Մ. Չաճյան, Պատմություն Հայոց, Բ, Վննաթիվ, 1785; Ղ. Ինճրճեան, Հմայութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, Վննաթիվ, 1835:
3. M. Ghazarian, *Armenien unter der arabischen Herrschaft*, Marburg, 1903; Ա. Տիր-Ստոնյան, Արարական ամիրայությունները..., էջ 33:
4. J. Markwart, *Ostturkische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig, 1903; J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, Paris, 1919; J. Markwart, *Südarmenien und die Tigrisquellen*, Wien, 1930; И. Жузе, Мугаллибы в Закавказье в IX-X веках, *Материалы по истории Грузии и Кавказа*, вып. III, Тифлис, 1937; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London, 1953; M. Canard, *Histoire de la dynastie des Hamdanides de Jazirah et de Syrie*, Alger, 1951; Նույնի, *Les Hamdanides et l'Arménie*, *Annales de l'Institut d'Études Orientales*, Alger, 1948, VII; A.A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, t. I, t. II, III parties, Bruxelles, 1950; E. Honigmann, *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches*, Bruxelles, 1935:

5. Հ. Մանանդյան, Արարական արշավանքները Հայաստան, մանր հետազոտություններ, Երևան, 1932; Հ. Մանանդյան, Ժողովրդական ապստամբությունները Հայաստանում արարական տիրապետության զեմ, Երևան, 1939; Նույնի, Հայաստանի քաղաքները 10-11-րդ դդ., Երևան, 1940; Նույնի, О торговле в городах Армении, Ереван, 1954; Հ. Զորյան, Արարների հարկային քաղաքականությունը ֆեոդալական Հայաստանում, Երևանի նամակառանի տեղեկագիր, 1927, N 2, 3; Բ. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, Երևան, 1958; А. Шахназаров, Дани, Ереван, 1940:
6. Տե՛ս օրինակ Կ. Ղաֆադարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952; Նույնի, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, II, 1982; Ա. Քալանթարյան, Դվինի մյուսական մշակույթը IV-VIII, «Հայաստանի հնագիտական եռլարձանները» մատենաչարի 5-րդ գիրք, Երևան, 1970; Դվին II, Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Ա. Ա. Քալանթարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները (1973-1980 թթ.), Երևան, 2002:
7. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Երևան, 1965; Նույնի Armenia и Арабский Халифат, Ереван, 1977:
8. Տե՛ս օրինակ А. Хачатрян, Нюнеметалинская арабская надпись 570/1174г., ՊԲՀ, 1979, N 4; А. Хачатрян, Трехязычная надпись из Египта, "Кавказ и Восток", вып. 3, Ереван, 1982:
9. А. Хачатрян, Корпус арабских надписей Армении, VIII-XVI вв., выпуск I, Ереван, 1987:
10. Հայաստանի ամիրայությունների պատմության վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյանի մոտ:
11. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները..., էջ 227:
12. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները..., էջ 60:
13. Նույն տեղում:
14. Կոստանդին Շիրանձին, Բյուզանդական աղբյուրներ. Բ, քարվանդություն քննարկիչ, առաջարան և ծանոթագրություններ Հր. Բարթեկյանի, Երևան, 1970, էջ 14-15; Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները..., էջ 228:
15. Насир-и Хусрау, Сафар-наме Книга Путешествия, перевод и вступительная статья Е.З. Бертальса, Москва-Ленинград, 1933, էջ 38:
16. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները..., էջ 230:
17. Bibliotheca Geographicoorum Arabicorum, edidit M.J. de Goeje, Vize et regna, auctore Ibn Hauqal, Lugduni Batavorum, 1873; Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները..., էջ 227:
18. Տե՛ս А. Хачатрян, Корпус арабских надписей Армении, VIII-XVI вв., выпуск I, Ереван, 1987, էջ 119-123:
19. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները..., էջ 230:
20. V. Minorsky, Studies in Caucasian History, Cambridge Oriental Series, London, 1953, էջ 10-11:
21. Bibliotheca Geographicoorum Arabicorum, edidit M.J. de Goeje, Descriptio Imperii Moslemici auctore al-Mokaddasi, Lugduni Batavorum, 1876; էջ 249; Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Արարական ամիրայությունները..., էջ 225:

22. Նոյն տեղում:
23. Bibliotheca Geographorum Arabicorum, edidit M.J. de Goeje, Descriptio Imperii Moslemici auctore al-Mokaddasi, Lugduni Batavorum, 1876, էջ 377; Ա. Տեր-Ղևնդյան, Արաբական աղբյուրաբանություն..., էջ 224:
24. А. Мец, Мусульманский ренессанс, Москва, 1966, էջ 361:
25. А. Хачатрян, Корпус..., էջ 51:
26. Դժի II, Կ. Գ. Դաֆաշարյան, Ա. Ա. Ջալաֆարյան, բանիտ:
27. Դժի II, Կ. Գ. Դաֆաշարյան, Ա. Ա. Ջալաֆարյան, էջ 123-140:
28. А. Хачатрян, Корпус..., էջ 53-58; В. В. Бартольд, Персидская надпись на стене анйской мечети Мануче, Сочинения, т. IV, Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии, Москва, 1966, էջ 313-339:
29. I. A. Хачатрян, Ньюнеталинская арабская надпись 570/1174г., ՊՐՀ, 1979, N 4:
30. I. Ա. Տեր-Ղևնդյան, Արաբական աղբյուրաբանություն..., էջ 259:

ՏԵՐ-ՏԱՃԱՏՅԱՆ ԻՐԻՆԱ

ՀԱՅ-ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԵՐՆ ԸՍՏ ԳԻՈՆԻՍՈՍ ԲԱՐ-ՍԱԼԻԹԻԻ

Հայ եկեղեցու հարաբերությունները ասորի հակառիկ եկեղեցու հետ եղել են քարեկամակամ, թեև կողմերի միջև եղել են մաև լուրջ տարածայնություններ: Այս խնդրին անդրադարձել են ասորագետներ Ասեմանինները, Պուդոս Էսապալյանը, Երվանդ Տեր-Մինասյանը, Johannes Gerber-ը, A. Mingana-ն, Bar Hebraeus-ը և ուրիշներ:

Հայ-ասորական հարաբերությունների ճեպարկումը և զարգացումը սկսվել է Հովհաննես Բ Գաբրիելյան (557-574 թթ.) կաթողիկոսի գահակալության շրջանում, երբ ասորի քաղազիկները եղեսպայից անցնում են Հայաստան քրիստոնեություն տարածելու: Այս շրջանում ասորական եկեղեցին դեռևս բաժանված չէր: Այն հետագայում բաժանվում է մի քանի խմբերի՝ ճեստորական, մեջրիս, մարիոնիտ և հակառիկ: Մեր ուսումնասիրության նշաթև է հակառիկ և հայոց եկեղեցու փոխհարաբերությունները: Ասորի հակառիկ եկեղեցին առանձին հանդես է գալիս Ջ դարից և նրա հետևորդները իրենց առաջնորդ Հակոբ Բաշտաղեսուի (Շամժաղես) անունով կոչվել են հակառիկներ: Գոյություն ունեցող խմբերի պատակաման պատճառը դավանաբանական էր: Ասորի հակառիկ և հայ եկեղեցու հարաբերությունների զարգացումը սկսվել է Հովհաննես Բ Գաբրիելյան կաթողիկոսի գահակալության շրջանից, որոշակի փորձեր երկու եկեղեցիների միջև եղած տարածայնությունները հարբեցու համար կատարվել են Հովհաննես Բ Օձնեցու օրոք: Հայ եկեղեցու և ասորի հակառիկների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ առաջին ժողովը գումարվել է 726թ. Մանազկերտում:

Հայկական պատմիչականության գլուխ կանգնած էր Հայոց կաթողիկոս Հովհան Օձնեցին՝ (717-728 թթ.) 23 նախկապուտով և 8 վարդապետով: Ասորական կողմից մասնակցում էին հակառիկ եկեղեցու պատրիարք Աբամասը (724-740 թթ.) և վեց նախկապուտ: Բացի մի քանի ծիսական հարցերից, ժողովի հիմնական խնդիրն այն էր, որ ասորիները հայերին մեղադրում էին հուլիանականության (նրևաբականության), իսկ հայերը նրանց՝ սևերականության մեջ: Մանազկերտում քննարկման ա-

ուարկա էր նաև Քաղկեդոնը: Այն մերժելու հարցում ասորի հակերթիկ և հայ Եկեղեցին համակարծիք էին:

Մամազկերտից հետո երկու եկեղեցիների միջև լուրջ բախումներ չեն արձանագրվել: ԺԱ դարից մեզ է հասել ասորի պատրիարք Հովհաննես Ժ Բար-Շուշանի և Հայոց Գեորգ Բ կաթողիկոսի փոխամակառ թղթերը: Ասորի պատրիարքը ցանկությամ է հայտնել միության հաստատել երկու եկեղեցիների միջև: Հայոց կաթողիկոսի պատասխանը պահպանվել է «Գիրք թղթոց»-ում՝ «Տնամ Գեորգեայ Հայոց Վերադիտողի եւ Հոգեշնորի փիլիսոփայի, պատասխանի թղթոյն Յովհաննիսի Ասորաց պատրիարքի» վերնագրի տակ: Այս նամակագրությունը, սակայն ոչինչ չի տալիս կողմերին: Լարված վիճակը պահպանվում է մինչև ԺԲ դարի կեսերը և շարունակվում մինչև Ներսես Գ Ընօրհասու կաթողիկոսության շրջանը, երբ բարեկամական փոխհարաբերություններ են վերահաստատվում ասորի պատրիարք Միքայել Մեծի և նրա միջև:

Հակերթիկ եկեղեցու քարիդրացիական վերաբերմունքը հայոց եկեղեցու նկատմամբ ԺԲ դարի ընթացքում և դրանից հետո բացատրվում է նրանով, որ հայերը մեծ թիվ էին կազմում Կիլիկիայում և Հյուսիսային Ասորիցում, ստեղծել էին հայկական ազդեցիկ իշխանություններ, որոնք որոշակի դեր ունեին տարածաշրջանում: Նշենք նաև, որ ԺԳ դարում Կիլիկիայի Հայոց բազավորության հզորացման շրջանում հակերթիկ եկեղեցին այդ պետության ազդեցության ոլորտում էր:

Այս շրջանի հայ ասորական հակամարտության հարցերի ուսումնասիրության համար արժեքավոր աշխատություն է մեզ ավանդել ասորի մատենագիր Դիոնիսոս Բար-Սալիբին: Նրա զրչին է պատկանում «Հակամարտություն հայոց դեմ» աշխատությունը, որն ասորերենից անվերն է թարգմանել Mingana-ն և առաջին անգամ տպագրել «Bulletin of the John Rylands» պարբերականում, որն էլ հետագայում մտել է Woodbrooke Studies⁴ շարք: Այս աշխատությունը 1930-ական թվականներին ասորերենից հայերեն է թարգմանել Պողոս Էսապալյանը: Այն սկզբում տպագրվել է «Հանդես Ամսօրեայ»-ի 1937-38 թվականների մի քանի համարներում, իսկ այնուհետև 1938թ. փոքրիկ զրույկով տպագրվել է Վիեննայի Միսիթարյանների «Ազգային զրարարան» շարքում: Մինք դիմելու ենք Պողոս Էսապալյանի այս թարգմանությանը: Դիոնիսոս Բար-Սալիբիի հաղորդած տեղեկություններին անդրադառնում է նաև երվանդ Տեր-Մինասյանն իր «Հայոց Եկեղեցու յարաբերությունները Ասորաց եկեղեցիների հետ» աշխատությունում: Այստեղ նա իրշատակում է Դիոնիսոս Բար-Սալիբիի վերոհիշյալ աշխատությունը, խոսում տարածայնության առիթ հանդիսացող մի քանի կետերի մասին⁵: Դիոնիսոս Բար-Սալիբիի գործունեությանն անդրադարձել են B.Քանդը իր «Краткой очерк сирийской литературы» զրքում և A.Յաւմարկը

«Geschichte Der Syrischen Literatur» աշխատությունում: Ասորի այս մատենագրի գործունեությանն անդրաբանում է նաև Լևոն Տեղ-Պետրոսյանը⁶:

Դիոնիսոս Բար-Մալիքին (Հակոբ ավագանի անունով)⁷ ԺԲ դարի ամենափառուն հակորիկ մատենագիրներից է եղել: Նա ծնվել է Փոքր Հայքի Մելիտենե⁸ քաղաքում: Դիոնիսոս Բար-Մալիքին միշտ բնակվել և գործել է այնպիսի վայրերում, որ հայկական բնակչությունը մեծ թիվ է կազմել: Սա հնարավորություն է տվել նրան ծանոթանալու հայերի սովորություններին, բարքերին: Տեղեկություն է պահպանվել, որ նա իր հայրենի քաղաքում եղել է ասրկավագ⁹: 1154 թ. ձեռնարկվել է Մարաշի Եպիսկոպոս, որտեղից Միջայել Մեծ պատրիարքը 1166 թ. նրան փոխադրել է Ամիդ (Դիարբեքիր): Զաղաքը Տիգրիսի արևմտյան ափին էր, ուներ չորս երկաթյա դուռ, որոնցից մեկը կոչվում էր Բար ալ- Արման՝ Հայոց դուռ¹⁰: Հայերն այստեղ մեծ թիվ էին կազմում: Սա տեսնում և դրա հետևանքները շատ լավ պատկերացնում էր Դիոնիսոս Բար-Մալիքին: Ասորական տարրը ոչ միայն Ամիդում, այլև Հյուսիսային Ասորիքի մյուս քաղաքներում էլ երկրորդական դերում էր, ինչի վստահեցումն էլ դրոշմ էր Դիոնիսոս Բար-Մալիքինն թշնամաբար վերաբերել հայերին: Ըստ մեզ հասած տեղեկությունների¹¹ ասորի նախնուցուց մեծաքանակ արժեքավոր աշխատություններ է ավանդել մեզ: Բացի «Հակաճառությունից», որն ուղղված է հակորիկ եկեղեցուն հակամեռ կրոնների, եերժվածների (մուսուլմաններ, հրեաներ, մետոքականներ, քաղկեդոնականներ, երևութականներ) հերքման, նա գրել է նաև Հին և Նոր Կտակարանների ու Պատարագի մեկնություններ¹²: Դիոնիսոս Բար-Մալիքին վախճանվել է 1171 թ. և թաղվել Ամիդում իր վերամորթուած Մուրթ Ասովածածին եկեղեցում¹³:

«Թուրք ընդհանրական»-ում¹⁴ կա մի պատասխան-մասնակ հետևյալ վերնագրով՝ «Ներսիսի նախկեսպոսի երթոր կարօղիկոսի Հայոց Գրիգորիսի, պատասխանի թղթոյն Յակոբայ աբունն վարդապետի ատրոյոյ, ի մայրաքաղաքին Մելիտենոյ Հայոց»: Ներսես Ընդրիալու թղթակիցը ամենայն հավանականությամբ Դիոնիսոս Բար-Մալիքին է եղել, քանզի թղթակցությունը տեղի է ունեցել շուրջ 1150 թ., իսկ մենք գիտենք, որ 1154 թ. Հակոբ Մելիտենացին ձեռնադրվել է Մարաշի նախկոպոս՝ ընդունելով Դիոնիսոս¹⁵ անունը: Դիոնիսոս Բար-Մալիքին իր թղթում Ներսես Ընդրիալուն խնդրել է լուսարանել Հայ եկեղեցու դավանաբանական դիրքորոշումը: Սա մեկ անգամ ևս զայն է ապացուցելու, որ Դիոնիսոսը շատ մեծ ուշադրությամբ ուսումնասիրում էր հայոց եկեղեցու դավանաբանությունը: Հիշենք տվյալ ժամանակաշրջանը՝ ԺԲ դարի երկրորդ կեսը, կիր ծաղկման շրջանում էր Կիլիկիան: Ասորիները քաղաքական ազդեցություն չունեին, որովհետև չունեին պետություն, միասնական ուժ ար-

տաքին թշնամիների դեմ պայքարելու համար: Միակ կազմակերպված ուժը դա ասորի հակորիկ եկեղեցին էր: Ի՞նչ կարծիքով Դիոնիսոսի նպատակն էր կոնստիդյացնել ասորիներին հակորիկ եկեղեցու շուրջ և նրանց բույլ շտալ անցնելու հայոց եկեղեցու գերկը: Ասորիները փորձում էին օգտագործել ցանկացած առիթ, ցույց տալու իրենց բարեդրացիական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Մրա ապացույցն է Քար-Հեթրոսի տեղեկությունն այն մասին, որ Կոստանդնուպոլսում Կիլիկիայի Լևոն իշխանի մահից հետո նրա որդի Քոլոսը փախչում է գերտառյանից և ժամանելով Կիլիկիա՝ ապաստան խնդրում ասորի մետրոպոլիտ մար Աբամասից¹⁶: Վերջինս նրան օգնում է անցնել իշխանության գլուխ:

Հակորիկ եղևորականի նպատակն էր ասորի եկեղեցու համար արտոնյալ դիպի ձեռքբերումը Կիլիկիայում:

Վերադառնալով հայ-ասորական եկեղեցական հակամարտության հարցերին, որոնց մոտիկից ծանոթանալու համար անդրադառնամք Դիոնիսոս Քար-Մալիքիի՝ մեզ բռնած «Ընդդեմ հայերի և իրենց բարքերի, և թե որտեղից են սկզբնավորում նրանք իրենց սովորություններն ու ազգը» հակաճառությանը: Այս աշխատությունում Դիոնիսոս Քար-Մալիքիին ներկայացրել է հայ-ասորական եկեղեցական հարաբերություններում առկա խնդիրները: Հակաճառությունը զրելիս նա չի փորձել բացնել իր թշնամական և ծաղրական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Դիոնիսոս Քար-Մալիքիին հայերին անվանում է ամենավատ հերետիկոսներ, նրանց տալիս թագմաթիվ մակեդոններ: Հայերի հարցումներին տրված պատասխանները սկսվում են «Ով ամիսներ, ով հիմարներ, տխմար մարդիկ» արտահայտություններով: Նա նույնիսկ հայերին անվանում է խոզ, ասելով՝ «Ինչպես որ ձեր զրուխը՝ Տրոստ խոզազգի էր, դուք ալ իրեն պես խոզեր էք՝ փայրագ, անգութ ու աղտոտ, գաղչելի եւ պղոծ՝ ընտանի խոզերու պես»¹⁷:

Ինչևէ հայերին տրվող այս բնութագրումները ցույց են տալիս, որ Դիոնիսոս Քար-Մալիքիին ի դեմս հայերի տեսնում էր հակառակդրյի շահաքական, սոցիալական, մշակութային ասպարեզում: Դեռևս ԺԲ դարի 60-ական թվականներին ասորի մատենագիտը հասկանում էր, որ հայկական իշխանությունը հզորանում էր և դառնալու էր թագավորություն, իսկ այդ դեպքում հստակ պատկերացնում էր, որ ասորական եկեղեցին էր անցնելու Հայ եկեղեցու ազդեցության մեջը: Սա էր Դիոնիսոս Քար-Մալիքիի թշնամության իրական պատճառը և ոչ հայերը բարդորք են օգտագործում կամ Քրիստոսի ծննդյան տոնը հունվարի 6-ին են նշում: Կրոնական խնդիրները միայն առիթ էին հանդիսանում պայքարի համար:

Իր հակաճառության առաջին մասում ասորի մատենագիտը համատուր ներկայացնում է, թե որտեղից է սերում հայ ազգը, նշում, որ «եսայ»

կոչվում են Մեծ և Հյուսիսային Հայքի²⁰ անվանումից: Նա անդրադառնում է հայերի քրիստոնեության ընդունմանը՝ կարևորելով ասորիների դերը այդ գործընթացում: Դիոնիսոս Բար-Մալիքին նշում է նաև այն փաստը, որ իբր հայերը որոշ ժամանակ ընդունել են Հուլիանոս Հայիկաոնացու ուսմունքը և միայն շնորհիվ սեկրակալ վարդապետների²¹, մերժել են հուլիականությունը և դարձել ճշմարիտ ուսմունքին: Այս համատու ակնարկից հետո ասորի մատենագիրը ուր գրոխներով ներկայացնում է ասորի հակորիկ և հայ եկեղեցիների միջև առկա հակադիր խնդիրները, տալիս դրանց վերաբերյալ հայերի պատկերացումը, իսկ հետո հայտնում ասորական տարբերակը: Հակամատթոթյունն ավարտվում է «Պատասխան անկարգ հայոց հարցումներուն» գլխով, որտեղ Դիոնիսոս Բար-Մալիքին հերքում է հայերի կողմից շարժրագված հարցերը: Հայ-ասորական եկեղեցական հակամարտության հարցերը կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ դավանաբանական և ծիսական:

Ասորի հակորիկ և հայ եկեղեցիների հարաբերությունների ճակատումը, ինչպես նշվել է վերևում, սկսվել է Ձ դարում, իսկ զարգացման որոշակի մակարդակի հասել է դարում, երբ գումարվել է Մանազկերտի ժողովը: Այստեղ երկու կողմերի գլխավոր մարտակը ապակառության խնդիրն էր՝ աստվածաչարչությունն ու երևութականությունը հեղքելը²²: Ապակառության և անապակառության խնդիրը դարեր շարունակ տարածայնության առիթ է հանդիսացել ասորի հակորիկ և հայ եկեղեցիների հարաբերություններում: Դիոնիսոս Բար-Մալիքին նույնպես անդրադառնում է այս խնդրին և ծիսական տարածայնությունների պատճառներն էլ տեսնում է այստեղ:

518թ. Հուստինոս Ա կայսրը սկսում է եղաժամերը հակացողեղեցոսական եպիսկոպոսների²³ նկատմամբ: Նրանց մեծ մասը արցորվում է և գալիս են Ալեքսանդրիա: Այստեղ են քչվում նաև Հայիկաոնասի եպիսկոպոս Հուլիանոսը և Անտիոքի պատրիարք Սեդուսը: Ալեքսանդրիայում այս երկուսի միջև վեճ է առաջանում Քրիստոսի մարմնի անապակառության շուրջ: Հուլիանոսը պնդում էր, որ Հիսուսի մարմինը երկրալոր կյանքում անապակալ է եղել, այսինքն մրս մարմինը երևութական է, իսկ Սևերոսը գտնում էր, որ Քրիստոսի մարմինը անապակալ է դարձել հարությունից հետո միայն: Այս վեճը զնալով խորանում է, Հուլիանոսի հետևորդներին անվանում են երևութականներ, իսկ սեկրակալներին՝ ֆրայտոլատրեր²⁴:

Ասորի հակորիկ և հայ եկեղեցիների հարաբերություններում խնդրառարկա էր երևութականությունը: Ասորիները հայերին մեղադրում էին Հուլիանոս Հայիկաոնացու հետևորդ լինելու մեջ, իսկ հայերը մրանց՝ Սևերոս Անտիոքացուն հետևելու համար: Դիոնիսոս Բար-Մալիքին գտնում էր, որ հայերը սխալ էին հասկանում ապակառությունն ու անա-

պակամոթյունը և նշում էր, որ Մեկրոս Անտիպոսացին իր զբոսերում ցույց է տվել, որ Քրիստոսի մարմինը ծնունդից մինչև հարություն ապականացու էր, բայց զերեզման դրվելով չի քայքայվել և չի ապականվել:

Շատ Դիոնիսոս Բար-Մալիքիի հաջորդ դավամարանական հարցն է՝ արդյո՞ք մարմինն Աստված է, թե ոչ և պատասխանում, որ մարմինը բնությա՞նք մարմին է և ոչ Աստված, բայց Աստծո հետ միությանը ոչ միայն մարմին է, այլ նաև Աստված²³:

Երկու եկեղեցիների միջև սուկա ծխական բնույթի առաջնային խնդիրը բաղադրյի և հացի խնդիրն է: Դիոնիսոս Բար-Մալիքին պարտավում է հայերի բաղադրը օգտագործելու սովորությունը: Նա ասում է, «մթթխմորը կենդանի է, վասն զի կ'անկցնէ խմորը եւ շարժում կու տայ անոր. իսկ բաղադրը մեռած է այնու որ չ'ունեցնեա»²⁴: Բաղադրի և քթխմոր հացի խնդիրը տարածայնության առիթ է եղել նաև լատին և բյուզանդական եկեղեցիների փոխհարաբերություններում²⁵, ինչն էլ հայերը փորձել են օգտագործել հույների հետ որոշ բանակցությունների ժամանակ:

Դիոնիսոս Բար-Մալիքին հայերին մեղադրում է նաև նրանում, որ նրանք ամուսնանում են իրենց կնքահայրերի հետ, սակայն ըստ նրա դա մեղք է, քանզի կնքահայրությունը արչան ազգականությունից բարձր է: Մյուս հարցը Քրիստոսի Մեծության տունը հայերի հունվարի 6-ին նշելն է: Ասորի եպիսկոպոսը ներկայացնում է, որ ամբողջ Արևելքը այդ տունը նշում է դեկտեմբերի 25-ին, իսկ հայերը, էին սովորության համաձայն, այն նշում են Հայտնության տունի հետ միասին:

Դիոնիսոս Բար-Մալիքին արժա՞ծում է մի խնդիր, որին հանդիպում ենք առաջին անգամ: Նա գտնում էր, որ հայերը «կենդանեաց» պատարագ պետք է մատուցեին, այսինքն՝ պատարագ պետք է տրվեր ոչ միայն մոռյալների, այլ նաև ողբերի համար:

Ասորիները սովորություն ունեին զինու կամ ընթրիքի մեջ մուկ ընկնելուց հետո դրանք օրհնել և ուտել: Հայերը պարտավում էին նրանց այդ սովորությունը, իսկ ասորի եպիսկոպոսը քացատրում էր, որ մուկն Աստծո արարած է և ստոր կենդանի, իսկ հետո ավելացնում, թե ինչպես եայերն են քոր խմուն քրեորից, ուր խեղդված մուկ է եղել, նույն կերպ էլ վարվում են իրենք զինու հետ: Դիոնիսոս Բար-Մալիքին մեղադրում է հայերին նաև մատաղ անձրու համար, նշելով, որ դա հրեական սովորություն է: Նա հայերի քացատրությանը, թե դա Աստծուն մատուցվող զոհ է, հակասում է՝ մեջ քերելով տիկոջ խոսքերը. «Գացեք տրվեցեք թե՛ ինչ կը նշանակէ ողորմութիւն կ'ուզեմ եւ ոչ գոհ»²⁶:

Մյուսը այն էնմանական դավամածիտական հարցերն էին, որոնք դարեր շարունակ տարածայնության առիթ են հանդիսացել ասորի եպիսկոպի և հայ եկեղեցիների հարաբերություններում: Սակայն ծանոթանալով այդ հակա-

մաքտոբյանը և ուսումնասիրելով թանակցությունների վավերագրերը, հարց է առաջանում՝ արդյո՞ք ծխական կամ դավանաբանական որևէ խնդիր կարող էր այդքան ակտիվորեն արտահայտվող թշնամոթյուն առաջացնել երկու եկեղեցիների միջև: Արևելքի երկու հակադրակերպության եկեղեցիներն ուղղակի իրավունք չունեին պայքարել միմյանց դեմ այդքան ցերմեամտորոն: Անընդմեջ շարունակվող պայքարի հիմնական և գլխավոր պատճառը գերիշխանության հարցն էր, այդ կենսական հարցերը միայն առիթ էին համոզասանում վեճի համար: Ինչպես նշվեց վերևում, բուն պայքար երկու եկեղեցիների միջև սկսվել էր ժԳ դարից, իսկ դա Կիլիկիայի հայկական իշխանության վերջնական ձևավորման և բարգավաճման շրջանն էր: Տարածաշրջանում ազդեցիկ իշխանություն ունեին հայ ֆեոդալական տները, բյուզանդական եկեղեցին որևէ հարց ըմբարկելու համար ստաջին հերթին դիմում էր հայ եկեղեցուն, Ռեզինյանների իշխանության տանձաններից գնալով ընդլայնվում էին: Պարզ էր դատնում, որ Կիլիկիայում իող էր պատրաստվում Հայկական պետության ստեղծման համար: Ասորի մատենագիրը տեսնում էր, որ Կիլիկիայի հայկական իշխանության հետ հզորանում էր նաև Հայոց եկեղեցին, և վախճանում էր, որ վաղ թե ուշ ասորի հակորիկ եկեղեցին հայտնվելու էր հայ եկեղեցու գերիշխանության ներքո:

TER-TATCHATYAN IRENE

**ARMENIAN SYRIAN PROBLEMS OF ANTAGONISM
BY DIONYSIUS BAR-SALIBHI**

(Summary)

The following paper aims to represent the ecclesiastical relations of the Syrian Jacobit and Armenian Churches in XII century. These two churches have collaborated since sixth century. When in 451 at the Council of Chalcedon a new definition of faith about Christ's "two natures" was adopted, the Syrian jacobit and the Armenian churches began their united struggle against the Chalcedon. But between these two churches there were serious dissidences. Four smoothing over those dissidences there was assembled councils with the participating of representatives of Armenian and Jacobit churches. The Jacobit Church always has been well-disposed to the Armenian Church. In Cilicia and in North Syris the majority of population were the armenians, they had created influential authority, which had a certain role in the territory. This was the real reason of the good attitude of jacobit church to the armenian church.

The Syrian bishop Dionysius Bar-Salibhi has written a work about the ecclesiastical problems of the Armenian and Syrian churches, which is called "Discourse against the Armenians". He has pointed all the important questions which were the cause of antagonism in relations of the Armenian and Syrian Jacobit Churches.

1. Երանզ վարդ. Տեր-Մինասանց, Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները ա-
սորոց եկեղեցիների հետ, Ա.Էջմիածին 1908, էջ 124:
2. Մաղաթիա Օրմանյան, Ազգապատում, Ա հատոր, Մայր Աթոռ Ա.Էջմիածին,
2001, էջ 976:
3. Գիրք թղթոց, Թիֆլիս, 1901:
4. Woodbrooke Studies, Christian Documents in syriac, arabic and Garshuni, edited
and translated with a critical Apparatus by Mingana, vol. IV, The work of
Dionysius Barsalibi against the Armenians, Cambridge 1931.
5. Երանզ Տեր-Մինասանց, էջ 264-267:
6. Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Ասորիների դերը Հայկական Կիլիկիոյ ճշակութային
կյանքում ժԲ-ժԳ դարերում, Վանանիկ, 1989, էջ 6, 17:
7. A. Baumstark, Geschichte Der Syrischen Literatur Mit Ausschluß Der
Christlich-Palastinensischen Texte, Berlin, 1968, S. 295.
8. В. Райт, Краткий очерк истории Сирийской литературы, Санкт-
Петербург 1902, стр.176.
9. A. Baumstark, Geschichte Der Syrischen Literatur, S. 295:
10. Աշարական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների ճափն, Երևան
1965 էջ 122
11. В. Райт, Краткий очерк; A. Baumstark, Geschichte Der Syrischen Ber-
Hebraeus.
12. В. Райт, Краткий очерк..., стр. 177.
13. A. Baumstark, Geschichte Der Syrischen Literatur, S. 295.
14. Նժդեա Շճոցիայի, Թուրք ընդհանրական, Ա.Էջմիածին, 1865, էջ 318-331:
15. A. Baumstark, Geschichte Der Syrischen Literatur.
16. Bar Hebraeus, Political history of the world, London, 1932, p. 275.
17. Պողոս Էսապայան, Դիոնիսոս Բար-Սալիքիի հակամատթոյունը հայոց
դեմ, Վիեննա, 1938, էջ 93:
18. Պողոս Էսապայան, Դիոնիսոս Բար-Սալիքիի հակամատթոյունը հայոց
դեմ, էջ 7:
19. Պողոս Էսապայան, Դիոնիսոս Բար-Սալիքիի հակամատթոյունը հայոց
դեմ, էջ 10:
20. Օրմանյան, Ազգապատում, էջ 978:
21. Երանզ Տեր-Մինասանց, Հայոց եկեղեցու..., էջ 84:
22. Երանզ Տեր-Մինասանց, Հայոց եկեղեցու..., էջ 85:
23. Պողոս Էսապայան, Դիոնիսոս Բար-Սալիքիի հակամատթոյունը հայոց
դեմ, էջ 12:
24. Պողոս Էսապայան, Դիոնիսոս Բար-Սալիքիի հակամատթոյունը հայոց
դեմ, էջ 91:
25. Ազատ Բոզոյան, Բյուզանդիայի այնպեյան քաղաքակրթւթյունը և Կիլիկյան
Հայաստանը ժԲ դարի 30-70-ական թվականներին, Երևան, 1988, էջ 242:
26. Պողոս Էսապայան, Դիոնիսոս Բար-Սալիքիի հակամատթոյունը հայոց
դեմ, էջ 50-51:

ՍԵՃՅԱՆ ՇԱՀԵՐ ՍՈՒԼԵՅՅՄԱՆԻ, ՍՈՒԼԹԱՆ
 ՀՈՒՍԵՅՆԻ ԵՎ ԹԱՀՄԱՍՊ II-Ի՝ ԵՐԵՎԱՆԻ
 ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆՈՒՄ ՊԱՀՎՈՂ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ

Հայ ժողովրդի ու Իրանի պատմության կարևորագույն սկզբնաղբյուրների թվին են պատկանում պարսից շահերի հրովարտակներն ու հրամանագրերը (ֆերմաններն ու հոգեհրը)՝ տրված հայոց վանքերին, ազնվականներին ու համայնքներին զանազան առիթներով:

Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվում է շահական հրովարտակների ու այլ պարսկական պատմական վավերագրերի մի խոշոր հավաքածու (մոտ 1500): Ամենայն հայոց կաթողիկոսների կողմից ձեռք բերված էջմիածնի ու քնդիսանրապես հայ ժողովրդի զանազան խնդիրներին վերաբերող պարսից շահերի հրովարտակների հակիրճ նկարագրությունները կարելի է գտնել Ս. Երևանցի «Ճամրուտ»¹: Այդ փաստաթղթերի ուսումնասիրման հարցում իր նշանակալի ներդրումն է կատարել հայ ճանաչված արևելագետ Հ. Գ. Փափազյանը, որը բացի արաբատառ մի շարք փաստաթղթերի բնութայանը նվիրված իր մի քանի հոդվածներից, ժամանակին ուսումնասիրել ու հրատարակել է շուրջ 66 հրովարտակ և 27 կարվածագիր, որոնցից հնագույնը Մուլթան Ջիանշահի 1449թ. հրովարտակն է, իսկ վերջինը՝ Շահ Աբաս II-ի 1650թ. հրովարտակը²:

Գնայած բազմավաստակ գիտնականի կատարած մեծ աշխատանքին, Մատենադարանի արաբատառ վավերագրերի (հատկապես 1650թ. հետո ընկած ժամանակաշրջանի) մեծ մասը մնում է չուսումնասիրված և գիտական լայն շրջանառությունից դուրս: Եշեք մեկ, որ նրանց վերաբերող Մատենադարանի ցուցակները (Կաթողիկոսական դիվան, Մեղիք-Շահնագարյանների ֆոնդը) ճշգրիտ չեն և թույլ չեն տալիս վստահաբար հենվել նրանց հակիրճ բնութագրումների վրա: Այս պատճառով կարծում ենք, որ Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդերի այս արժեքավոր հավաքածուի ուսումնասիրությունը ու նախ և առաջ նրանց ցուցակների կազմումը հայ արևելագիտության առաջնահերթ խնդիրներից է: Մույն հոդվածի շրջանակներում կներկայացնենք Իրանի Մեֆյան պետության թուլացման ու անկման շրջանի շահեր՝ Մուլթյանի (Մեֆի II- 1666-

1694թթ.), Մուլքան Հուսեյնի (1694-1722թթ.) և Թահմասպ II-ի (1722-1732թթ.) Մատենադարանում պահելոյ երամամագրերի ու հրովարտակների քննագրերի ու պատճենների համառոտ քնդիւնարական քնութագրութիւնը:

Եւսի նշենք, որ հրովարտակներից շատերի բնօրինակները չեն պահպանվել, սակայն պահպանվել են նրանց պատճենները (սավաղները), որոնք քնդիւնար առմամբ կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբի մեջ մտնում են բնօրինակի պատճենները տրված դիվան-ալ-սադաբաթի կամ շարիաթական-նուտարական եաստատութայումների կողմից՝ կնքված մահմեդական հոգևորականութայան այդ բարձրագոյն աստյանի և սաղդի, շեյխ-ուլ-խալամի կամ մուֆթիի կնիքներով¹: Այս սավաղները վերցվում էին սովորաբար հրամանների բնօրինակների հետ միաժամանակ կամ ավելի ուշ²: Երկրորդ խմբում կարելի է առանձնացնել որևէ կնիքով չկնքված սավաղները: Նման փաստաթղթերից օգտվելուց առաջ անհրաժեշտ է ստուգել դրանց հավաստիւթյունը: Գրանցից շատերի³, մասնավորապէս նաև Կաթողիկոսական դիվանի առածին 14 թրքապանակի մի գրքով ներկայացված այդպիսի սավաղներից մի քանիսի բնօրինակները ևս կան Մատենադարանում⁴, որը քույլ է տալիս եւրոպական այդ գրքի նաև մյուս պատճենների խկութայնը: Այս խմբի մյուս սավաղների հավաստիւթյան մեջ եւսմուզվելու հարցում օգնում են դրանց շարադրանքի ձևերի քննութայնը, դրանց բովանդակութայն ու պատմական իրականութայն համեմատութայնը, ինչպէս նաև որոշ սխալների առկայութայնը. երբ տվյալ ճշին քնորոշ քաօի փոխարեն գտնում ենք ուրիշը, որը վկայում է սոսկ արտագրողի վերծանութայն անճշտութայն մասին:

Սավաղների հետ չպետք է խառնել այն հրովարտակները, որոնք վերահաստատում են նախորդ շաօների հրամանագրերը: Իսկ նման հրովարտակները Երևանի Մատենադարանում մեծ թիվ են կազմում:

Նշված շաօների իշխանութայն տարիներին Մեֆյան պետութայն քաղաքական քալացմանը զուգընթաց ուժեղանում էր մահմեդական հոգևորականութայն դերն ու ազդեցութայնը երկրի կլանքում: Այս ժամանակաշրջանում Իրանի հոգևորականութայն առաջնորդը և նրա կարկառուն դեմքերից մեկը Մուհամմադ Բադեր Մադիսին էր (1627-1699թթ.), որը շաօ Մուլեյմանի օրոք շեյխ-ուլ-խալամն էր, իսկ շաօ Մուլքան Հուսեյնի իշխանութայն տարիներին հասնելով իր փառքի գագաթնակետին՝ ստանում է նոր ու ամենաբարձր հոգևորականի՝ մուլաբաշիի պաշտոնը⁵: Մատենադարանի մի շարք վավերագրերի վրա գտնում ենք այս հոգևորականի կնիքի դրոշմը և անգամ ստորագրութայնը⁶:

Չնայած այն քանին, որ վերոնկարգ շաօները այցի չէին քնկնում իրենց կրոնական մղեռանդութայնք ու ամիսնդութոռականութայնք, նրանց իշխանութայն տարիներին ուժեղանում են հալածանքները այլա-

դավան փոքրամասնությունների, այդ թվում նաև քրիստոնյա հայերի նկատմամբ: Այն աստիճան, որ հայության մի շարք հոգևոր առաջնորդներ ձերբակալվում են, իսկ Նոր Ջուղայի հայ եկեղեցին սկսում է տարեկան որոշ գումար վճարել պետությանը:

Կենտրոնացված պետության անկման հետևանքով նկատվում է նաև տեղական կառավարիչների, պաշտոնյաների կամայականությունների ու շարաշահումների ուժեղացում, ինչպես նաև զանազան օրինախախտ տարրերի ակտիվացում: Կաթողիկոս Հակոբ Ջուղայեցու ջանքերով Իրանի մանեղական հոգևորականության բարձրագույն ատյանից ձեռք են բերվում հայ ժողովրդի համար կենսական նշանակություն ունեցող կրոնական իրավունքներն ու սովորույթները պաշտպանող հաստատուն ֆեթվաներ և դրանք վավերացվում շահական հրավարտակներով: Այս փաստաթղթերը կոչված էին ապահովելու «եմազանդ զիմի հայատակներ հանդիսացող» հայ բնակիչների, օրինակ, հայկական օրենքներով ամուսնանալը, համգուցյալներին քաղելը, եկեղեցու զանգեր խփելը, ժամերգություն կատարելը¹⁰, ինչպես նաև եկեղեցիներ վերանորոգելն ու նորերը կառուցելը¹¹: Այդ ֆեթվաները շարիաթական-նուտաբանական պատճեններով (սավադներ) քազմացվում և ուղարկվում էին բոլոր թեմերին¹²:

Ըստ Մուլեյմանի կողմից զանազան եկեղեցիների վերանորոգման առթիվ տրված մի շարք հրավարտակները, որ կարգադրում են տեղական կառավարիչներին թույլատրելու ու օժանդակելու հայերին, արտացոլում են այն իրողությունը, որ XVII դարի երկրորդ կեսում շարունակվում է նույն դարի առաջին կեսում սկսված լայնածավալ եկեղեցական շինարարությունը: Այսպես, 1664-1665թթ. շահի հրամանով¹³ ու տեղի կառավարիչ Միրզա Իբրահիմի համձնարարությամբ վերանորոգվում է Ս. Հովհաննես եկեղեցին¹⁴, 1669թ. սկսում են շինել Խորվիրասի եկեղեցին, Մուղնու Ս. Գևորգի եկեղեցին¹⁵: 1679-1685թթ. վերանորոգվում է Ս. Յարեհու Առաքյալի եկեղեցին¹⁶, 1698թ. Ս. Գեղարդի վանքը¹⁷ և այլն:

Սեֆյան Իրանին հապտակ հայության սոցիալ-իրավական վիճակի ու հայոց վաճառքին վերաբերող հարցերի շուրջ հրապարակված ֆեթվաներն ու հրավարտակները հրապարակվել են հիմնականում XVII դարի 60-ական թվականներին:

Հակոբ Ջուղայեցի կաթողիկոսը այդ ժամանակաշրջանում վճռական պայքար է մղում հատկապես Նրևանի քեկլարքեկ Սեֆի Առչի խանի ասիմիլյացիոն քաղաքականության, Էջմիածնի հարսուտահարման և նրա իրավունքների սահմանափակման քաղաքականության դեմ¹⁸: Մատենադարանի ինչպես այս, այնպես էլ ավելի վաղ ժամանակաշրջանի շահական հրովարտակների մեջ զգալի տեղ են զբաղեցնում Էջմիածնի, Տաթևի և այլ վանքերի վակեֆային կալվածքների անձեռնմխելիությունը և նրանց մուսֆուրությունը (պետական հարկերից ազատված լինելը) պաշտ-

պանող փաստաթղթերը¹⁹։ Այս կարգի փաստաթղթեր ձեռք են բերվում նաև Հակոբ Ջուրայեցուն հաջորդյալ կաթողիկոսների օրոք²⁰։ Այսպես, 1684թ. Եղիազար կաթողիկոսի խնդրագրի հիման վրա շահ Սուլեյմանի կողմից տրված հրովարտակն կոչված էր պաշտպանելու Էջմիածնի կալվածքների անձեռնմխելությունը Հակոբ Ջուրայեցի կաթողիկոսի օրոք արված պարտքերի դիմաց պարտատերերի ոտնձգություններից²¹։

Շատ հաստատված կարգի հայ կաթողիկոսների ընտրությունը հաստատվում էր շահական հրամանագրով։ Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում կարելի է գտնել այս ժամանակաշրջանի Էջմիածնի ու Գանձասարի գրեթե բոլոր կաթողիկոսների իրավունքները հաստատող հրամանագրերը կամ նրանց պատճենները։

Շահ Սուլթան Հուսեյնի իշխանության տարիներին (1694-1722թթ.) Իրանի պետության հետագա անկման հետևանքով կրկնակի, եռակի լարվում ծանրանում են հարկերը։ Բացի այդ պետական վերահսկողության քայքայության պայմաններում հաճախանում են տեղական կառավարիչների ու մյուս պաշտոնյաների անօրինակամտություններն ու լարաշահումները։ Այս պատճառով նրա օրոք հայ եկեղեցու կողմից ձեռք բերված հրամանագրերի մեջ հատուկ տեղ են զբաղում իշխանության տեղական ներկայացուցիչների ապօրինի արարքների դեմ ուղղված հրովարտակները²²։

Երևանի Մատենադարանի Մելիք-Շահնազարյանների խնդրում պահվում են վերոհիշյալ շահերի իշխանության ժամանակաշրջանի որոշ փաստաթղթեր, այդ թվում նաև Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների տոհմի ներկայացուցիչների մեկնական ու կալվածատիրական իրավունքները հաստատող հրամանագրեր²³։

XVIII դարի սկզբի հրովարտակների մեջ առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Եվրոպացի կաթոլիկ միախոներների՝ «Քրասնկների ու պատրիկների», հայաբյան շրջանում ակաթիվ գաղթունության դեմ ուղղված հրամանագրերը։ Կաթոլիկական քարոզչությունը Արևելքում և մասնավորապես Իրանում ու Անդրլեռլիստում հին պատմություն ունի։ Այն սկսվել էր դեռևս մոնղոլական Հուլավության պետության ժամանակաշրջանից՝ XIII դարի երկրորդ կեսից։ XVII դարի երկրորդ կեսից կաթոլիկական քարոզչությունը Իրանում և նրան հպատակ հայկական տարածքներում ակտիվացել էր կապված Արևմտյան Եվրոպայի երկրների հետ առևտրա-տնտեսական ու քաղաքական կապերի սերտացման հետ և մեծ վտանգ էր ներկայացնում պետականությանից զուրկ հայաբյանը՝ պատակտելով ազգը և տեղիծելով միայնց դեմ թշնամարար տրամադրված խնդրակրումներ։ Համոզվելով մահմեդականների շրջանում իրենց քարոզչության անհամարժեքումը շահական կառավարչության ու եղևորականության անհամարժեքողականությանը՝ կաթոլիկ միախոնները մեծ նշանակություն էին տալիս

հայրության չրջանում տարվել իրենց աշխատանքին: Նրանք շահական արքունիքից առանալով արտոնություններ, ինչպես նաև կաշտելով տեղի կառավարիչներին կարողանում էին ազատ քարոզչության ծավալել, որի հետևանքով հետևորդների խմբեր ունեին Անդրկովկասի գրեթե բոլոր քաղաքներում ու Իրանի հայության շրջանում:

Կային մի շարք համգամանքներ, որոնք հայերին խոցելի էին դարձնում կաթոլիկական քարոզչության առաջ: Նախ այն, որ հայ ժողովուրդը զբոլի էր պետականությունից, հետևաբար նաև պետության կողմից կրոնի հովանավորությունից: Հայ քնակչության համակրանքը շահելու համար միախոններենը բարեզործությամբ էին գրադվում. անվճար բուժօգնություն ցուցաբերում, երեխաներին կրթում և այլն²⁴: Եվրոպացի միախոններենը հայ ժողովրդի ու հոգևորականության առաջ այն պատրասեցին էին ստեղծում, թե հոռմի եկեղեցու դավանանքն ընդունելու դեպքում հայ ժողովրդի ազատագրանքը եվրոպական երկրների օգնությամբ ենարավոր կլինի²⁵: XVII դարի երկրորդ կեսում, երբ հայ եկեղեցու ղեկավարները Արևմտյան Եվրոպայի երկրներից օգնություն էին ակնկալում հայ ժողովրդին պարսկա-թուրքական տիրապետությունից ազատագրելու համար, կաթոլիկական քարոզչությունը թափանցել էր անգամ հայոց հոգևոր կենտրոն Էջմիածնի կաթողիկոսարան²⁶: Միաժամանակ կաթոլիկական դավանանքն ընդունած հայկական համայնքները եվրոպական իշխանավորների միջնորդագրերի շնորհիվ որոշ արտոնություններ ունեին Իրանի տիրապետության տակ գտնվող տարածքներում²⁷: Պետք է նշել, որ Իրանի շահական իշխանությունները հակասական քաղաքականություն էին վարում կաթոլիկ միախոններին նկատմամբ: Չգանկանալով նրանց պատճառով վատթարացնել իրենց հարաբերությունները եվրոպական պետությունների հետ՝ նրանք մի կողմից պաշտպանում էին կաթոլիկ միախոններին ազատ գործունեության իրավունքները, շնորհեցնում արտոնություններ, մյուս կողմից սահմանափակում դրանք՝ հօգուտ Իրանին հպատակ հայության: Եվ այդ քաղաքականությունն իր դրսևորումն է գտել շահական երովարտակներում: 1708թ. Ֆրանսիայի և Իրանի միջև կնքված պայմանագրի 27-րդ կետով Ֆրանսիացի հոգևորականներին ու մյուս միախոններներին իրավունք էր տրվում ազատ կերպով իրենց հավատի արարողություններն ու ծեսերը կատարել: Ոչ ոք չպետք է նրանց ճեղքեր, այն պայմանով, որ քրիստոնյաները իրենց տներին ու եկեղեցիներին ղուրս չլիս հավաստին հակառակ արարքներ չգործեն: Պայմանագրի նույն կետով Կովկասի քաղաքներում, Սպահանում, Թավրիզում ու Իրանի մյուս վայրերում քնակվող կարճելիտ, եզուիտ, դոմինիկյան ու օգոստինյան քահանաներին միանշանակ կերպով տրվում էր գործունեության ազատություն²⁸: Ֆրանսիայի դեսպան Միշելը միջամտում է միախոններին և իրանահայ եկեղեցականների քախումներին:

1708թ. նա ձեռք է բերում շահական հրամանագրեր «միախոնրներին Եղացնողներին պատժելու համար» հասցեագրված մեկը Վրաստանի Վախթանգ թագավորին, մյուսը՝ Թավրիզի բեկլարբեկին: Այդ հրամանագրով հրահանգվում էր միախոնրներին շնորհել ու շարգելել հայերին կաթողիկական եկեղեցին համախել²⁹:

1712թ. ապրիլին հրապարակված նման մի հրամանագրին է հիմք տվել Թավրիզի բեկլարբեկին տեղի հայերից 25 հոգուց, որոնց թույլ չէին տալիս մյուս հայերին համախել կաթողիկ միախոնրներին տնայն ու եկեղեցին, որպես տուգանք 50-ական թուման գանձել³⁰: Եվ որպես շահական երկրորդի քաղաքականության վառ ապացույց, կարելի է քերել Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի 1գ 247 վավերագիրը, որը իրենից ներկայացնում է պարսից նույն շահ Մուլթան Հուսեյնի 1712թ. նոյեմբերի հրովարտակը, որով շահը խիստ սահմանափակելով հայության շրջանով կաթողիկական քարոզության շրջանակները՝ պահանջում է նաև նա վերադարձնել վերը նշված տուգանքները:

XVIII դարի սկզբին, երբ հայ ազատագրական շարժումը իր կողմնորոշման մեջ շրջադարձ է կատարում դեպի Ռուսաստան, հայոց եկեղեցին փոխում է իր դիրքորոշումը կաթողիկական քարոզության հանդեպ և ջանք թափում միախոնրների ակտիվ գործունեությանը հայ քնակայության շրջանում սահմանափակելու ուղղությամբ: Հայ եկեղեցու կողմից նյութապահի միախոնրների դեմ լուրջ պայքար է մղում Ալեքսանդր Ա Ջուղայիցի կաթողիկոսը: Վերջինս դեռ մինչև Էջմիածնի կաթողիկոս դառնալը հանդես էր եկել որպես «թուան պաշտպան հայադասան ողորափառութեան», որի մասին վկայում են նրա գրած «Կիրք ատենական, որ ասի վիճարանական»-ը (Նոր Ջուղայում 1687թ. տպագրված) և «Աղոթանատյց»-ը (1687թ. պատրաստած ու 1790թ. տպագրված)³¹: Նրա կողմից են ձեռք բերվում 1710թ. և 1712թ. շահ Մուլթան Հուսեյնի հրովարտակները, որ սահմանափակում են նվազագի միախոնրների գործունեությունը հայության շրջանում³²: Հետագայում Մատենադարանի կաթողիկոսի խնդրանքով նույն շահը վերահաստատում է իր 1717թ. հրովարտակը³³:

Նշված ժամանակաշրջանի պարսկերեն երովարտակներում, նաև կապես նրանց խնդրագրերում, հաճախ բավական մանրամասն են արձանագրվում պատմական իրողությունները, որոնք օգնում են միշտ պատկերացնել պատմության զանազան հարցերի դրվածքն ու իրականությունը: Այս առումով հետաքրքրական նմուշներ են Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի 2բ թղթապանակի 108 և 118 վավերագրերը, որոնցում հանգամանակից կերպով նկարագրվում են Տաթևի կալվածքների նկատմամբ մահմեդական պաշտոնյաների ու հայ իշխանավորների կողմից հասցված անօրինականություններն ու յարաշահումները, մահ-

մեղական ցեղերի ոսմճություններն ու հայ գյուղացիության կողմից խռովարարական արարքները:

Քն որքանով են այս հրովարտակները պաշտպանել Մեֆյան Իրանին հպատակ հայության և հայ հոգևորականության իրավունքներն ու հավատքի միասնությունը, դժվար է ասել: Հայտնի է սակայն, որ Իրանի Մեֆյան պետությունը XVIII դարի սկզբին լինելով քավական թույլ, ի վիճակի չէր վերահսկելու քաղաքական դրությունը իր երկրի ներսում և կանգնած էր փլուզման եզրին:

KOSTIKYAN KRISTINE

SAFAVID SULEYMAN, SULTAN HUSEYN SHAHS' EDICTS
OF YEREVAN MATENADARAN

(Summary)

There are more than 100 edicts issued by Safavid shahs Suleyman, Sultan Husayn and Tahmasb II kept in Yerevan Matenadaran. Some of these edicts are original documents, others - *savads*, copies confirmed by *divan-al-saderat*, the highest body of Muslim clergy and *shari'ya*-notarial offices or copies having no seal or signature, nevertheless of considerable historical importance. These edicts have reflected the worsening social-economic and political situation formed in Iran during the decline period of Safavid Empire, a period when the religious intolerance towards Armenian population, illegal deeds and abuses of state officials and wrongdoers were intensified. The major part of those edicts were obtained by Etchmiadzin catholicoses and other high clergymen to protect the religious rights and customs of Armenian population subject to Safavid Iran, to put an end to the encroachments of local officials on the land property of Etchmiadzin, Tatev and other Armenian cloisters and to restrict the missionary propaganda among the Armenians.

ՕՆԼԻՆԻԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ա. Երևանցի, Տամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 216-222:
2. Տե՛ս Մատենադարանի պարակերնե վավերագրերը (կազմեց Հ.Մ. Փափազյանը) հրովարտակներ, պրակ I, Երևան 1956; պրակ II, Երևան 1959; կազմաձևերի, պրակ I, Երևան 1968:
3. Սավաքի վերին մասում դրույնված կնիքը իր մեջ պարունակում էր շահի անունը, իսկ նրա շուրջը գրված էր օրաթմբազույն դիվանի պատճենի կնիքը, ինչպես օրինակ հետևյալ դեպքում (տե՛ս կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1թ, 136. *مسودة ديوان اعلیٰ بنده شاه ولایت صفی ثانی مهر*), իսկ վաստաբոյքի ստորին մասում ջջվում էին սաղրի կամ մուխթի կնիքները:
4. Տե՛ս ՄՄ, կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1թ, վավ. 156 և 163:
5. Այապես, ՄՄ, կաթողիկոսական դիվանի թղթ. 1թ, 140 վավերագրերը թղթ. 1թ, 137-ի պատճեն է; 1թ, 139ա-ճ՝ թղթ. 4, 112-իմը; թղթ. 2թ, 186-ը՝ թղթ. 2թ, 182-իմը:

6. Համեմատիչ ՄՄ, կարողիկոսական դիվանի թղթ. 1գ, վավ. 252-ց և թղթ. 1գ, վավ. 885-դ, թղթ. 1ք, վավ. 173 և թղթ. 1գ, վավ. 884:
7. ۴۴ کتر مرم میراحمدی دین و دولت در عصر صفوی تهران ۱۳۳۹ سن
8. ՄՄ, կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1ք 146:
9. ۴۰ کتر مرم میراحمدی دین و دولت در عصر صفوی تهران ۱۳۳۹ سن
10. Տե՛ս Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1ք, վավ. 144, 145 և այլն:
11. Տե՛ս Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1ք, վավ. 129, 134, 136 և այլն:
12. Հ. Փափազյան, Մեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջ, «Ժամերի Մատենադարանի», 3, Երևան, 1956, էջ 95:
13. Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1ք, 129:
14. Ջաջարիա Ազուլեզու օրագրությունը, Երևան 1938, էջ 65:
15. Նույն տեղում, էջ 83; ՄՄ, Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1ք, 134:
16. Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, Երևան 1951, էջ 311:
17. Նույն տեղում, հ. 1, էջ 395:
18. Հ. Փափազյան, Մեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջ, էջ 92:
19. ՄՄ, կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1ք, վավ. 173, 156; թղթ. 2ա, վավ. 66, 68, 70ա; թղթ. 2ք վավ. 118 և այլն:
20. ՄՄ, կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1ք, վավ. 181; թղթ. 2ք, վավ. 108, 118; թղթ. 2ք, վավ. 114 և այլն:
21. ՄՄ, կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1ք, վավ. 182:
22. ՄՄ, կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1ք, վավ. 182, 206, 220; 2ք 130, 131:
23. ՄՄ, Մեխր-Շահնազարյանների Ֆեմը, 241, գրքի 1, վավ. 127:
24. В. А. Байбуртян, Армянская колония Новой Джугльфы в XVII веке. Ереван, 1969, с. 126.
25. Աշ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 2-րդ, Երևան, 1959, էջ 175:
26. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Երևան, 1972, էջ 122:
27. Աշ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 176-177:
28. ۴۴ کتر مرم میراحمدی دین و دولت در عصر صفوی تهران ۱۳۳۹ سن
29. Հ. Աննոյան, Պատմական Քավրիզի եին հայությունը, Դիվան Անդրպատականի հայոց պատմության, հատոր Ա, Պեղորք, 1980, էջ 74:
30. Տե՛ս ՄՄ, Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 247:
31. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրծանյան, Ազգապատում, հ. Բ, Էջմիածին 2001, էջ 3184-3185:
32. ՄՄ, Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 268, թղթ. 1գ, վավ. 247:
33. ՄՄ, Կարողիկոսական դիվան, թղթ. 1գ, վավ. 272:

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԳՈՌ

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԴԻՐՔՈՐՈՇՈՒՄԸ 1990-1991 ԹԹ.
ԻՐԱՔԱ -ՔՈՒՎԵՅԹՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԻ ՀԱՆԴԵՊ

Միջադարական հարաբերությունների իրավիճակը զգալիորեն կայս-ված է Եգիպտոսի և Իրաքի միջև գոյություն ունեցող առկայությունների բնույթից, ինչը սլայմանավորված է արաբական աշխարհում նրանց ու-նեցած դերի ու հեղինակության հետ¹: Երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող մրցակցության հետևանքով հարաբերությունները նրանց միջև միշտ չէ որ հարթ են ընթացել:

1980-ականների վերջին Եգիպտոսը՝ մախազահ Մուհամմեդ Հոսնի Մուբարաքի մախազահության երկրորդ շրջանում, վերականգնելով 1979թ. կասեցված իր անդամակցությունը Խալամական Կոմիտեանա Կազմակերպությունում (ԻԿԿ) և Արաբական Պետությունների Լիգայում (ԱՊԼ), կրկին դարձել էր «արաբական ընտանիքի» լիիրավ անդամ²: Բայց որպեսզի Կահիրեն դարձյալ հաստատի և ամրապնդի իր դերերը արաբական աշխարհում ու վճռորոշ ձայն ունենա, ծարկավոր էր ինչ-որ ցնցում դնոսից, որն էլ հանդիսացավ Մեցի երկրորդ ճգնաժամը³: Այն մե-ծապես նպաստեց Եգիպտոսի քաղաքականության շարունակելու դերի վե-րաթխործանը տարածաշրջանում: Ավարտելով իրաքա-իրանյան պա-տերազմը, Մեքոսավոր Արևելքում նոր քաղաքական դեմքով ներկայացել էր Իրաքը: Տիրապետելով մարտերում կոպիված լեզն քսմակի, քիմիա-կան և այլ կարգի կուտակված ահտելի քսմակությանը սպասազինու-թյան⁴, Իրաքի մախազահ Մադդամ Հուսեյնը, ծգտում էր առաջնորդի դեր կատարել արաբական աշխարհում⁵: Եթե հավատանք աղբյուրներին, ա-պա 1982-1990 թթ. ընթացքում Իրաքը ներ էր կրել ավելի քան 14 մլրդ. դո-լարի զենք, որի աղբյուրում Բաղդադը աշխարհում զենք ներկրողների շարքում զբաղեցրել էր առաջին տեղը⁶: Իր քաղաքական նկրտումները իրականացնելու համար՝ Մադդամ Հուսեյնը 1989թ. փետրվարի 16-ին հիմնել էր Արաբական Համագործակցության Դաշինքը՝ Եգիպտոսի, Ի-

բաքի, Եմենի և Հորդանանի մասնակցությամբ: Այն նպատակ ուներ առաջին հերթին Մերձավոր Արևելքում ուժային նոր հավասարակշռություն ստեղծել ի հակակշիռ Դամասկոսի և առ-Ռիադի: Հետագայում Եգիպտոսը աստիճանաբար սահմանագառվեց Սադդամ Հուսեյնից, ինչի արդյունքում ձևավորվեց Կահիրե-առ-Ռիադ-Դամասկոս նոր համագործակցության շրջանակը՝ Բաղդադին ղեկավարելու համար⁷:

Հայտնի էր, որ վերջին տասնամյակներին Կահիրե-Բաղդադ-Դամասկոս շրջանակներում երբեք չի եղել մերդաշնակություն: Այսպես, օրինակ, ութ տարի տևողությամբ իրաքա-իրանյան պատերազմի ընթացքում Դամասկոսը քաջանայտ ղեկավարում էր Բաղդադին, որն էլ իր հերթին վայելում էր Կահիրեի աջակցությունը⁸:

1990թ. փետրվարին Անժմամոմ ԱՀԴ անդամ պետությունների ղեկավարների հանդիպմանը, Սադդամը խնդրել էր Հորդանանի բազավոր Հուսեյնին և Եգիպտոսի նախագահ Մուբարաքին հայտնել Մոցի երկրներին, որ Իրաքը պահանջում էր նրանցից ոչ միայն մարել իրաքա-իրանյան պատերազմի տարիներին իր կուտակած պարտքերը, այլ նաև անհապաղ տրամադրել 30 մլրդ դոլար⁹: Իրաքի նախագահը ապաստում էր գումարը լստամադրելու դեպքում՝ դիմել այլ միջոցների: 1990թ. հուլիսի 15-ին Իրաքի արտաքին գործերի նախարար Թարիք Ազիզը հաշագիր է ուղարկում ԱՊՄ գլխավոր քարտուղարի, որտեղ Իրաքի կողմից մեղադրանքներ էին հնչում Քուվեյթի հասցեին¹⁰: Նշվում էր, որ Քուբեյթը, օգտվելով Իրաքի Իրանի դեմ պատերազմելու համագամանքից, իր ռազմական կառույցները, նավթային արդյունաբերական ձեռնարկությունները տեղակայել էր իրաքյան սահմանամերձ տարածքներում: Քուվեյթը, ինչպես նաև Միացյալ Արաբական Էմիրությունները, մեղադրվում էին համաշխարհային չուկանելում մաֆթային ղեկավարների մեջ: Այդ ամենի արդյունքում, ըստ իրաքյան իշխանությունների 1981-1990թթ. ընթացքում Բաղդադը կորցրել էր 89 մլրդ դոլար: Քուվեյթը մեղադրվում էր նաև Իրաքի հարավային շրջաններում՝ Ռումելիայի նավթահանքերի անօրինական չահագործման մեջ, որտեղից վերջինս 1981-1990թթ. ընթացքում արուսահանել էր մի քանի տասնյակ միլիարդ դոլարի արժեքության նավթ: Իրաքը պահանջում էր փոխհատուցել այդ կրամ վնասը և մշակել արաբական օգնության հատուկ ծրագիր (Մարշալի ծրագրի նմանությամբ), որպեսզի Իրաքը կարողանա դուրս գալ տնտեսական ծանր վիճակից¹¹: Քուվեյթը Մոցի երկրների Համագործակցության Դաշինքի մնացած անդամ-պետությունների հետ միասին քննադատել էր իրաքյան ամենիմ մեղադրանքները, թեպետ առաջարկվել էր ԱՊՄ շրջանակներում հատուկ համձնաժողով կազմել, որը պետք է զբաղվեր իրաքա-քուվեյթյան վիճելի սահմանների ղեկավարացիայի հարցով¹²: Նրբ Իրաքում հակաքուվեյթյան քարոզչությունը հասել էր իր կիզակետին, 1990թ. հու-

լիսի 26-ին Մուրաբաքը միջնորդության մախաձեռնությամբ ժամանել էր Ռադդադ¹³: Մակայն եզիպտական միջնորդական մախաձեռնությունը ձախողվեց: Արաբական աշխարհում մախապես տպավորություն ստեղծելով, թե իր քայլը ուղղված է պաղեստինյան խնդրի կարգավորման գործին, 1990թ. օգոստոսի 1-ի լույս 2-ի գիշերը իրաքյան 150.000-անոց զորամիավորումներ խուժեց հարևան անկախ Քուվեյթ և ամբողջովին զրավեց այն¹⁴: 20.000-անոց քուվեյթյան քանակը չէր կարող դիմակայել և զխուլվին ցախթախվեց, իսկ պետության ղեկավարները ապաստան գտան Սաուդյան Արաբիայում: Քուվեյթի զրավումը անակնկալ էր և այն ցնցեց ոչ միայն արաբական այլ նաև ողջ աշխարհը:

1990 թ. հուլիսին գրանցված տվյալների համաձայն Իրաքի պարտքերը արդյունաբերական զարգացած երկրներին կազմել էին ավելի քան 40 մլրդ դոլար, մույն քանակության պարտք էլ գրանցվել էր արաբական երկրներին¹⁵: Արդեն օգոստոսի 7-ին, ի պատասխան Սաուդյան Արաբիայի և Քուվեյթի խնդրանքի ԱՄՆ-ի մախազահ Ջորջ Քուչը հրաման էր տվել Սաուդյան Արաբիայի արևելյան մահանգ ամերիկյան զորամիավորումներ տեղափոխելու մասին¹⁶: Ջորջ Քուչի հրամանի ճախօթին ՊԱԿ-ի մախազահը ամմիջապես ժամանակ էր Եզիպտոս՝ Մուրաբաքին հանձնվելու շրջանցել և հնարավորության դեպքում կանխել ԱՄՆ-ի կողմից մախաձեռնվող հակաիրաքյան ռազմական գործողությունները: Մակայն Մուրաբաքը հայտնել էր Արաբաթին, որ Սադդամը չափից ավելի մեծ հարված էր հասցրել արաբների հեռիմակությանը¹⁷: Սպանելով ընկամազիտական ճամապարհով խնդիրը լուծելու հնարավորությունները, 1990թ. օգոստոսի 10-ին ԱՊՆ անդամ պետությունների արտահերթ զագաթածորովի միտին Մուրաբաքը առաջ քաշեց եզիպտա-սաուդյան Իրաքին դատապարտող և հակաիրաքյան ռազմական կռալիցիային մասնակցելու կոչ անող քանաձեղ¹⁸: ԱՊՆ 22 անդամներից (ՊԱԿ-ի նեո միախին) 12-ը միայն միացան Եզիպտոսի կողմից առաջադրված քանաձեղին: Ջորջեր ուղարկեցին Մարտկոն, Եզիպտոսը, Սիրիան և Սաուդյան Արաբիան: Մակայն հետագա ռազմական գործողություններին ամմիջական մասնակցություն ունեցան Եզիպտոսի (35.000 զինվոր), Սիրիայի և Սաուդյան Արաբիայի զորամիավորումները: Հարկ է նշել, որ Կահիրեի կողմից ուղարկված զորքերը միջագգային կռալիցիայում զրադեցնում էին իրենց քանակով երկուրդ տեղը ամերիկյանից հետո:

Արդարացի լինելու համար նշենք, որ Մուրաբաքի մմամ դիլցրոշումը պայմանավորված էր Սադդամ Հուսեյնի «ամասասան» քաղաքական ուղեգծով և նրք խնդիրը լույալ բնույթից վերածվեց միջագգայինի եզիպտա-սիրիական զորքերի մասնակցությունը կռալիցիային պետք է ապա-հուվին մրամնում արաբական տարրը և Իրաքի ակնկալվող պարտաքյան դեպքում քույլ չտային մրա մասնատումը:

Անկարող լինելով լուծել ճգնաժամը մեկ ընդհանուր հայտարարի շուրջ՝ արարական աշխարհը բաժանվեց երեք ճակատի.

1. Ծոցի երկրները, Եգիպտոսը և Միջին պաշտպանեցին Քուվեյթին;

2. Հորդանանը, Պաղեստինի Ազատագրության Կազմակերպությունը (ՊԱԿ), Եմենը, Սուդանը և Մավրիտանիան համոծակեցին Իրաքի պաշտպանությանը՝ կոչ անելով Բաղդադին Քուվեյթի հարստությունը բաժանել արաբական պետությունների միջև;

3. Մադրիդի պետությունները՝ Մարոկկոն, Թունիսը, Ալժիրը և Լիբիան կոչ արեցին ճգնաժամը լուծել արաբական ուժերով և թույլ չտալ օտարերկրյա միջամտությանը¹⁸:

Արաբական երկրներին յուրաքանչյուրը իր դիպուկությունը Ծոցի երկրորդ ճգնաժամի հանդեպ որոշեցրում էր ելնելով իր համար արտաքին և ներքին քաղաքական գործունեների մանրամասն հաշվարկից: Արաբական դեկալարիների դիպուկության հարցում մեծ դեր խաղացին նաև ժամանակին միայնաց հասցրած վիրավորանքները և քաղաքական այս կամ այն հարցում ամրավարարվածությունը, ձգտումը «չեզոքացնել, մեկուսացնել» նախառակորդին: Մութարաքը վրդովված էր Մադրիդի ուխտադրույթ քաղաքականությունից և արաբական աշխարհում իր հեղինակությանը հասցրած քաղաքականության հարվածից: Արաբաքը զգտում էր կանխել Մեքոնավոր Արևելքում նոր հակամարտության բռնկումը, ինչը երկրորդական կտարձմեր պաղեստինա-իսրայելյան խնդրի լուծումը: Վերջինս նմադրում էր, որ արաբների և Մադրիդի միջև հաշտության եզրեր գտնելու իր միջնորդությունը կնպաստի ՊԱԿ-ի հեղինակության բարձրացմանը: Գոյություն ունեին ներքաղաքական պատճառներ: Օրինակ, Հորդանանում քնակվում էին ավելի քան 1 մլն. պաղեստինցիներ, որոնք պատրաստ էին զենքը ձեռքին սատարել Մադրիդին: Գնաժամը լուրջ վտրոքության առջև դրեց ոչ միայն եգիպտա-արաբական, այլ նաև եգիպտա-ամերիկյան հարաբերությունները: Մտեծված քարո իրադրության մասին է վկայում 1991թ. Մութարաքի կողմից արված հայտարարությունը, որ «Ծոցի ճգնաժամը իմ մահազանության ամենազովար շրջանն էր»¹⁹: Ինչ վերաբերում է տարածաշրջանի մյուս երկու պետություններին, ապա Թուրքիան միացավ ԱՄՆ-ի նախաձեռնություններին, իսկ Իրանը սատարեց Իրաքին: 1990թ. նոյեմբերի 29-ին տեղի ունեցած ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդի 15 անդամ-պետությունների արտաքին գործերի նախարարների նիստին ընդունվել էր 678-րդ բանաձևը, որին կողմ էին քվեարկել միատի մասնակիցներին 12-ը՝ Եմենը և Կուբան քվեարկել էին դեմ, Իսկ Չինաստանը՝ մնացել էր ձեռնպահ: Ան 678-րդ բանաձևը Իրաքին զգուշացնում էր, որ եթե նա մինչև 1991թ. հունվարի կեսը չհեռանա Քուվեյթից, ապա ԱՄ կհանձնա-

բարեք իր անդամ-պետությունների ձեռնարկել միջոցներ ՄԱԿ-ի ԱՆ 660-րդ և դրան հաջորդած բոլոր բանաձևերը կյանքի կոչել՝ տարածաշրջանում անվտանգություն ու խաղաղություն հաստատելու համար²¹։

1991թ. հունվարի 16-ին Իրաքի դեմ ռազմական գործողությունների մախօթեին Մաքաբաքը կրկին անգամ դիմել էր Հռեսինին կոչ անելով «ապալինել բանակաճյուղային ճայմին և թույլ չտալ խարխաձեղ Բաղդադին»²²։ Գրեթե վեց ամիս տևած Քուվեյթի բռնազավթման ընթացքում իրաքյան վարչակարգը մերժում էր խնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու բոլոր փորձերն ու մախաձեռնությունները։ 42 օր տևողությամբ պատերազմը ավարտվեց Իրաքի ռազմական ներուժի 70-80% ոչնչացմամբ և երկրի քիմիական զենքի և այլ կարգի ստրատեգիական կարևորություն ունեցող կենտրոնների վերացմամբ։ Իրաքում աշխատող ՄԱԿ-ի փորձագետները 1991 թ, աշնանը եկան այն համոզման, որ Սադդամի վարչակարգին միջուկային զենքի ստեղծումից բաժանում էր ընդամենը երկու տարի²³։ Իրաքը կորցրեց մաս իր հեղինակավոր դիրքերը մի շարք միջազգային կազմակերպություններում և վարկարելվեց։ Փետրվարի 26-ին Հռեսինը հայտարարեց, որ ընդունում է ՄԱԿ-ի ԱՆ-ի բոլոր 12 բանաձևերը²⁴։ Բաղդադը պարտավորվել էր փոխհատուցել Քուվեյթին հասցրած վնասը և ազատ արձակել միջազգային եսկախության կոալիցիայի անդամ-պետությունների քաղաքացիներին, որոնք իրրև պատանդ մնացել էին Իրաքում²⁵։ 1991թ. փետրվարի վերջին Քուվեյթում զանվող իրաքյան զորքերի մնացած մասը դուրս եկավ երկրից։ Եզիպտոսի դիրքորոշման արդյունքում տարածաշրջանում ուժային նոր հավասարակշռություն ստեղծվեց, որը սկսեց գլխավորել Կահիրեն։ Պատերազմից արաբական ոչ մի պետություն այդքան ձեռքբերումներ չունեցավ, որքան Եզիպտոսը։

1992թ. սեպտեմբերին Մաքաբաքը հայտարարել էր, որ «Միջազգային կոալիցիային մասնակցությունը թույլ տվեց մեզ ձեռք բերել երկրի տնտեսության զարգացմանը խթանող անհրաժեշտ ներդրումները»²⁶։ Մաքաբաքը ի սկզբանե գտնվեց հաղթողների շարքում, ինչը վերջին շրջանում քիչ էր հաջողվում արաբական ասոցիացիաներին։ Այդ համգամանքը քաճորացրել էր մախազախի հեղինակությունը ժամերկացիների այցելում, ինչի արդյունքում 1993թ. նա երբորդ անգամ ընտրվեց իր պաշտոնին։ Իրաքի սարսափից տեսրելված պետությունների պաշտպանության արդյունքում 1991թ. գարնանը ԱՊՆ նատալայր-զրահայակը կրկին տեղափոխվեց Կահիրե, իսկ Եզիպտոսի արտաքին գործերի մախարար Իսմաթ Արդ ալ-Մազհըրը նշանակվեց լիգայի գլխավոր քարտուղարի պաշտոնին²⁷։ Նույն 1991թ. Եզիպտոսի վարչապետի տեղակալ Բաուրոս Բադրոս Ղալին ընտրվեց ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար։ 1991թ. օգոստոսին ԻԿԿ արագործմախարարների Ստամբուլի կոնֆերանսում

ունեցած ելույթում Եզիպտոսի ԱԳ նախարար Ամր Մուսան նշեց, որ Քուվեյթի բռնազավթումը անակնկալ էր իսլամական պետությունների համար և այն սպառնում էր տարածաշրջանում անվտանգությանը, կայունությանն ու համեմատելիությանը²⁷։ Միջազգային կոալիցիային մասնակցությունը ապահովեց Եզիպտոսին մի շարք տնտեսական ձեռքբերումներ։

ԱՄՆ-ն մարեց Եզիպտոսի ռազմական պարտքի 6,7 մլրդ դոլար գումարը²⁸։ Այնուհետև, 1979թ.-ից Եզիպտոսին ԱՄՆ-ի կողմից ամփնարդարձ տրամադրվող գումարի ընդհանուր չափը 1998թ. պետք է հասներ 22 մլրդ. դոլարի²⁹։ Վարկեր տրամադրող «Խարիզյան ակումբը» մարեց Եզիպտոսի 50 մլրդ. դոլար արտաքին պարտքի 50%-ը, իսկ Միջազգային Առույթային Հիմնադրամը մշակեց Եզիպտոսին վարկերի տրամադրման հատուկ համակարգային ծրագիր երկրի տնտեսության վերականգնման համար։ Ծոցի ճգնաժամը փորձության առջև էր կանգնեցրել Եզիպտա-ամերիկյան հարաբերությունները, որին Մուբարաքը մեծ տեղ էր հատկացնում՝ մամալամոյ, երբ ԽՍՀՄ-ը գտնվում էր իր քաղաքական մայրամուտում։ Մակայն, միասնալով միջազգային հակաիրաքյան կոալիցիային, Եզիպտոսը ոչ միայն պահպանեց, այլ նաև ամրապնդեց երկկողմ հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ, որն իր արտացոլումը գտավ «Եզիպտա-ամերիկյան համագործակցության և համընդհանուր շահերի պահպանման մասին» 1998թ. հուլիսին հրապարակված ամերիկա-եզիպտական հռչակագրում»³⁰։ Արևելագետ Դ.Կլարկը գտնում է, որ Ծոցի երկրորդ պատերազմից հետո Եզիպտոսի դեռևս ԱՄՆ-ի քաղաքականությունում չափազանց կարևոր էր դարձել և դեկալար շրջանների կողմից որոշում էր ընդունվել այն ավելի ընդարձակել ու ամրապնդել³¹։ Հարկավոր է փաստել, որ առանց Եզիպտոսի աջակցության ԱՄՆ-ի գլխավորած միջազգային հակաիրքյան կոալիցիայի ռազմական գործողությունները կոժվարանային, քանի որ քաղաքական տեսանկյունից նրանում կրացակայի արաբական տարրի մասնակցությունը։ Գտնվելով հազար ժողովրդի շարքերում՝ Կահիրեն իրեն համարելով պաղեստինյան խնդրի լուծմանը կոչված տարածաշրջանի երկրների պետություն կարողացավ վերականվ խաղաղության գործընթացը Մերձավոր Արևելքում, որի անմիջական ապացույցը եղավ 1991թ. հոկտեմբերի 30-ին սեկնարկված Մադրիդի խաղաղության կոնֆերանսը, որը կոչված էր լուծել արաբա-իսրայելյան հակամարտությունը երկնվելով ՄԱԿ-ի ԱՆ 242-րդ և 338-րդ քանաձևերի վրա³²։ Ծոցում պատերազմի ավարտից հետո, ԱՄՆ նախագահ Ջ.Բուշը ելույթ ունենալով կոնգրեսի նիստին ընդգծեց, որ «եկել է այն ժամանակը, երբ պետք է լրջորեն զբաղվել խնդիրների կարգավորմանը Մերձավոր Արևելքում և վերջակետ դնել արաբա-իսրայելյան հակամարտության կարգավորման գործընթացում»³³։ Արևելագետ Ռ. Քո-

ամոքը այդ կապակցությանը նշել է, որ պատերազմը վերջապես ընել
 հնարավորություն տեղծեց արաբա-խաչայեցյան հակամարտության
 կարգավորման գործընթացում առաջխաղացման հասնելու գործում
 (այդ խոսքերը գրվել են «Փոքորիկ ամապատում» հակախաչայեան ուս-
 մական օպերացիայից անմիջապես հետո)³⁴։ Մուրաբաքը մեծ դեր խա-
 ղաց մահ Պաղեստինի Ազատագրության Կազմակերպության և Մրա
 մախազահի Յասեր Արաֆատի համրավի վերականգնման գործում, քանի
 որ վերջինս քուվեյթյան ճգնաժամի ժամանակ իր դիրքորոշման արդյուն-
 քում դատապարտվել էր ոչ միայն արաբական դեկավարների, այլ մահ
 միջազգային հանրության կողմից³⁵։ Եզիպտոսի և Սիրիայի հակախաչ-
 այան դիրքորոշումը նպաստեց երկուս երկրների միջև «անհանդուրժողա-
 կանության» խոչընդոտի վերացմանը։ Դամասկոսը կարողացավ մահ
 քննդայնել համագործակցությունը Արևմուտքի հետ։ Որպեսզի կամխաչ-
 զիկն հետագա մեծան ճգնաժամային իրավիճակների ի հայտ գալը և ա-
 պահովեն տարածաշրջանում պատերազմից հետո անվտանգությունն ու
 կայունությունը Եզիպտոսը 7 արաբական երկրների հետ (Սիրիա,
 Մաուրյան Արաբիա, Զուվեյթ, Օման, Կատար, Քահիրին, Միացյալ Ա-
 րաբական Էմիրություններ) 1991թ. մարտին ստորագրեցին «Դամասկո-
 սի հռչակագիրը»³⁶։ Այն նոր հիմքերի վրա դրեց Եզիպտոսի, Սիրիայի և
 Օմգի երկրների միջև համագործակցությունը՝ ապահովելով Կահիրեի
 դիրքերի ամրացումը այդ հարաբերություններում։ «Դամասկոսի հռչ-
 կագիրը»՝ Մերմավոր Արևելքում կղեկալով անվտանգության ապահով-
 ման տեսանկյունից չափազանց կարևոր ձեռքբերում էր Կահիրեի հա-
 մար։ Ստեղծված ռժապին նոր հարաբերակցության պայմաններում Ե-
 զիպտոսը ստանձնում էր արաբական երկրների անվտանգությունը ա-
 պահովելու կարևորագույն դերը։

Ամփոփելով վերը շարադրվածը, անհրաժեշտ է փաստել, որ Եզիպ-
 տոսի մախազահի Իրաքա-Զուվեյթյան ճգնաժամի ընթացքում դրսևո-
 րած ճկուն և հետատես դիվանագիտության արդյունքում, Կահիրեն ան-
 րուջքովին վերականգնեց իր առաջատար դերը արաբական աշխարհում։
 Մինչևեռ 10 տարի առաջ անգամ ամենապալատես Եզիպտացի քաղա-
 քագետները չէին կարող անգամ կամխատեսել Եզիպտոսի նման հաջ-
 ոության մասին։

**THE EGYPTIAN ATTITUDE DURING
THE IRAQI-KUWAITIAN CONFLICT (1990-1991)**

(Summary)

In the years 1990-1991 during the Iraqi-Kuwaitian Conflict, the Condemnation of Iraq, and the participation of Egyptian forces with the other Arabic Countries in the International alliance against Iraq, brought many big successes to Cairo.

During the year 1991, the head quarters of the Arab League returned to Cairo and the Egyptian foreign minister Abdel Magid was elected the general secretary of the League, the deputy Prime minister Boutros Boutros Gali was elected to the United Nations Organization General secretary's post. Mubarak himself was elected as the general secretary of the African Union during the years 1989-1990, then 1993-1994.

In the year 1993 he was elected as the president of Egypt for the third time. When Egypt participated in the International Coalition against Iraq, the U.S. canceled the Egyptian military debt which was 6,7 billion \$ in return.

The "Paris-club" canceled the half of Egyptian debt, which counted 50 billion \$.

Cairo in favor of the elastic policy of Mubarak became again the main player in Arab Politics.

ՇՆՆՈՒԳՐՈՅԻՆՆԵՐ

1. Н.О.Оганесян, Отношения Иракской Республики со странами Арабского Востока, Ер., 1985, стр. 27.
2. См. В.Сычева, Проблемы политики и новые тенденции в деятельности организации исламской конференции (ОИК), в кн. Современный ислам, М., 1985, стр. 133, а также ТАСС Атлас к 31 (1675)14.08.89, стр. 57-59.
3. Азия и Африка сегодня, к 2, М, 1992, О.Левин, Египет после войны в Заливе, стр. 12.
4. Hollstreet journal, US, 6.08.90., ТАСС БПИ, N 32 (1726)06.08.90., стр. 55.
5. П.Кальвакорресси, Мировая политика после 1945 г., т. 1, М., 2000, стр. 551.
6. Азия и Африка сегодня, к 3, М, 1992, П.Демченко, Ближневосточный ребус, стр. 4.
7. Азия и Африка сегодня к4, М., 1994, Б.Сейранян, Звезда и жизнь диктатора, стр. 9.
8. Международная жизнь, к 1, М., 1991, Е.Пырлин, В ожидании изменений на Ближнем Востоке, стр. 104.
9. Р.Дж. Алдайк, Саддам Хусейн, Ростов на Дону, 1999, стр. 370.
10. Աշ-Դրսը, Դրսը, N 7, 1990:
11. Նոսյն տեղում:
12. Աշ-Միտնի, Էշ-Քուլիքը, 22.07.90:
13. Աշ-Տաշը, Դրսը 26.07.90.
14. Միտրիանիան տեղում «Աշ-Քուլիքիում», Դրսը, 22.04.90.

15. Д.В.Сербиненко, Предпосылки "Кризиса" и войны в заливе в кн. Арабский сборник вып. 3, М., 2000, стр. 92./ Ближний Восток и Международное право. М., 1992, стр. 111.
16. Азия и Африка сегодня, с 6, М., 1991, В.Исаев, После "Бури в пустыне", стр. 10.
17. Современные международные отношения, под ред. А.Торкунова, М., 1999, стр. 403.
18. Р.Дж. Апданйх, Саддам Хусейн, Ելի.աշխ. էջ 414.
19. Միացյալ Նիւթիւն Վերթից Մերթարը Կենդի ղիվանազնուկան զըր-ճեմերյունի էր ծախալի, քրիստի կանխարթելի իրարա-քովերյան հակա-սիրյունեթերի նման ընթարը: Տես Դ.Концельман, Арафат: от террориста к человеку мира, Ростов на Дону, 1997, стр. 448-449.
20. Կոչի տեղեկ:
21. Аль-Амри Санд Сальман, Второй кризис в заливе 1990-91гг. и его последствия, в кн. Арабский сборник, Ելի. աշխ. էջ 54.
22. Mayo, march 04.1991, Cairo.
23. Известия, 30.11.90.
24. Լիվ ալ-Գնրի: Մարտի Միթրի, N 6, 1991:
25. Международная жизнь, N 2, 1992 г., А.Кислов, А.Фролов, Ограничение гонки вооружений на Ближнем Востоке, стр. 96./ International affairs, L, 27.02.1991.
26. А.Васильев, Россия на Ближнем и Среднем Востоке: от мессианства к прагматизму. М., 1993, стр. 351.
27. International Affairs, L, 27.02.1991
28. Al - Azram Weekly, 17 sept. 1992, Cairo.
29. Final Communique of the 20 th ICFM [http:// www.oic-wn.org](http://www.oic-wn.org)
30. P.Clawson and R.Satloff, Table of Contents two Articles on U.S.-Egypt relations, vol. 11, jul. 1998, [http:// www.meris.com](http://www.meris.com).
31. W. Quandt, The United States and Egypt: Wash. 1990, p. 41.
32. Agreed Joint Statement of U.S. - Egyptian Strategic Dialogue. Wash. D.C. jul. 15.98. [http:// www.meris.com](http://www.meris.com)
33. D.Clarke U. S. Security Assistance to Egypt and Israel: Political Untouchable? Տիւ Middle East Journal 51 spring 97, p. 203.
34. Letter of Invitation to Madrid Peace Conference. Oct. 30.1991. [http:// www.lsb.net.com/lbcome/](http://www.lsb.net.com/lbcome/)
35. Международная жизнь, N 1, 1991 г., Е.Пырлин, Ելի տեղեկ:
36. Е.Д. Пырлин, Блорневосточный лабиринт. М., 1996, стр. 103.
37. W.S. Kenneth, Egyptian-Israeli Relations, Vol. 1, N. 3, Sept. 1997, Middle East Review International Affairs.
38. А.Кини, Внешняя политика арабских стран и Израиля. М., 2001, стр. 55.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԼԻՒԻԹ

ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԸ ԼԻԲԱՆԱՆՈՒՄ (1958-1975ԹԹ.)

Պաղեստինցիների առաջին զանգվածային ներհուսքը Լիբանան տեղի ունեցավ 1948թ. պաղեստինա-խաբայելյան առաջին պատերազմից հետո: Արդեն 1975թ., երբ Լիբանանում քաղաքացիական պատերազմ բռնկվեց, պաղեստինցիների թիվը հասնում էր մոտ 450 հազարի: Լիբանանի տարածքում գտնվում էին մոտ 15 պաղեստինյան փախստականների ճամբարներ, որոնցին Սաբրան, Շատիլան, Թել-Ջաաթարը գտնվում էին Բեյրութի արվարձաններում, Այն ալ-Հիլուն¹՝ հարավլիբանանյան Միդն (Մայդա) քաղաքի մոտ, Ռաշիդիյան՝ Տիր (Մուր) քաղաքի մոտ, Նահր ալ-Քարիջը՝ Տրիպոլիից 17 կմ հեռավորության վրա և այլն: Այս ճամբարները գտնվում են ՄԱԿ-ի Աջակցության և Հասարակական Աշխատանքների գործակալության վերահսկողության տակ (UNRWA)²:

Իրենց հետազոտություններում մեր կողմից ուսումնասիրվող խմբին անընդարձել են՝ Ն. Հովհաննիսյանը³, Ե. Պրիմակովը⁴, Ե. Գմիտրիևը⁵, Վ. Կիսելյովը⁶, Պ. Սիլը⁷, Ի. Ռաբինովիչը⁸, Թ. Փեթրանը⁹, Զ. Գեմոյանը¹⁰, Բ. Համիզրային¹¹ և ուրիշներ:

1958թ. Լիբանանում բռնկվեց առաջին քաղաքացիական պատերազմը, որի հիմնական պատճառը երկրի նախագահ Քամիլ Շամունի և Լիբանանի վարչապետ Մամի Մուխի վարած ոչ ճկուն ներքին և արտաքին քաղաքականությունն էր: Լիբանանի կառավարությունը, հրաժարվելով «Ազգային Դաշինքով» սահմանված չեզոքության քաղաքականությունից, վարում էր բացահայտ արևմտամետ քաղաքականություն: Լիբանանի կառավարությունը նույնիսկ միացավ «Էլզեմհառների դոկտրինային», որը նախատեսում էր ԱՄՆ-ի կողմից օգնության տրամադրում Մերձավոր Արևելքի արևմտամետ վարչակարգերին¹²: Այս հանգամանքը Լիբանանում առաջացրեց ժողովրդական դժգոհություն, որը վերանց ապստամբության:

1958թ. Լիբանանում բռնկված ապստամբության ժամանակ պաղեստինյան փախստականները արդեն ոչոչակի համակրանք էին ցուցաբ-

րում Ազգային Ճակատի՝ լիբանանյան դեմոկրատական ուժերի նկատմամբ: Շատ պաղեստինցիներ նույնիսկ մասնակցում էին դեմոկրատական ուժերի պայքարին անհատական սկզբունքով, քամի որ, 1958թ. Լիբանանում պաղեստինյան համայնքը դեռևս քաղաքականապես և ռազմական տեսանկյունից կազմավորված չէր:

1958թ. դեմոկրատական ուժերի պայքարի արդյունքում երկրի մախագահ ընտրվեց լիբանանյան բանակի գլխավոր հրամանատար՝ զեմբրալ Ֆուադ Շիհաբը: Նոր կառավարությունը ամփոփապես հրաժարվեց «Էյ-զենհաուերի դոկտրինայից» և հայտարարեց, որ Լիբանանը վերադառնում է դրական չեզոքության քաղաքականության¹²: Այս հանգամանքը նպաստեց արաբական երկրների հետ Լիբանանի հարաբերությունների բարելավմանը: Լիբանանյան կառավարության առջև ծառայել էին մի շարք խնդիրներ: Անհրաժեշտ էր վարել ճշուն և խորաքափանց քաղաքականություն, որը ներքին ասպարեզում հնարավորություն կտար հավասարակշռություն պահպանել լիբանանյան քաղաքական տարրեր ուժերի և բոլոր կրոնական համայնքների միջև, իսկ արտաքին ասպարեզում՝ հավասարակշռել նաև հարաբերությունները Արաբական աշխարհի և Արևմուտքի հետ: Դրան զուգահեռ ետրվավոր էր իրականացնել օրոշակի սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական բարեփոխումներ, որոնք կնպաստեին Լիբանանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացմանը:

Ֆուադ Շիհաբի վարչակարգը հենց սկզբից հատուկ ուշադրություն էր ցուցաբերում Լիբանանում պաղեստինցիների ներկայության նկատմամբ: Այս կապակցությամբ նոր նախագահը ուժեղացրեց լիբանանյան անվտանգության ուժերը՝ «Երկրորդ գրասենյակը» (Deuxième Bureau), որին հանձնարարվեց Լիբանանում պաղեստինյան փախստականների ճամբարների վերահսկումն ու նրանցում պաղեստինյան զինվորական խմբավորումների հնարավոր կազմավորման կանխումը¹³: Մինչև 1962թ. «Երկրորդ գրասենյակին» հաջողվում էր որոշակիորեն վերահսկել պաղեստինցիների գործողությունները Լիբանանում: Սակայն արդեն Ֆուադ Շիհաբի մախագառության վերջին երկու և ապա Լիբանանի ետջորդ մախագահ Շաբլ Հելուի մախագառության տարիներին (1964-1970թթ.), կապված արաբ-իսրայելյան հակամարտության առավել խորացման և սրման հետ, պաղեստինցիները սկսեցին բավական ակտիվություն ցուցաբերել Լիբանանում: Արդեն 1964թ. Լիբանանում հաստատված պաղեստինցիները կազմում էին երկրի բնակչության մոտ 10%-ը: Լիբանանի տարածքում նույնիսկ գործում էին մի քանի պաղեստինյան զինված ջոկատներ, որոնք մտադրություն ունեին Լիբանանի տարածքը՝ մասնավորապես երկրի հարավը, որը սահմանակից էր Իսրայելին, օգտագործել վերջինիս դեմ պայքարում¹⁴:

Իսրայելին սահմանակից չորս աջաբազկյան պետություններից Լիբանանը, Հորդանանից հետո, երկրորդն էր իր տարածքում հաստատված պաղեստինցիների թվաքանակով: Բնական էր, որ 1964թ. նոր ձևավորված Պաղեստինի Ազատագրության կազմակերպությունը (ՊԱԿ-ը) մտադիր էր Իսրայելի դեմ ուղղված իր գործողությունների զգալի մասը իրականացնել հենց Լիբանանի տարածքից: Մինչև 1967թ. ՊԱԿ-ը դեկավարող Անժադ աշ-Շուքայրին՝ քնակվում էր Լիբանանում: Եթական Ֆայժեան գյուղի մոտ գտնվող իր ամառանոցը նա դարձրել էր ռազմական քազա, որտեղ զինվորական պատրաստություն էին անցնում պաղեստինյան մարտիկները՝ «Երկրորդ գրասենյակը», լիբանանյան մահ-մեղական դեկավարների հետ լուրջ տարածայնություններ լստաբացնելու պատճառով, խուսափում էր կաշուկ քայլեր ձեռնարկել և արգելել Ֆայժեանի շրջակայքում անցկացվող պաղեստինյան մարտիկների գորակարծանքները: Այս փաստը անհասկառացնում էր լիբանանյան քրիստոնյաներին, մասնավորապես մարոնիներին, որոնք դեմ էին պաղեստինյան ցանկացած ակտիվության Լիբանանի տարածքում:

Լիբանանում պաղեստինյան զինված խմբավորումների հետ կապված լուրջ խնդիրներ սկսեցին ի հայտ գալ 1965թ., երբ պաղեստինյան զինված մի ջոկատ, Լիբանանի հարավից, անցնելով Իսրայելի հետ սահմանը, հարձակման ենթարկեց Իսրայելի հյուսիսային մի ջանի քնակավայրեր: Այս կապակցությամբ «Երկրորդ գրասենյակը» ավելի ուժեղացրեց իր հսկողությունը պաղեստինցիների նկատմամբ, որի արդյունքում ստաջիկա մեկ-երկու տարիների ընթացքում պաղեստինցիների Լիբանանի տարածքից Իսրայելի դեմ ուղղված ռազմական գործողությունները ժամանակավորապես պասիվ բնույթ էին կրում¹⁴:

Նշենք այն կարևոր հանգամանքը, որ պաղեստինցիների ներկայությունը Լիբանանում չէր սահմանափակվում միայն պաղեստինյան փախտականների և պաղեստինյան զինված խմբավորումների առկայությամբ: Կրթված և նյութական միջոցներով ապահովված պաղեստինցիների մի ստվար խումբ, շնայած լիբանանյան առևտրա-ֆինանսական բուրժուազիայի ոչ քարեհաս վերաբերմունքին, ստացավ Լիբանանի քարաքանդություն և հմտորեն ներգրավվեց լիբանանյան առևտրա-ֆինանսական շրջանակներում: Այս պաղեստինցիները էին մասկանում հաջողությունների էին հասել առևտրի, սպասարկությունների և քանկային ծառայությունների ոլորտներում, և իրենք իրենց հեղթին մեծ ներդրում ունեին Լիբանանի ազգային տնտեսության մեջ:

Լիբանանյան ազգային տնտեսության մեջ պաղեստինյան փոքրաթիվ բուրժուազիան իր ամենախոշոր ներդրումն ու խորհրդանիշը համարվում էր «Բնորա» բանկը (Բնտերնացիոնալ Առևտրականների Բանկ), որը դրամի փոխանակման մի փոքր գրասենյակից դարձավ Բեյ-

բութի առաջնակարգ բանկերից մեկը, որը մասնաճյուղեր ուներ մի շարք արարական երկրներում, արևմտյան Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում: Այս բանկի հաջողությունները հիմնականում կապված էր նրա հիմնադիր՝ պահեստիցի քրիստոնյա Յուսուֆ Բախթասի և նրա օգնական՝ պաղեստինցի մանեղական Բադր ալ-Ֆահումի համատեղ հաջող աշխատանքի հետ¹⁷: «Ժնտրա» բանկը հանդիսանում էր Լիբանանում պաղեստինյան համայնքի ամենազգալի ձեռքբերումը:

«Ժնտրա» բանկի հաջողությունները անհանգստացնում էին լիբանանյան ատուրա-ֆինանսական բուրժուազիայի քրիստոնեական մասնավորապես մարոնի շրջանակներից: 1966թ. հոկտեմբերին հենց այս շրջանակների լավ կազմակերպված դավադրության արդյունքում «Ժնտրա» բանկը շատ անսպասելի ամենկարգավ¹⁸: Բանկի ղեկավարության բոլոր ֆանքերը կանխելու այս գործընթացը անցան ապարդյուն: Այս հանգամանքը մեկ անգամ ևս ցուցադրում էր այն թշնամական վերաբերմունքը, որ տառնում էր մարոնի վերնախավը Լիբանանում պաղեստինյան որևէ ներկայության նկատմամբ:

Լիբանան պաղեստինցիների երկտրոլ մեծ ներխուժող տեղի ունեցավ 1967թ., արաբա-իսրայելյան պատերազմից հետո, երբ 6 օր տևած պատերազմի ընթացքում Իսրայելը գրավեց Միմայ թերակղզին և Գազայի հատվածը, Հորդանան գետի արևմտյան ափը, Գոլանյան բարձունքներն ու արևելյան Երուսաղեմը¹⁹:

Իսրայելին սահմանակից յոթ արաբական պետություններից, որոնք մտնում էին Իսրայելին դիմակայող Միացյալ Արաբական Հրամանատարության կազմի մեջ, միայն Լիբանանն էր, որ յմասնակցեց այդ պատերազմին:

1968թ. սկսած հարավային Լիբանանում գտնվող պաղեստինյան ռազմական բազաներում պատրաստված պաղեստինցի մարտիկները ակտիվորեն իրականացնում էին ռազմական գործադուրյուններ Իսրայելի հյուսիսային քնակավայրերի վրա: Պաղեստինյան զինվորական ջոկատների ներկայությունը Լիբանանում երկտալ և անհանգստություն էր առաջացնում լիբանանյան աջ ուժերի շրջանում, որի կորիզը կազմում էին Լիբանանյան փաղանգներ կուսակցությունը (Հիզբ ալ-Ֆաթաիթ ալ-Լուրնանի), որը ղեկավարում էր Պիեր ժմայելը և Ազգային լիբերալ կուսակցությունը (Հիզբ ալ-կաումի ալ-սահրաթ), որը ղեկավարում էր Զամիլ Շամունը²⁰: Լիբանանյան աջ ուժերը գտնում էին, որ պաղեստինյան զինվորական խնրավորումները Իսրայելի դեմ Լիբանանի տարածքից ռազմական գործադուրյունների հետագա իրականացումը կհանգեցնեի այն բանին, որ Լիբանանը նույնպես կներքաշվեր արաբա-իսրայելյան հակամարտության մեջ՝ դրանից քիտղ քլոթ հետևանքներով:

Պաղեստինյան զինվորական խմբավորումները սերտորեն համագործակցում էին լիբանանյան ազգային-հայրենասիրական ծախ ուժերի հետ, որի մեջ մտնում էին Առաջադիմական ազիալիստական կուսակցությունը, որը ղեկավարում էր Ջամալ Ջուրլատը, Լիբանանի կոմունիստական կուսակցությունը, Կոմունիստական գործունեության կուսակցությունը, լիբանանյան մասնաբաժանները (մուտաբիթունները) և այլն:

1968թ. դեկտեմբերին, երբ Արևմտյի օդանավակայանում պաղեստինյան մի աստիճանական խմբավորման կողմից գողի ենթարկվեց խորայելյան մի օդանավ, Իսրայելի զինվորական հրամանատարությունը, որպես պատասխան քայլ, դեկտեմբերի 29-ին կազմակերպեց օդային հարձակում Բեյրութի միջազգային օդանավակայանի վրա, որի արդյունքում ռմյազվեցին 13 լիբանանյան ուղևորական ինքնաթիռներ²¹: Այս գոռով Իսրայելը նպատակ ուներ վախեցնել «պաշտոնական» Լիբանանին, ամրապնդել լիբանանյան քրիստոնյաների՝ մասնավորակցեց մարտինների դիրքերը և խորացնել լիբանանցիների հակակրամը պաղեստինցիների հանդեպ: Սակայն այս գողի արդյունքում Լիբանանի իսլամ ընկերության համակցամբող պաղեստինցիների հանդեպ էլ ավելի ամրապնդվեց:

1969թ. ողջ ընթացքում Լիբանանում բազմաթիվ բախումներ տեղի ունեցան լիբանանյան բանակի և պաղեստինյան զինվորական խմբավորումների միջև, որոնք հրահրվում էին լիբանանյան մարտինների կողմից:

Որոշ պաշտոնական տվյալների համաձայն արդեն 1969թ. Լիբանանում պաղեստինյան զինված մարտիկների թիվը հասնում էր 5 հազարի: Այս մարտիկները ներկայացնում էին «Շաբհ»-ը (Հարաքաթ ալ-Ցահրիթ ալ-Ուստամի ալ-Շալաստինի), Միրիայի կողմից հովանավորվող «աս-Սաիկա»-ն, Պաղեստինի Ազատագրության Ժողովրդական Մեկնաթը, Պաղեստինի Ազատագրության Արաբական Մեկնաթը և Պաղեստինի Ազատագրության Գեներատական Մեկնաթը: Այս զինված խմբավորումները հիմնականում կենտրոնացել էին լիբանանա-իսրայելյան սահմանի մոտ՝ Հեյուն գետին հարակից խիտ շտապակառույթում ունեցող շրջանում, որը հրաշալի բացատրեց էր և ռազմական բազաներ հիմնելու հարմար վայր: Այս շրջանը ընկնելով էր հիմնականում ժառանգականներով՝ մասնավորապես շիաներով, ինչը հնարավորություն էր տալիս պաղեստինյան զինված մարտիկներին ազատորեն գործել Լիբանանի այս շրջանում²²:

1969թ. մայիսի 6-ին Լիբանանի նախագահ Շաբլ Հեյուն հանդես եկավ հեռուստաէլեկտրով, որում նշեց. «Լիբանանը կարող է միայն սատարել Պաղեստինի Ազատագրության կազմակերպության օրինական գործողությունները, քայքայ միևնույն ժամանակ ստիպված է ասիանափակել

պաղեստինյան զինվորական խմբավորումների գործողությունները Լիբանանում՝ ապահովելով Լիբանանի հանրապետության անկախությունն ու ազգային անվտանգությունը»²²։ Լիբանանի նախագահի այս ելույթը խոսում էր այն մասին, որ նախագահը կանայ լույս էր վառում լիբանանյան քանակի պաղեստինցիների դեմ իրականացվող գործողությունների ճանապարհին։ Նախագահի այս ելույթը, սակայն, արտահայտում էր միայն լիբանանյան քրիստոնյաների՝ հատկապես մարեժիների տեսակետը։ Միևյեռ մի քանի մահմեդական ազդեցիկ ղեկավարներ իրենց դժգոհությունն արտահայտեցին երկրի նախագահի այդ ելույթի կապակցությամբ։ Այս պայմաններում ոչ մի սուննի ազդեցիկ գործիչ չէր համաձայնում իրականացնել պաղեստինցիների հանդեպ լիբանանյան իշխանությունների որդեգրած այդ քաղաքականությունը։ Արդյունքում Լիբանանը ապրում էր քաղաքական լուրջ ճգնաժամ ։

Ստեղծված պայմաններում երկրի նախագահ Շ. Հեյուն համաձայնվեց գնալ որոշակի զիջումների։ 1969թ. լիբանանյան բանակի հանձնախումբը զինեցրաւ Բուսթանի գլխավորությամբ մեկնեց Կահիրեի, որտեղ ՊԱԿ-ի ներկայացուցիչների հետ՝ Յասեր Արաբաթի գլխավորությամբ, նոյեմբերի 3-ին, 7 ժամ տևողությամբ քանակությունների արդյունքում, ստորագրվեց լիբանանա-պաղեստինյան զաղտնի համաձայնագիր, որով սահմանվեցին պաղեստինցիների իրավունքներն ու գործողությունների բնույթը Լիբանանի տարածքում²⁴։ Համաձայն մի քանի արաբական և արևմտյան աղբյուրների ստորագրված համաձայնագրով նախատեսվում էր²⁵։

1. Պաղեստինյան զինված խմբավորումների de jure ներկայությունը Լիբանանի տարածքում։ Պաղեստինյան ռազմական քաղաքների առկայություն, սակայն միայն երկրի նարավում;

2. Պաղեստինյան փախստականների ճամբարների de facto անցում լիբանանյան իշխանությունների նկատմամբ տակ;

3. Պաղեստինցի երիտասարդներին, որոնք ցանկանում էին իրենց մասնակցությունը քերել Պաղեստինյան Դիմադրության Օսրթմանը, քուլաադրվում էր առանց լուրջ արգելքների անցնել պաղեստինյան ռազմական քաղաքների տեղակայման շրջաններ՝ Լիբանանի նարավ;

4. Պաղեստինցիները, իրենց հեթոն, պարտավորվում էին նարգել Լիբանանի ազգային անվտանգությունը, անկախությունը, տարածքային ամբողջականությունն ու կայունությունը։

Այս փաստաթուղթը առաջին համաձայնագիրն էր, որ ստորագրվեց որևէ արաբական պետության, սվյալ ղեպքում Լիբանանի և Պաղեստինի Ազատագրության կազմակերպության միջև, որում ՊԱԿ-ը, պետական մակարդակում, հանդես էր գալիս որպես քանակությունների լիիրավ մասնակից և նավասարագոր գործընկեր։ Պաղեստինի Դիմադրո-

յան շարժման (ՊԳԸ) համար Կահիրեի համաձայնագրի նշանակությունը այն էր, որ առաջին անգամ պաշտոնապես արձանագրվեց վերջինիս ներկայության կարգավիճակը արաբական որևէ պետության տարածքում: Հակառակ էական սահմանափակումների, ՊԳԸ-ը Լիբանանում ձեռք բերեց հուսակորեն սահմանված իրավունքներ: Այսպիսով, համաարաբական մակարդակում սկսվեց ՊԱԿ-ի որպես ինքնուրույն գործնի ճանաչման գործընթացը:

Կահիրեի համաձայնագիրը միանշանակորեն չլուծում է լիբանանյան հասարակության կողմից: Մինչ լիբանանյան ծախս ազգային-հայրենասիրական ուժերը ողջունում էին այս համաձայնագրի ստորագրումը, լիբանանյան բոլոր տեսակի աջերը՝ մասնավորապես մարտի վերստիստները, քննադատեցին լիբանանյան համայնությունը, քայքայեցին իրականում դեմ էին Լիբանանում պաղեստինցիների ներկայությանը, իսկ ստորագրված համաձայնագիրը համարում էին գիջողական Լիբանանի համար: Լիբանանյան աջ ուժերը գտնում էին, որ Կահիրեի համաձայնագիրը de jure հնարավորություն էր տալիս պաղեստինցիներին օգտագործել Լիբանանի տարածքը Իսրայելի հետ պայքարում և ստեղծել լիբանանյան պետության մեջ²⁶:

ՊԱԿ-ի ղեկավարությունը իր հերթին բազմիցս հայտարարում էր, որ ՊԱԿ-ը չի խառնվում Լիբանանի ներքին գործերին, հարգում է Լիբանանի անկախությունն ու անվտանգությունը: Այդուհանդերձ, հարկ է նշել, որ Պաղեստինյան Դիմադրության Շարժումը Կահիրեի համաձայնագրի ստորագրումից հետո ակտիվացրեց Լիբանանի տարածքից Իսրայելի դեմ իրականացվող իր գործողությունները: ՊԱԿ-ը նկատ էր այն դրույթից, որ ողջ արաբական ներուժը՝ քաղաքական և ռազմական պետք է ի սպաս դրվեր Պաղեստինի ազատագրման գործին:

Պաղեստինցիների երրորդ մեծ ներխուժը Լիբանան տեղի ունեցավ 1970թ. Հոդյանանում «սև սևադեմքերի» արյունալի դեպքերից հետո*, երբ ՊԱԿ-ը՝ Յասեր Արաֆատի գլխավորությամբ, իր ղեկավար մարմիններով, կազմակերպություններով և պաղեստինյան մեծաքանակ զինվորական խմբավորումներով հաստատվեց Լիբանանում:

Դեռևս 1970թ. մարտին Իսրայելը մի շարք լուրջ օդային հարձակումներ իրականացրեց Լիբանանի հարավում: Իսրայելը զգուշացրեց լիբանանյան կառավարությանը, որ կձեռնարկի ավելի խիստ միջոցառումներ, եթե լիբանանյան կառավարությունը միջոցառումներ չձեռնարկի պաղեստինյան զինվորական խմբավորումները իր տարածքից դուրս բերելու ուղղությամբ²⁷: Պաղեստինցիների կողմից Լիբանանի նարավից Իսրայելի դեմ իրականացվող ցանկացած գործողության ի պատասխան, Իսրայելը կատաղի հարձակումներ էր իրականացնում Լիբանանի ողջ տարածքում՝ իստիպապես նարավում:

Պաղեստինցիները, իրենց հերթին, մեծ աբակցություն էին ցույց տալիս լիբանանյան ծախս ազգային-հայրենասիրական ուժերի պայքարին, որոնք պահանջում էին Լիբանանում որոշակի սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական բարեփոխումների իրականացում, և մասնաճակատային բնակչության ավելի լայն մասնակցություն երկրի կառավարման գործում: Լիբանանյան ծախսերի և պաղեստինցիների միջև հաստատվել էր սերտ փոխհամագործակցություն:

1972թ. սկսած Իսրայելը վարում էր «չհայտարարված պատերազմ» Լիբանանի հարավային շրջանների դեմ: Իսրայելը նպատակադրվել էր, հեմվելով լիբանանյան քրիստոնյաների վրա, Լիբանանից դուրս քեղել պաղեստինցիներին և ոչնչացնել ՊԱԿ-ն ու նրա ղեկավարությունը: Իսրայելի օժանդակությամբ և աբակցությամբ կազմավորվեց «Լիբանանի հարավի ազատագրման բանակը», որի կողմից կազմում էին կազմալուծփող լիբանանյան բանակի քրիստոնյա զինվորներին և, որը Իսրայելի դրոշմամբ հայտնվում պատերազմում էր պաղեստինյան զինված միավորումների դեմ²⁴:

1972թ. սեպտեմբերին, երբ Մյունխենի օլիմպիական խաղերի ժամանակ պաղեստինյան «Մ. սեպտեմբեր» խմբավորման կողմից իրականացվեց իսրայելյան ինը մարզիկների և նրանց մարզչի սպանությունը, Լիբանանը ստիպված էր փոխհատուցել անբողբոջությամբ: Երկու օր անընդմեջ իսրայելյան օդային ուժերը Միջերկրական ծովի ողջ երկայնքով ռմբակոծեցին Լիբանանի տարածքը՝ պատճառելով մեծ մարդկային կորուստներ և ավերածություններ: Ընդ 400 մարդ սպանվեց²⁵: Մի շարք պայթյուններ տեղի ունեցան Բեյրութի Համրա փողոցում, որտեղ գտնվում էին Զաթ-ի մի քանի ղեկավարների բնակարանները:

1973թ. մայիսին ձախողվեց լիբանանյան բանակի հերթական ևս մեկ փորձ, որի նպատակն էր քաղաքների ճանապարհով ՊՂԸ-ը դուրս քեղել Լիբանանից:

Լիբանանյան բանակի և պաղեստինյան զինվորական խմբավորումների միջև ադյուսակի բախումները հնարավոր եղավ դադարեցնել 1973թ. մայիսի 18-ին, երբ հաշտության համաձայնագիր կնքվեց լիբանանյան իշխանությունների և Պաղեստինյան Դիմադրության Ընդհանուր միջև: Որոշում ընդունվեց մասնավորել Միացյալ Բարձրագույն հանձնաժողով, որը կազմված էր լիմելու լիբանանյան բանակի հրամանատարության ներկայացուցիչներից և Պաղեստինյան Դիմադրության Ընդհանուր հրամանատարության ներկայացուցիչներից: Այս հանձնաժողովի ստեղծման նպատակն էր հարթել լիբանանյան իշխանությունների և պաղեստինյան զինվորական խմբավորումների միջև եղած խնդիրները²⁶: Սակայն ինչպես Կահիրեի համաձայնագիրը, այնպես էլ այս

համձնաժողովի կազմավորումը որևէ կերպ չնպաստեցին երկրում խաղաղության վերջնական հաստատմանը:

1973թ. ապրիլի 10-ին, խորախելյան հատուկ ծառայությունների կողմից Բելյուբում իրականացվեցին մի շարք ահաբեկչական գործողություններ, այդ բվում մահ Բելյուբի Վերջին փողոցում կազմակերպեցին ԳՅԸ-ի ակամավոր գործիչներ Մոհամեդ Նաջարի, Ալյուանի և Ջամալ Նասերի սպանությունները³¹:

1970-ականների սկզբին Լիբանանում կտրուկ սրվել էին հակասությունները տարբեր կուսակցությունների և խմբավորումների միջև: Լիբանան առանց որևէ լուրջ արգելքների ներդուծվում էր մեծաքանակ զենք և զինամթերք: Յուրաքանչյուր կուսակցություն, խմբավորում և կազմակերպություն ուներ իր սեփական ոստիկանական ջոկատները: Այս զինված ջոկատների թիվը հասնում էր մոտ 29-ի: 1974թ. հոկտեմբերին Լիբանանը ամբողջ աշխարհում գրավում էր առաջին տեղը՝ քնակության մեկ շնչին քաթին ընկնող զենքի քանակությամբ³²:

Այսպիսով, Լիբանանը, որին հաջողվել էր զերծ մնալ մերձավորարևելյան հակամարտությանը ուղղակի մասնակցությունից, 1970-ականներին ամբողջությամբ ներքաշվեց այդ հակամարտության մեջ՝ դրանից բխող բոլոր աղետաբեր հետևանքներով: Գժվար չէ նկատել այն ուղղակի կապը, որ գոյություն ուներ մերձավորարևելյան ճգնաժամի և լիբանանյան հակամարտության միջև: Լիբանանում ստեղծված իրավիճակին սրություն էր հաղորդում մահ այն հանգամանքը, որ տարածաշրջանային և ոչ տարածաշրջանային մի շարք ուժեր, ելնելով իրենց շահերից, ջանում էին ավելի խորացնել լիբանանյան հակամարտությունը: Այս հակամարտության գլխավոր պատճառներից մեկն էլ հանդիսանում էր երկրում պաղեստինյան ռազմական և քաղաքական կառույցների ներկայությունը: Լիբանանը, փաստորեն, Հորդանանից հետո դարձավ երկրորդ արաբական պետությունը, որտեղ պաղեստինցիները, լիանդիսանալով Լիբանանի քաղաքը, որոշակի հանգամանքների ընդունով, հաստատվելով Լիբանանում, դուրս եկան վրանանյան իշխանությունների վերահսկողությունից և դարձան ներքաղաքական լուրջ գործոն, ինչն իր հերթին առաջ քերեց լիբանանա-խորախելյան հարաբերությունների սրում և նպաստեց լիբանանյան հասարակության երկվեճկամն ու նրանում առկա հակասությունների աննախադեպ խորացմանը, որի արդյունքում 1975թ. Լիբանանում բռնկվեց երկարատև քաղաքացիական պատերազմ:

THE PALESTINIAN MILITARY AND POLITICAL STRUCTURES IN
LEBANON (1958-1975)

(Summary)

After the Arab-Israeli Wars in 1948 and in 1967, nearly 450,000 Palestinians settled down in Lebanon. There were 15 Palestinian refugee camps in Lebanon, which were on the handout of the United Nations Relief and Work Agency (UNRWA).

In 1970, after "Black September" in Jordan, the Palestinian Liberation Organization (PLO) with its chief Yasir Arafat, together with the Palestinian National Liberation Movement Command and the Palestinian military organizations and units, displaced from Jordan to Lebanon.

Lebanon, after Jordan, became the second Arab country, where the Palestinians succeeded in becoming one of the most important inter-political factors. They managed to act out of the Lebanese authorities' control, which promoted the disconnection of the Lebanese society and intensify the existed contradictions within.

ՇՆՆԱԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Rosemary Sayigh, Najda Newsletter "Palestinians in Lebanon: Waiting", vol. 35, No. 4, Summer, 1995, p. 2.
2. Ն. Հովհաննիսյան, Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքը, Երևան, 1982:
3. Ե. Չրիմալով, Մի դաժարության փամփուրջ, Երևան, 1987:
4. Е. Дмитриев, Палестинский узел, М., 1978.
5. В. Киселев, Палестинская проблема в международных отношениях: региональный аспект, М., 1988.
6. P. Seale, Asaad. The Struggle for the Middle East, London, 1988.
7. It. Rabinovich, The War for Lebanon 1970-1985, New York, 1985.
8. T. Petran, The Struggle over Lebanon, New York, 1987.
9. G. Denoyan, El-Fath Parle, Les Palestiniens contre Israël, Paris, 1972.
10. B. Hamizachi, The Emergence of the South Lebanon, Security Belt: Major Saad Haddad and the ties with Israel, New York, 1988.
11. "СССР и Арабские страны. 1917-1960. Документы и материалы", М., 1961, с. 503.
12. Michael C. Hudson, The Precarious Republic: Political Modernization in Lebanon, New York, 1985, p. 298.
13. Tabitha Petran, The Struggle over Lebanon, New York, 1987, p. 58.
14. «Միջազգային», Թվյունք, 15.02.1995.
15. Միջազգային տեղեկ. Ե. Дмитриев, Палестинская трагедия, М., 1986, с. 71-72.
16. K. S. Salibi, Cross roads to Civil War: Lebanon 1958-1976, New York, 1976, p. 26.
17. Sandra Mackey, Lebanon: Death of a Nation, New York, 1991, p. 136.

18. "Le Monde", 26 Octobre, 1966.
19. The Middle East and North Africa, 1966-1967, London, 1967, p. 397.
20. Г. Никитина, Государство Израиль, М., 1968, с. 380.
21. Н. Оганесян, Ливанский конфликт и Армянская община Ливана, Советский опыт решения национального вопроса и его значение для народов Африки и Азии, Ереван, 1982, с. 31.
22. "Le Monde", 30 Decembre, 1968.
23. "Washington Post", August, 1969.
24. «ԿԻՎՆԱԿԱՆ», ՔՅՃՄԻՐ, 07.05.1969:
25. Միջինարևմտյան Արևմտյան Ասիայի նորագույն պատմությունը, Երևան, 1988, с. 126, Է. Мельников, Политический и государственный строй Ливана, М., 1974, с. 133.
26. "Daily Star", Beirut, 05.11.1969.
27. «ԿԻՎՆԱԿԱՆ», ՔՅՃՄԻՐ, 04.11.1969:
28. "Washington Daily News", 05.11.1969.
29. "Le Monde Diplomatique", Paris, 06.11.1969.
30. ТАСС, 15.11.1969.
31. Միջինարևմտյան Արևմտյան Ասիայի նորագույն պատմությունը, Երևան, 1986, с. 80, его же, Палестинский узел, М., 1978, с. 77; Н. Оганесян, Отношение Иракской Республики со странами Арабского Востока, Ереван, 1985, с. 74; It. Rabinovich, H. Shaked, From June to October, The Middle East between 1967 and 1973, New Jersey, 1978, p. 239; Բ. Չարախանյան, Միջինարևմտյան Արևմտյան Ասիայի նորագույն պատմությունը (1967-1996), Երևան, 2000, էջ 47, Պ. Սյուր, «ԿԻՎՆԱԿԱՆ», ՔՅՃՄԻՐ, 07.05.1969:
32. Helena Cobban, The Making of Modern Lebanon, London, 1985, p. 103.
33. Ближний Восток и Международное право, М., 1982, с. 83.
34. Sandra Mackey, Lebanon: Death of a Nation, New York, 1991, p. 150.
35. ТАСС, 18.05.1973.
36. А. Агаханов, От Камп-Дэвида к трагедии Ливана, М., 1982, с. 3.
37. Н. Горбунова, Ливан накануне гражданской войны (1975-1976), Арабские страны: История, экономика, политика, М., 1986, с. 245.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԿԱՐԵՆ

ՋՈՒՐԸ ԿԱՐԵՎՈՐԱԳՈՒՅՆ ՌԵՍՈՒՐՍ ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Միավորված ազգերի կազմակերպության տվյալներով երկրագնդի շոք ջրային պաշարների իննսուկոս տոկոսը կազմում են համաշխարհային օվկիանոսի աղահամ ջրերը: Քաղցրահամ ջրերը կազմում են մոլորակի շոք ջրային պաշարների երեք տոկոսը, որի 2/3-ը Արևտիկայի և Ամերիկայի հավերժական սառույցներն են և մարդկությանը տեխնոլոգիապես անհասանելի ստորգետնյա ջրերը¹: Իր կենսագործունեությունն ապահովելու համար մարդկությանը, փաստորեն, բաժին է ընկած մոլորակի ողջ ջրային պաշարների ընդամենը մեկ տոկոսը:

Ջրի խնդիրը երկրագնդի տարբեր աշխարհամասերում նախևառաջ պայմանավորված է ջրի աշխարհագրական անհավասարաչափ բաշխվածությամբ և ջրային ռեսուրսների ու քմակայության քվի անհամաչափ հարաբերակցությամբ: Ըստ Համաշխարհային բանկի տվյալների, Մերձավոր Արևելքին և Հյուսիսային Աֆրիկային բաժին է ընկած երկրագնդի ջրային պաշարների ընդամենը մեկ տոկոսը, մինչդեռ այստեղ սպրում է մոլորակի քմակայության շուրջ հինգ տոկոսը²: Պայմանավորված այս հանգամանքով, ինչպես նաև տարածաշրջանային մակրոտնտեսական և աշխարհագրադարձական զարգացումներով՝ Մերձավոր Արևելքը հանդիսանում է ջրի խնդրի կիզակետը: Ջրի աղբյուրների սակավությունը, խիտ քմակայությունը և քմակայության անբարձր տեմպը, տնտեսական և տեխնոլոգիական հետամնացությունը և առկա ջրային պաշարներն օպտիմալ օգտագործելու անկարողությունը, տարածաշրջանային նարատև կոմֆլիկտներն ու պետությունների միջև փոխադարձ անվստահությունը, Մերձավոր Արևելքի հիմնական գետերի սնման շրջանին տիրապետող երկրների միջև ջրօգտագործումը կարգավորող քազմակողմ համաձայնագրերի բացակայությունը և միջազգային իրավունքի անկատարությունը, - այս բոլորը այն հիմնական պատճառներն են, որոնք ընկած են մերձավորարևելյան ջրի հիմնախնդրի հիմքում: Հիմնախնդրի սրությունը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ արարական

երկրներ մտնող ջրերի շուրջ ուրախանին՞ց տուկոսը զայն է ոչ արարական վերին հոսանքի երկրներին՞ :

Մերձավոր Արևելքում ջուրը տարածաշրջանային քաղաքականության կարևորագույն գործոնն է, և տեղին է այն ասույթը, որ մա, ով վերահսկում է ջրերն ու նրանց քաշիսումը Մերձավոր Արևելքում, կարող է տիրել այս տարածաշրջանին և նրա հարատուրություններին⁴։ Եթե մավթը՝ տարածաշրջանի ամենատեսառ քնական ռեսուրսը, որպես աշխարհաքաղաքականության գործիք վճռական ազդեցություն ունի համաշխարհային տնտեսական համակարգի, հետևապես՝ մաև միջազգային հարաբերությունների վրա ողջ աշխարհում, ապա ջուրը՝ տարածաշրջանի ամենասակավ քնական հարատուրումը, ա՛վելի որոշակիորեն է պայմանավորում տարածաշրջանային հարաբերությունները, քան՝ մավթը։ Ջրի՝ որպես կենսական ռեսուրսի անհրաժեշտությունը ուղղակի և ծայրահեղ ազդեցություն է ունեցել և ունի տարածաշրջանի պետությունների փոխհարաբերություններում և նրանց արտաքին քաղաքականության մտավորման գործում։ Այս երևույթն ընդունված է անվանել ջրի դիվանագիտություն⁵։ Ջուրն այնքան կենսական է երկրագնդի այս ամենարդրոց տարածաշրջանում, որ այն կարող է երբեմնի քնամիներին տանել համագործակցության, ինչպես օրինակ՝ Հորդանանին ու Իսրայելին, կամ, ընդհակառակը, կարող է լուրջ տարածայնություններ առաջ բերել միևնույն կուլտուրական ժառանգությունը կիսող և նմանատիպ քաղաքական վարչակարգեր ունեցող երկրների միջև, ինչպես օրինակ՝ Միրվայի և Իրաքի, Հորդանանի ու Սաուդյան Արաբիայի։ Հենրի Քիսինճերի բնութագրմամբ՝ Մերձավոր Արևելքը համաշխարհային քաղաքականության առանցքն է, և աշխարհի տնտեսապես զարգացած երկրները՝ ԱՄՆ-ի գլխավորությանը, իրենց մավթային շահերի ոլորտը հանդիսացող այս տարածաշրջանում ձգտում են հասնել համապարփակ խաղաղության հաստատման, իսկ այս ճանապարհին ամենավիճառաբայ խնդիրներին ճեղք շարունակում է մնալ ջրի հիմնախնդիրը⁶։ Թերևս այս հանգամանքով է քացատրվում Մերձավոր Արևելքի ջրի հիմնախնդրի ոչ միայն տարածաշրջանային, այլ մաև միջազգային քաղաքական մեծ ենչեությունը։

Արաբա-իսրայելական հակամարտության ողջ ընթացքում ջուրը կենտրոնական տեղ է զբաղեցրել։ Որպես քաղաքական հոսանք մտավորման հենց սկզբին՝ սխանիզմը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում ջրի գործունիմ՝ ձգտելով ստեղծվելիք երեական պետության սահմանների մեջ ընդգրկել հարակից ջրային աղբյուրները։ Առաջին աշխարհամարտի ավարտին արդեն սխեմատները, հետամուտ լինելով Պաղեստինում երեսների ազգային օջախ ստեղծելու Բայբերի եռյակագրի իրականացմանը, պահանջում էին, որ դաշնակից տերությունները Մայքս-Պի-

կոյի համաձայնագրով մախատեալած սահմանները փոփոխեն այնպես, որ Հորդանան գետն ու նրա վտակները, Լիտանի և Յարմուք գետերի ստորին հոսանքները, Լիբանանի և Սլրբիայի հարավային շրջաններն ընդգրկվեն Պաղեստինում Հրեական ազգային օջախի սահմանների մեջ: Միոնիստական շարժման առաջնորդ, հետագայում Իսրայել պետության առաջին նախագահ Խայմ Վեյցմանը, այս հարցն իր նամակում բարձրացնում էր Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար լորդ Քերզոնի առջև 1920թ. Ման Ռեմոնի կոնֆերանսից առաջ: Եւ գրում էր. «Համաձայնագրի նախագիծը, որ առաջարկել է Յրանսիան, ոչ միայն Պաղեստինի մեջ չի ընդգրկում Լիտանի գետը, այլև Պաղեստինն զրկում է Հորդանան գետի արյուրներից, Գալիլիայի ծովի արևելյան ափից և Յարմուքի ողջ եզրից՝ Մայքս-Պիլսոյի գծից հյուսիս: Եւ միանգամայն համոզված եմ, որ Դուք տեղյակ եք ակնկալվող այն վատ ապագային, որ Հրեաների ազգային օջախը կունենա, եթե այդ առաջարկությունն իրականացվի: Դուք նաև գիտեք Լիտանի գետի, Հորդանան գետի և նրա վտակների, ինչպես նաև Յարմուք գետի կարևորությունը Պաղեստինի համար»: Երբ սիոնիստներին չհաջողվեց իրականացնել Լիտանի և Հորդանան գետերի ակունքների «սանկտանգաթյան ապահովումը», նրանք փորձեցին րնակաձայրեր հիմնել Սլրբիայում և Լիբանանում, սակայն ֆրանսիացիների ընդդիմությունը խոչընդոտեց նրանց նաև այս փորձերը: Այդուհանդերձ հրեաներին հաջողվեց շրջանում իրականացնել հիյրադոզիական հետազոտություն և զննատում, և մի շարք առաջարկված հետազոտություններից ընդունվեց Լուդիերմիլի պլանը, որը մախատեալած էր հյուսիսային Պաղեստինը և Հորդանանի հովիտը ռոզգելու համար օգտագործել Հորդանան, Յարմուք, Դան, Թանիս, Հասրանի և Ձարքա գետերի ջրերը, ինչպես նաև հարավային Լիբանանում Լիտանի գետի խուլքրմամբ՝ հյուսիսային Պաղեստինում ստեղծել արհեստական լիճ, որտեղից ջուրը կմղվեր հարավ՝ ռոզգելու համար Ենզելի անապատը⁹:

Իսրայել պետության ստեղծումից սկսած՝ ավելի քան կես դար արաբա-իսրայելական հարաբերություններում ջուրը հանդես է եկել որպես այդ հարաբերությունները պայմանավորող կարևորագույն գործոններից մեկը: Ջրի գործոնն իր ծայրահեղ ազդեցությունն է ունեցել 1967թ. և 1973թ. արաբ-իսրայելական պատերազմներում, 1978թ. Քեմփ Դվիդի եզրույթա-իսրայելական բանակցություններում, 1978թ. և 1982թ. Իսրայելի Լիբանան ներխուժման ժամանակ, 1994թ. եորդանանա-իսրայելական հաշտության պայմանագրում և, ընդհանրապես, Իսրայելի՝ լուրդ հարևանների հետ ունեցած հարաբերություններում: Երբ 1979թ. Եզրույթա-իսրայելական Անվար Մադաթը ստորագրեց Իսրայելի հետ հաշտության պայմանագիրը, նա հայտարարեց, որ ջրից բացի ոչ մի ուրիշ բանի

համար Եզիպտոսն այլևս պատերազմի չի գնա ընդդեմ իր եարևանների: Հորդանանի Հուսեյն թագավորն իր հերթին 1994թ. հայտարարեց, որ ինքը չի պատերազմի Իսրայելի դեմ, բացառությամբ՝ ջրի համար, իսկ ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Բուտրոս Բուտրոս-Դալին զգուշացնում էր, որ հաջորդ պատերազմը Մերձավոր Արևելքում լինելու է ջրի համար¹⁶:

Ջրի աղքատների շարք հակամարտությունները Մերձավոր Արևելքում արտահայտվում են երկու ձևով. հակամարտություն է ստեղծվում այն դեպքում, երբ գետափնյա երկրներից մեկը անարդար ձևով է շահագործում իր տարածքից ներս գտնվող գետահոսքի հատվածը՝ զգալի վնաս հասցնելով գետափնյա մյուս երկրներին, կամ այն դեպքում, երբ այդ երկրներից մեկը ռազմական գործողության միջոցով ընդլայնում է իրեն պատկանող գետավազանի տարածքը՝ ավելի շատ ջուր ստամալու նպատակով¹⁷: Ի տարբերություն տարածաշրջանի մյուս՝ սանձամային, տարածքային, էքսիկական, գաղափարական և կրոնական հակամարտությունների, ջրի շուրջ գոյություն ունեցող հակամարտությունները հեշտ են լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունների սկսման փոսնգով: Այդ փոսնգն առկա է Մերձավոր Արևելքի երեք էթնական գետավազանների՝ Եփրատ-Տիգրիսի, Հորդանանի և Նեղոսի գետավազանների շրջանում: Եփրատի ջրերից օգտվելու և ջրաբաժանման շուրջ տարածայնությունները գետափնյա երկրների միջև վերջին տասնամյակների ընթացքում քանիցս արդեն սպառնացել են վերանել պատերազմի: Մկան 1950-ական թվականներից, երբ Թուրքիան և Սիրիան սկսեցին ջրային ծրագրեր իրականացնել Եփրատ գետի վրա և հատկապես 1970-ական թվականներին, երբ այդ ծրագրերը սկսեցին կրել ավելի խոշորամասշտաբ բնույթ, քուրդ-սիրիա-իրաքյան փոխհարաբերություններում ջրի խնդիրը սկսեց ավելի ու ավելի առաջնային տեղ զբաղեցնել: 1975թ. կապված Միրիսյի կողմից դեպի Իրաք Եփրատի հոսքի նվազեցման հետ՝ սիրիա-իրաքյան հարաբերություններն այնքան սրվեցին, որ երկու երկրներն միջև խզվեցին դիվանագիտական հարաբերությունները և ընդհատվեց օդային հաղորդակցությունը, և Սիրիան ստիպված էր Գոլանի քարձուներներից 40 հազար գինվոր տեղափոխել դեպի Իրաքի հետ իր հյուսիսային սանձանը, ինչը թուլացրեց սիրիա-իրաքյալական ռազմաճակատը¹⁸: Ջրի խնդիրն այսօր այնքան ծայրահեղորեն է սթայմանավորում սիրիա-թուրքական հարաբերությունները, որ Սիրիայի համար կարևորագույն այնպիսի մի խնդիր, ինչպիսին Ալեքսանդրետի սանջարի թուրքական անեքսիան է, երկրորդ պլան է մղված: Նշենք նաև, որ Եփրատ և Տիգրիս գետերի ամենատեղում հոսանքից՝ Եստու-ալ-Արաբ գետից օգտվելու շուրջ հակասությունը Իրաքի և Իրանի միջև 1980թ.

սկսված իրաք-իրանյան պատերազմի զխսավոր պատճառներից մեկն էր¹³:

Ներկայումս Թուրքիայի կողմից Եփրատ և Տիգրիս գետերի վրա իրականացվող հարավարևելյան Անատոլիայի շրջանի զարգացման GAP (Güneydogu Anadolu Projesi) ծրագիրը ենթադրում է ոչ միայն այդ երկրի տնտեսական և ներքին-քաղաքական խնդիրների լուծում, այլև ստորին հոսանքի երկրների վրա քաղաքական ճնշման գործադրում, արաքական քաղաքականության վերահսկում և Արաքական թերակղզում Անկարայի դերակատարության ստանձնում: Թուրքիան ջրի ուսզմավարական իր զենքը ցուցադրեց 1990թ., երբ GAP ծրագրի կործող կազմող Աբաբուրքի ջրամբարը լցնելու նպատակով շուրջ մեկ ամիս դադարեցրեց Եփրատի հոսքը դեպի Սիրիա:

Ի տարբերություն Եփրատ-Տիգրիսի ավազանի, որտեղ ստորին հոսանքի երկրներին՝ Սիրիային և Իրաքին, իր կամքն է փորձում թելադրել վերին հոսանքի երկիրը՝ Թուրքիան, Նեղոսի ավազանում «թելադողի» դերում հանդես է գալիս ստորին հոսանքի երկիրը՝ Եգիպտոսը: Մակայն որքան որ Եգիպտոսը ուսզմապես և տնտեսապես հզոր է Նեղոսի գետափնյա մյուս երկրներից, նույնքան և խոցելի է Նեղոս գետի վերին հոսանքում որևէ ծրագրի իրականացում, որը կարող է ազդել դեպի հյուսիս հոսող ջրի քանակի և որակի վրա, ուղղակիորեն աննշվում է Եգիպտոսի տնտեսական քարեկեցության, ներքին քաղաքականության, միջազգային հարաբերությունների և ազգային անվտանգության հետ: Երկրագնդի վրա որևէ այլ երկիր ընդամենը մեկ գետից այնքան մեծ կախում, որքան Եգիպտոսը, չունի: Այդ իսկ պատճառով էլ Եգիպտոսի ներքին և արտաքին քաղաքականության կարևորագույն խնդիրը շարունակում է մնալ Նեղոսի անվտանգության ապահովումը:

Մերձավոր Արևելքում ջրի հիմնախնդրի քաղաքական, տնտեսական և իրավական ասպեկտները սերտորեն և ամֆոզելիորեն փոխկապված են: Առանց խնդրի իրավական լուծման, այսինքն՝ առանց Մերձավոր Արևելքի հիմնական գետերի սնման շրջանին տիրապետող երկրների միջև բազմակողմ համաձայնագրերի կնքման, հնարավոր չէ հասնել խնդրի քաղաքական և տնտեսական կարգավորման, ընդ որում խնդրին իրավական լուծում կարող է տրվել միայն այն ժամանակ, երբ դա պահանջեմ գետափնյա երկրների տնտեսական և քաղաքական շահերը: Մերձավոր Արևելքում ջրի հիմնախնդրի քաղաքական կողմն ուսումնասիրելու համար կարևոր է անպայման անընդարձակալ խնդրի տնտեսական և իրավական կողմերին:

WATER - THE MOST IMPORTANT RESOURCE IN THE MIDDLE EAST

(Summary)

As the 21st century evolves, researchers, security experts and policy-makers around the world try to identify the challenges that humanity will face in the present era. Among potential conflicts, they mention the religious, ethnic, racial, border and territorial conflicts. But most often they point out the conflicts that will arise over water.

Indeed, 97 per cent of all the water on earth is saline, hence unsuitable for drinking or growing crops. The remaining 3 per cent is fresh water, 2/3 of which is locked in Arctic and Antarctic ice caps. Humanity can utilize only 1 per cent of all water resources in the world, only 1 per cent of which the Middle East has access to, while having 5 per cent of world population. Here lies the core of Middle Eastern water issue. The acuteness of water issue in the Middle East is pertaining also to the region's macro-economic and geopolitical realities. Burgeoning populations, accompanied with urbanization and industrialization; economic and technological underdevelopment and inability to optimally use the available water resources; political antagonisms and lack of mutual trust between countries; absence of international multilateral agreements regulating water use and incompleteness of the law of international watercourses, - all these are making water a determining factor in regional politics. While oil, the richest resource of the region, impacts world economic and financial system, therefore, international relations throughout the world, water - the scarcest resource in the region, has critically shaped relations between regional countries. The Middle Eastern water issue has wide international resonance, as the developed countries of the world, led by the USA, strive to establish lasting peace in the region of their vital economic interests.

Political, economic and legal dimensions of Middle Eastern water issue are inextricably linked, and the political solution of the problem requires both economic and legal solutions, and vice versa.

ՇՆՈՒՈՒՄՎՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Comprehensive Assessment of the Freshwater Resources of the World, *World Meteorological Organization/ United Nations Educational Scientific and Cultural Organization, 1992.*
2. From Scarcity to Security: Averting a Water Crisis in the Middle East and North Africa, *World Bank Report (1996).*
3. Նկատի են առնված նաև հյուսիսային Աֆրիկայի արարական երկրները:
4. John Bulloch and Adel Darwish, *Water Wars: Coming Conflicts in the Middle East* (London, Victor Gollantz, 1993), p.161.
5. Mostafa Dolatyar, "Water Diplomacy in the Middle East," *The Iranian Journal of International Affairs*, Vol. VII, no 3, Autumn 1995.
6. Ալ-Իթքիհադ, 30.01.94, (արարկին):

7. Weisgall, M.W., ed., *The Letters and Papers of Chaim Weizman* (Jerusalem: Israel University Press, 1977), p. 36.
8. Nijim, B.K., "Water Resources in the History of Palestinian Conflict," *GeoJournal* 21 (1990), pp. 317-323.
9. Lowdermilk, W.C., *Palestine, Land of Promise* (New York: Harper & Bros, 1944), p. 39.
10. Adel Darwish, "Water Wars: The Next Major Conflict in the Middle East," *Lecture given at the Geneva Conference on Environment and Quality of Life, June 1994, www.middleeastnews.com*.
11. Ջրի զննանախարարուհի Միշին Արևելքում, *Բազմակարգված և արգելիչ հետազոտությունների ծախսված կենտրոնի ծրուցադրություն*, Երևան, 1998, էջ 1:
12. Оганесян Н.О., Отношения Иракской Республики со странами Арабского Востока, Ереван, 1985, стр. 67.
13. Кальвокорессни П., *Мировая политика после 1945 года*, М., 2000, стр. 543.

ՂԱՐԻԱԶԱՆՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ

ՈՒՂՂԻՉ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՋԱԳԻՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՉԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ

1967թ. արաբա-իսրայելյան պատերազմից հետո Միդիան հայտնվել էր քավական ծանր մերքադաքական և սոցիալ-տնտեսական դրության մեջ: 1967թ. «վեցօրյա» պատերազմում կրած պարտության պատճառով սիրիական քանակը խորը քարոյական և հոգեբանական ճգնաժամ էր ապրում: 1966թ. փետրվարի 23-ին Միդիայում իշխանության եկած ժախքաասականները զրեքն ուշադրություն չէին դարձնում պետության պաշտպանության ամրապնդման և քանակի վրա: Միդիայում ամմիխիթար էր մաս սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը: Երկրում կատավարող Բասա՝ կուսակցությունում իրացրել պայքարում էին երկրի մերքին և արտաքին քաղաքականության մեջ տարբեր սկզբունքներ և մտեցումներ դավանող երկու խմբակցություններ՝ քաղաքացիական, որը գլխավորում էր Բասա կուսակցության սիրիական մասնաճյուղի գլխավոր քարտուղար Մալահ Ջադիջը և զինվորական, որի ղեկավարն էր պաշտպանության մախարաբի զեմերալ Հաֆեզ ալ-Ասադը: Նա քննադատում էր ժախքաասականների մերքին և արտաքին, ինչպես նաև սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը, իսկ 1967թ. պատերազմում Միդիայի կրած պարտությունը պատճառաբանում էր ժախքաասականների ոչ միշտ քաղաքականությամբ: Այս պայմաններում 1970թ. հոկտեմբերի 30-ին իր աշխատանքն սկսեց Բասաի Միդիայի երկրամասային 10-րդ արտահերթ համագումարը: Համագումարն ընդունեց բազմաթիվ որոշումներ, որոնցից մեկով զբաղեցված պաշտոններից հեռացվում էին պաշտպանության մախարաբի Հաֆեզ ալ-Ասադը և զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետ Մուստաֆա Տլադը: Համագումարը հայտարարեց նաև, որ դեմ է արաբա-իսրայելյան ճգնաժամի որևէ քաղաքական կարգավորման և կոչ արեց ժողովրդազատագրական պատերազմի Իսրայելի դեմ: Ընդհանրապես ժախքաասականները և հատկապես նրանց կարկառուն մերկայացուցիչներ վարչապետ Յուսեֆ Ջուեյնը և արտաքին գործերի մախարաբի Իքրահեմ Մախուսը գտնում էին, որ Իսրայելի

ղեմ հնարավոր է հաջող պայքարել միայն ժողովրդապաշտպանական պատերազմի միջոցով՝:

Նման պայմաններում երկիրը քաղաքական և տնտեսական ճիշտ ուղու վրա դնելու և իր հակաճգնաժամային ծրագրերն իրականացնելու համար Ասատին ոչինչ չէր ծնում անելու, քան իշխանությունը Սիրիայում կենտրոնացնելու իր ձեռքում:

1970թ. նոյեմբերի 13-ին Սիրիայի պաշտպանության նախարար զենքուպ Հաֆեզ ալ-Ասադի գլխավորությամբ իրականացված միջոցառումների հետևանքով Սիրիայում իշխանությունն անցավ զինվորական խմբակցությանը: Սիրիական բանակը զբաղեցրեց ուղեղկայանը և հետուստոնընկերությունը, ինչպես նաև «ալ-Բաաս» և «աս-Մաուրա» պաշտոնական թերթերի խմբագրությունները: Ասադը նախկինում բազմաթիվ պլաների տեղափոխություններ էր անցկացրել բանակում՝ բոլոր զորամասերը դնելով իր ուղղակի հսկողության տակ⁶: Նույն օրը ձեռքակալվեցին և «Մեզզեբի» բանտում բանտարկվեցին Սիրիայի նախագահ Նուր ադ-Դին ալ-Աթաֆե և Արաբական սոցիալիստական վերածննդի կուսակցության (ԱՄՎԿ կամ Բաաս) սիրիական մասնաճյուղի գլխավոր քարտուղար Սալահ Ջադիդը, իսկ արտաքին գործերի նախարար Իբրահիմ Մախուսը փախավ Ալժիր⁷: Նոյեմբերի 15-ին ստեղծվեց Բաաս կուսակցության ժամանակավոր երկրամասային ղեկավարությունը: Վերջինս նոյեմբերի 16-ին հայտարարությամբ դիմեց քնակչությանը, որտեղ շարադրվում էր Սիրիայի ղեկավարության գործունեության ծրագիրը ներքին և արտաքին քաղաքականության մասին⁸: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ «նոյեմբերի 16-ի շարժումը» կոչված էր ուղղելու ԱՄՎԿ-ի սիրիական մասնաճյուղի նախորդ ղեկավարության սխալները և կուսակցության առջև կանգնած խնդիրները լուծել նրա համազումարների որոշումները կյանքի կոչելով: Այստեղից էլ ծնունդ առավ «ուղղիչ շարժում» անունը (արաբերեն «ալ-հաուսրա աթ-թասսիհիյա»):

Թեև Սիրիայում տեղի ունեցավ իշխանափոխություն, այնուամենայնիվ, ուղղիչ շարժման սկզբնավորմամբ Բաաս կուսակցությունը պահպանեց իր կարգավիճակը՝ որպես իշխանության կուսակցություն, կամ նոր իշխանության գաղափարական հենարան: 1963թ. մարտի 8-ի հեղափոխության ժամանակ, երբ Բաաս կուսակցությունը նկավ իշխանության գլուխ Սիրիայում, Ասադը հինգ ժողով քաղկացած ընդհատակյա ռազմական կոմիտեի գլխավոր առաջնորդներին մեկն էր, որը ղեկավարեց հեղափոխությունը: Նա պարզապես գտնում էր, որ ծախրասականները չեղվել էին կուսակցության ելմանական սկզբունքներից և ծրագրային դրույթներից և վարում էին ոչ ճիշտ մեթոդներ և արտաքին քաղաքականություն:

1971թ. մարտի 12-ին համաժողովրդական գաղտնի քվեարկությամբ, պաշտոնական տվյալների համաձայն ստանալով ձայների 99,9 տոկոսը, Հաֆեզ ալ-Ասադը յոթ տարի ժամկետով ընտրվեց Սիրիայի նախագահ, իսկ ապրիլի 3-ին կազմավորվեց նոր կառավարություն՝ Արդ առ-Ռահման ալ-Նուրյաուդի գլխավորությամբ⁸։ 1971թ. մայիսին գումարվեց Բաասի 5-րդ երկրամասային համագումարը, որը ուղղիչ շարժման ակտիվուց հետո կուսակցության առաջին համագումարն էր⁹։ Բաասի սիրիական մասնաճյուղի գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Հաֆեզ ալ-Ասադը,¹⁰ իսկ ներքին քաղաքական ասպարեզում համագումարը նաստատեց Ազգային առաջադիմական ճակատ ստեղծելու իր մտադրությունը, ինչը մերժվում էր նախկին ժախրաստական դեկավարության կողմից։

1972թ. Սիրիայի ներքին քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած ամենամշակակալից իրադարձությունը երկրի ազդեցիկ տարքեր կազմակերպություններն ու կուսակցությունները միավորող Ազգային առաջադիմական ճակատի (ԱԱԾ) ստեղծումն էր, որի անհրաժեշտության մասին նշված էր «նոյեմբերի 16-ի» ուղղիչ շարժման ծրագրում։ Սիրիայի առաջադիմական ուժեր համաբնօր կազմակերպությունները՝ Արաբական սոցիալիստական միությունը, Սիրիայի կոմունիստական կուսակցությունը, Արաբական սոցիալիստական յունիոնիստական շարժումը, Արաբական սոցիալիստների շարժումը Բաաս կուսակցության գլխավորությամբ 1972թ. մարտի 7-ին պաշտոնապես հայտարարեցին Սիրիայի Ազգային առաջադիմական ճակատի ստեղծման մասին¹¹։ Ազգային առաջադիմական ճակատի կանոնադրությունը ստորագրեցին Բաաս կուսակցության գլխավոր քարտուղար Հաֆեզ ալ-Ասադը, Բաաս կուսակցության գլխավոր քարտուղարի տեղակալ Արդ Ալլահ ալ-Ահմարը, Սիրիայի փարչապետ զեմերալ-ժայոր Արդ առ-Ռահման ալ-Նուրյաուդին, Արաբական սոցիալիստական միության գլխավոր քարտուղար ղուկտոբ Ջամիլ ալ-Աթասին, Սիրիայի արքայադատության նախարար ղուկտոբ Ադիբ ան-Նահավին, Կոմունիստական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Խալեդ Բեկրաջը, Սիրիայի պետական նախարար և կոմկուսի քարոչությունի անդամ Յուսեֆ Ֆեյսալը, սոցիալիստ-յունիոնիստների անուոնից սիրիական կառավարության անդամներ Ֆաիզ Իսմայիլը և Մուստաֆա Հալլաջը և Արաբական սոցիալիստական շարժման անուոնից Արդ ալ-Ղանի Կաննուտը¹²։

Ճակատի կենտրոնական դեկավարության 17 անդամներից 9-ը Բաասից էին, իսկ 8-ը՝ մյուս կուսակցություններից։ ԱԱԾ-ի նախագահ դարձավ Սիրիայի Արաբական Հանրապետության (ՄԱՀ) նախագահ, Բաաս կուսակցության գլխավոր քարտուղար Հաֆեզ ալ-Ասադը¹³։ Մարտի 9-ին իրապարակվեցին ճակատի էթնական փաստաթղթերը՝ իսրայելիան և կանոնադրությունը։ Խարտիայում նշվում էր Բաասի և ԱԱԾ-ի

գաղափարական ուղղվածության, քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական ոլորտներում նախատեսվող ծրագրերի, ինչպես նաև համաարարական խնդիրների մասին: Գլխավոր նպատակ էր համարվում 1967թ. Խորայելի կողմից գրավված արարական տարածքների ազատագրումը: Խարտիայում ընդգծվում էր Պաղեստինի Ազատագրության Կազմակերպությանը (ՊԱԿ) Վճռական և քաղաքական օժանդակության անհրաժեշտության մասին՝ որպես արարական ազգային-ազատագրական շարժման ամենազինավոր կազմակերպություն, իսկ արարական պետությունների հետ հարաբերությունների մակարդակն ու համագործակցությունը պետք է որոշվեր նկենդով այն համագամայից, թե ինչ ներդրում ունի այդ երկիրը Պաղեստինի ազատագրության համար մղված պայքարում և պաղեստինյան հիմնահարցի լուծման գործում⁶: Հարկ է նշել, որ ՄԱԿ-ն ընդհանրապես միջարարական հարաբերությունների զարգացումը ուղղակիորեն կապում էր Պաղեստինի ազատագրության և արարական բոլոր գրավյալ տարածքների վերադարձման հետ, քանի որ արարական երկրները միակարծիք չէին Պաղեստինի խնդրի և ընդհանրապես մերձավորարևելյան հակամարտության կարգավորման մեթոդների և միջոցների ընտրության մեջ: Հաստատելով Բասա կուսակցության ռազմավարական գծի ժառանգականությունը մերձավորարևելյան հակամարտության մեջ, սիրիական նոր դեկավարությունը՝ Ասադի գլխավորությամբ, հաստատում էր, որ նրա գործունեությունը ենթարկված կլինի միակ գլխավոր նպատակի՝ այնպիսի ուժեր պնտականության և հասարակության ստեղծմանը, որը ընդունակ կլինի հասնել Իսրայելի կողմից օկուպացված արարական տարածքների ազատագրմանը և պաղեստինյան խնդրի լուծմանը: Չնայած այն հանգամանքին, որ սկզբնական շրջանում Ասադը նույնպես չէր ընդունում 1967թ. արաբա-իսրայելյան պատերազմից հետո՝ 1967թ. նոյեմբերի 22-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի ընդունած թիվ 242 րաճաճը, այնուամենայնիվ հարկ է նշել, որ Սիրիայի մերձավորարևելյան և ընդհանրապես միջարարական քաղաքականությունը 70-ական թթ. ընթացքում ծուր բերեց ճկունության, աստիճանաբար ընդունվեց փոխզիջումային քաղաքականությունը, սկսեցին ի հայտ գալ գործնական և իրատեսական քնույր կողմնորոշումների տարրեր:

Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ խարտիայով որոշ չափով սահմանափակվում էին ճակատի մեջ ներգրավված ոչ բասասական ուժերի գործունեության շրջանակները, որոնք պարտավորվում էին ճակատից դուրս չստեղծել որևէ խմբավորումներ և չվարել կուսակցական-գաղափարական և քաղաքական գործունեություն ոչ երիտասարդության, ոչ քանակային շրջաններում, ինչպես նաև դադարեցնել ռասանոլների անդամագրումը իրենց կազմակերպություններում⁷:

ԱԱԾ-ի հիմնական ճարմինը կենտրոնական ղեկավարությունն էր, ճակատն ուներ մահ կառուցվածքային մասնաճյուղեր երկրի բոլոր մու-
 հախօզաններում, այսինքն՝ մարզերում¹⁶։ Կենտրոնական ղեկավարու-
 թյունն իրականացնելու էր հետևյալ գործառույթները. կազմակերպելու էր
 խաղողիայի իրագործումը, մշակելու էր ԱԱԾ-ի գործունեության ծրագի-
 րը, սահմանելու էր ճակատի մասնաճյուղերի ղեկավարության կազմը։
 Առաջադիմական ճակատի մախազահն ինքն էր հրավիրելու կենտրո-
 նական ղեկավարության միատերը, և նա էր իրականացնելու ընդունված
 որոշումների, ինչպես նաև խաղողիայի և կանոնադրության դրույթների
 իրագործման հսկողությունը։ Կենտրոնական ղեկավարությունը պարբե-
 րաբար խորհրդակցություններ էր անցկացնելու՝ ամիսը երկու անգամ,
 իսկ մախազահի առաջարկությամբ կարող էր գումարել արտահերթ
 միտա։ Կենտրոնական ղեկավարության միտածրը փակ էին լինելու, բա-
 ցառությամբ հատուկ դեպքերի, իսկ որոշումներն ընդունվելու էին ձայնե-
 րի մեծամասնությամբ¹⁷։ Ինչպես վերը նշվել էր, կենտրոնական ղեկա-
 վարության տասնյոթ անդամներից ինը բաասականներ էին և հաշվի
 առնելով այն հանգամանքը, որ բոլոր որոշումները պետք է ընդունվեին
 ձայների մեծամասնությամբ, կարող ենք եզրակացնել, որ Բասասը, ըստ
 իր կամքի և հայեցողության, կարող էր անցկացնել ցանկացած որոշում,
 առանց հաշվի առնելու ճակատում ներկայացված մյուս կուսակցու-
 թյունների կարծիքն ու դիրքորոշումը։

Առաջադիմական ճակատի կանոնադրության 5-րդ հոդվածը սահմա-
 նում էր, որ «ճակատի մասնակիցները իրականացնում են ընդհանուր
 քաղաքական գործունեություն ճակատի շրջանակներում։ Մակատը ի-
 րավունք ունի հրատարակել իր թերթը, շրջաբերականներ և այլ տպագիր
 հրատարակություններ։ Մակատի մասնակիցները օգտվում են իրենց
 կազմակերպությունների շրջանակներում ազատ գործելու իրավունքից»,
 սակայն 4-րդ հոդվածը սահմանում էր, որ «Միջինայի Արաքական Հան-
 րապետությունում պաշտոնական որոշումներ են համարվում ԱԱԾ-ի և
 Բասասի որոշումները»¹⁸։ Փաստորեն ճանաչելով Միջինայում մի քանի
 քաղաքական կուսակցությունների և հասարակական-քաղաքական
 կազմակերպությունների գոյությունը, ԱԱԾ-ի կանոնադրությունն սահ-
 մանափակում էր նրանց ինքնուրույն գործունեության իրավունքը։

Ազգային առաջադիմական ճակատը ներկայացված էր ինչպես Մի-
 ղինայի Ժողովրդական ժողովում (պառլամենտ), այնպես էլ կառավա-
 րությունում¹⁹։ 1972թ. մարտի 23-ին կազմավորված «ազգային միասնու-
 թյան» նոր կառավարությունում իրենց անդամներն ունեին ԱԱԾ-ի բոլոր
 կուսակցություններն ու կազմակերպությունները։

1973թ. մայիսի 25-ին վերջին տասնմեկ տարում առաջին անգամ Մի-
 ղինայում տեղի ունեցան Ժողովրդական ժողովի ընտրություններ²⁰։ Առա-

բաղիմական ճակատը հաղթանակ տարավ՝ ընտրություններին մասնակցելով միասնական ցուցակով:

ԱԱԳ-ի ստեղծումը հնարավորություն տվեց Ասադին ավելի վստահ իրագործել իր քաղաքական ծրագիրը, քանի որ նրա մասնակիցները պետք է իրականացնեին Բաասի հավանությանն արժանացած ընդհանուր քաղաքականությունը, իսկ երկիրը ձեռք բերեց ներքաղաքական կայունություն, ինչն անհրաժեշտ նախապայման էր երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման համար: Ասադի նպատակը Միդիայում ստեղծել միասնական քաղաքական կազմակերպություն, որը նրա գլխավորությամբ երկրում պաշտոնական որոշումներ ընդունելու մեծաշնորհ կատանար, հաջողվեց:

Չնայած այն հանգամանքին, որ անդամագրվելով ԱԱԳ-ին և ստորագրելով նրա կանոնադրությունը վերոնշյալ չորս կուսակցություններն ու կազմակերպությունները որոշ չափով զրկվեցին Միդիայի ներքին քաղաքական ասպարեզում ամբողջապես ինքնուրույն գործելու հնարավորությունից, սակայն փոխարենը, նրանք իրենց ներկայությունն ապահովեցին և՛ Ժողովրդական ժողովում, և՛ կառավարությունում:

Փաստորեն Հաֆեզ ալ-Ասադը քաղաքակիրթ և օրինական ճանապարհով նպաստավոր պայմաններ ստեղծեց Միդիայում ամբողջ իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացնելու համար: Հիմնադրելով Ազգային առաջադիմական ճակատը, դառնալով նրա նախագահը և երկրում օրինականորեն գործող քաղաքական բոլոր կազմակերպությունները դնելով իր ուղղակի հսկողության տակ՝ Ասադն էլ ավելի ամրապնդեց իր և Բաաս կուսակցության դիրքերը Միդիայում, իսկ վերոնշյալ կուսակցությունների գործունեության սահմանափակումները նախադրյալներ ստեղծեցին Միդիայի՝ իրականում միակուսակցական համակարգով պետության վերածվելու համար:

G HARIBJANYAN GEVORG

THE CORRECTION MOVEMENT AND FORMATION OF THE NATIONAL PROGRESSIVE FRONT IN SYRIA

(Summary)

The article deals with the beginning of the Correction Movement in Syria on 16th November, 1970, headed by General Hafez al-Assad and formation of The National Progressive Front (NPF).

15. Хартия прогрессивного национального фронта САР,- Современная Сирия (справочник), Москва, 1974, с. 349.
16. Նիդալ էիզր ալ-րաիա, էջ 137:
17. Si'a Устав Прогрессивного национального фронта САР,-Современная Сирия, с. 354.
18. Նույն տեղում, էջ 352:
19. Moshe Ma'oz, Asad. The Sphinx of Damascus. A political Biography, Weidenfeld and Nicolson, London, 1988.
20. Ասադի իշխանավարության ժամանակ Սիրիայում Թաաա կուսակցության կառավարման շրջանում առաջին անգամ նամաժողովրդական փակ գաղտնի ընտրությունների միջոցով ձևավորվեց ժողովրդական ժողով (պառլամենտ):

ՓԱՇՏԱՆ ԱՐԱՅ

ՄԻ ԶԱՆԻ ՆԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐ «ՈՒՄՄԱՅԻ» ԵՎ ԴՐԱՆ ԱՌՆՉԱԿԻՑ ՀԱՐՅԵՐԻ ԸՈՒՐՉ

Միջազգային հարաբերությունների արդի փուլում քաղաքական գործընթացների վրա զնաչով ավելի ակնհայտ է դառնում իսլամական սկզբունքների և իսլամական գաղափարախոսության ազդեցությունը, էլ ավելի է արժեկորվում իսլամի դեղը իսլամական պետությունների մեջքին և արտաքին քաղաքական սկզբունքների ձևավորման մեջ: Միևնույն ժամանակ ընդլայնվում է իսլամական պետությունների համագործակցությունը ոչ միայն երկնչողմ և տարածաշրջանային հարաբերություններին չլրջանակում, այլև ողջ աշխարհի մակարդակով, մերառյալ ոչ իսլամական երկրներում ժահմեդական փոքրամասնությունները:

Միջազգային իսլամական համագործակցության էինցում ընկած են իսլամական մի շարք էինմադուլթներ, ժասանվերապես, իսլամական ազգի՝ «ումմայի» կոնցեպցիան, որի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ամրոջական պատկերացում կազմել աշխարհի մեկ միլիարդից ավել մահմեդականներին միավորող գաղափարների մասին ժամանակակից քարոջ և հակասական աշխարհում:

«Ումման» բոլոր մահմեդականների եղբայրության և միասնության գաղափարն է՝ անկախ նրանց ազգային, ռասայական և սոցիալական պատկանելությունից:

«Ումմա» հասկացությունը ձևավորվեց Մոհամմեդ մարգարեի քարոջական գործունեության ընթացքում:

Քաղաքական իշխանությանը և ինքնավարությանը, կրոնական և սոցիալական մկարագրով, «ումման», որպես ինքնուրույն համայնք, ձևավորվեց Մեդինայում, ուր հաստատվել էին 622թ. Մեցցայից գաղթած առաջին մահմեդականները: Մեդինայում կազմավորվել էր մարդկանց մի նոր միավորում, որոնց միավորում էր ոչ թե արյունակցական կապը, այլ հավատը միակ Աստծու նկատմամբ: Նորարդական մահմեդականների համայնքը դեկլավարում էր Մոհամմեդ մարգարեն, որին վերապահված էր կատարելու Աստծու պատվիրանները¹: Նա մահմեդական հավատաց-

յալներն համայնքը, որոնց աստվածային առաքելություն էր ուղարկել, անվանեց «տոմաս»²։

Մտահամել մարգարեն, որպես հավատազրկների համայնքի առաջնորդ, անձնավորում էր ինչպես հոգևոր, այնպես էլ քաղաքական իշխանությունը։ Նա ոչ միայն մարգարե էր, հոգևոր առաջնորդ, նոր կրոնի հիմնադիր, այլև քաղաքական և ռազմական գործիչ։

Նշենք, որ այս շրջանից սկսած իսլամն արդեն կատարում էր քաղաքական ֆունկցիաներ։ Նոր կրոնի՝ իսլամի, հայտնվելով առաջացավ նոր կառույց՝ հավատազրկների համայնքը, որը արաբա-մահմեդական պետության ձևավորման մեջ ունեցավ վճռորոշ նշանակություն³։

Արաբական նվաճողական արշավանքներից հետո «տոմաս» ասելով հասկանում էին մահմեդականներով քնակեցված տարածք։ Այն արտահայտում էր նաև Նալիֆայության գաղափարը։ Իսլամում և իսլամական պետության՝ Նալիֆայության մեջ, կրոնականի և քաղաքականի միասնությունը խորհրդանշում էր «տոմայի» գաղափարը⁴։ «Ռոմանա», որն մեզ արաբները փոքրամասնություն էին կազմում, համախմբվում էր հիմնական պետական գաղափարախոսության՝ իսլամի շուրջ։

Փաստորեն, մահմեդական համայնքի գաղափարը սկսում է նույնացվել նրա քնակության վայրի՝ «իսլամի աշխարհի» հետ։ Համաձայն իսլամական տեսության, աշխարհը քաժանված է «իսլամի աշխարհի» (dar al-Islam) և «պատերազմի աշխարհի» (dar al-Harb) միջև։ «Իսլամի աշխարհում» ղեկավարում են մահմեդականները իսլամի օրենքներով։ «Պատերազմի աշխարհի» քնակիչները մահմեդականներ չէին, այլ՝ «անհավատներ», իսկ եթե մահմեդականներ էին, ապա գտնվում էին «անհավատների» տիրապետության տակ⁵։

«Իսլամի աշխարհի» նախնական իմաստը համընկնում էր Նալիֆայության սահմանների հետ, այսինքն՝ կրոնական համայնքի՝ «տոմայի», սահմանները համընկնում էին քաղաքական սահմաններին։

Իսլամական դասական գրականության սկզբնավորման շրջանում «տոմաս» տերմինը հաճախ օգտագործվում է թե՛ կրոնական և թե՛ էթնիկական իմաստներով, իսկ երբեմն էլ՝ առանց դրանց հստակ տարբերակման։ Մակայն հետզհետե, մահմեդական հեղինակները «տոմաս» ասելով նկատի են առնում մեկ միասնական իսլամական «տոմաս», առանց վերջինիս էթնիկ կամ տարածքային ստորաբաժանման։ Իսկ կրոնական առանձին խմբերի համար մյուսնք գործածում են արաբերեն «տոմաս» բառի հոգնակի (ummat) ձևը⁶։

Հատկանշական է, որ Նալիֆայության փլուզումից հետո մահմեդական առանձին երկրամասերի միջև նաստատվեցին քավական սերտ մշակութային շփումներ։ Պետական սահմանների անկայությունը չիսանգարեց, որպեսզի մահմեդականները ընդունեն միմյանց ոչ թե որպես ա-

տանձին երկրների հալատակներ, այլ նորայրմեր և նույն համայնքի ներկայացուցիչներ :

Իսլամական աշխարհի հոգևոր միասնության համար բացասական հետևանքներ ունեցավ Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի մրցակցությունը իսլամական աշխարհում գերակայության հասնելու համար: XVI դարի վերջին զգալիորեն խեղացավ հակասությունը իսլամի սուննի և շիա ուղղությունների միջև, որը երևան էր եկել դեռ իսլամի սկզբավերման առաջին դարում⁴:

XIX դարի երկրորդ կեսին իսլամական «սուննայի» սկզբունքը ծառայեց նաև պանիսլամիզմի գաղափարախոսությանը, որը կապված է Ջամալ աղ-Գիմ ալ-Աֆղանիի (1839-1897) անվան հետ:

Նշենք, որ իսլամական միասնության և համեղաշխության գաղափարները դարձան XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին գաղութատիրության մեջ գտնվող Ասիայի և Աֆրիկայի իսլամադավան ժողովուրդների անկախության համար մղված պայքարի գործոն:

Պանիսլամիզմի գաղափարախոսների կարծիքով, իսլամից բացի ոչ մի ուժ չէր կարող պայքարել արևմտյան գաղութատիրության դեմ և միավորել որը աշխարհի մահմեդականներին:

Ալ-Աֆղանին առաջարկեց իսլամական աշխարհի կրոնաքաղաքական, տնտեսական և մշակութային սեղոտ համագործակցության գաղափարներ՝ իսլամական միասնության զրավականը համարելով «սուննայի» համեղաշխությունը, որի անդամները պետք է համագործակցեին հանուն ընդհանուր քարեկեցության: Չժխտելով ազգայինի անհրաժեշտությունը, պանիսլամիզմի գաղափարախոսը համոզված էր, որ մահմեդականների միասնությունը պետք է խարսխվի կրոնական հենքի վրա: Նրա կարծիքով, ազգայնականությունը պետք է մպաստի համաշխարհային իսլամական համայնքի՝ «սուննայի», ձևավորմանը⁵:

Ելնելով այն համոզմունքից, որ ազգայնական տրամադրությունները խոչընդոտում են մահմեդականներին միավորվելու ընդհանուր թշնամու դեմ, ալ-Աֆղանին ազգայինին հակադրեց կրոնականը: «Ալ-Աֆղանին ամեն մի ազգայնությունը և ազգայնականությունը համամահմեդական միավորման համար չարիք էր համարում և պնդում էր, որ մահմեդականները չգիտեն մի այլ իսլական ազգություն, բացի իրենց կրոնից»¹⁶:

Պանիսլամիզմի տեսարանը, փաստորեն, առաջ քաշեց համաշխարհային իսլամական համայնքի և նրա միավորման գաղափարը:

Առաջին աշխարհամարտից հետո իսլամադավան երկրներում տեղի ունեցած գործընթացները մախադդյալներ տոեղծեցին պանիսլամիզմի հակադիր տեսությունների, մասնավորապես՝ ազգայնականության, զարգացման համար, որն անկախության համար մղվող ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարական հիմքն էր: 1924թ. իսլայիֆայութ-

յունը խորհրդանշող Օսմանյան կայսրության փլուզումը, Թուրքիայում ազգայնական ուժերի հաղթանակը, ինչպես նաև Ազգերի լիզայի մանդատային համակարգի ստեղծումը նպաստեցին մանենդական երկրներում տեղային ազգայնականության ակտիվացմանը:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, հատկապես 1950-60-ականներին, երբ Մեծնավոր և Միջին Արևելքի մանենդական երկրներն ազատագրվեցին գաղութային լծից և հռչակեցին իրենց անկախությունն ու ինքնիշխանությունը, ազգայնականությունը դարձավ քաղաքական մտքի մեջ իշխող ուղղություններից մեկը:

Ազգային ազատագրական շարժումները, ինչպես նաև իսլամ դավանող ժողովուրդների մեջ ազգային գիտակցությունը համզեցրեց նրանց կողմից «ազգ» (nation) հասկացության ժամանակակից ըմկալմանը և «ունմայի» մանենդական համայնքի, ավանդական պատկերացման վերափոխմանը¹¹:

Ժամանակակից արաբերենում «ունմա» բառն արտահայտում է ոչ միայն իսլամական ինքնության, այլև «ազգի», «ժողովրդի», նաև՝ «մի երկրի ժողովրդի» իմաստ:

«Ունմայի» ավանդական մշամակության վերափոխումը առանձնապես ակնհայտ կերպով դրսևորվեց արաբական ազգայնականության գաղափարախոսության մեջ, որի հիմքում ընկած է արաբների պատմական, էթնիկական, լեզվական, մշակութային, աշխարհաքաղաքական միասնության գաղափարը:

Աշխարհիկ ուղղվածություն ունեցող արաբական ազգայնականության տեսարանները, որոնց կարծիքով իսլամը արաբական ազգային մշակույթի մի տարրն է, տարրերակում են «ազգ» («qawmiyya») և «ունմա» հասկացությունները: Իսլամական կողմնորոշում ունեցող արաբական ազգայնականության գաղափարախոսները արաբական ազգը համարում են իսլամական «ունմայի» մի մասը, սակայն միշտ ընդգծում են ազգային արժեքների գերակայությունը իսլամականի նկատմամբ¹²:

Միևնույն ժամանակ նարև է փաստել, որ իսլամադավան ժողովուրդների շրջանում ազգային գիտակցությունը և ազգայնական շարժումների դրսևորումը յթուպրեց իսլամի դիրքերը: Իսլամը յթադարեց կարևոր դեր խաղալ մանենդական ժողովուրդների եզևոր, ազգիալական և մշակութային կրանքը համախմբելու հարցում: Չլամբեց նաև իսլամական «ունմայի» ինքնության գաղափարը, իսկ իսլամի քաղաքականացման դրսևորումներն ավելի ակնհայտ դարձան:

Այս ամենին նպաստեց նաև այն հանգամանքը, որ «եզրուրդ աշխարհում» հայտնված և նախկինում գաղութատիրության մեջ գտնվող իսլամադավան պետություններին չէր բավարարում միջազգային հարաբերություններում իրենց գրադեցած դիրքը: Տնտեսական հեռամնացու-

յունը, կախվածությունը մասխին մետրոպոլիտաններից, էկսաթափությունը արևմտյան արժեքների նկատմամբ, մանեղական ժողովուրդների առաջ ծառայած և չլուծված հիմնահարցերը, խթանեցին իսլամական քաղաքական շարժումների սկզբնավորմանը, որոնց գաղափարայնությունը խառնիվեց իսլամական սկզբունքների էինամ վրա: Մանեղական տեսաբանների կողմից առաջ քաշվեց աշխարհի զարգացման իսլամական ուղու տեսությունը, իսկ իսլամական համագործակցությունը պայմանավորվեց իսլամական համերաշխության և եղբայրության գաղափարներով:

1960-ականներից իսլամական աշխարհին հուզող խնդիրները լուծելու և իսլամական համագործակցություն իրականացնելու նախաձեռնությամբ հանդես եկավ Սաուդյան Արաբիան, որը, որպես իսլամի հայրենիք, Արևմուտքի, մասնավորապես, ԱՄՆ-ի աջակցությամբ, ձգտում էր ամբողջով իր դիրքերը մանեղական աշխարհում, իսկ արաբական ազգայնականությունը հակակշռել իսլամական միասնության կարգախոսներով:

1969թ. իսլամական պետությունների համագործակցությունը պաշտոնապես ամրագրվեց իսլամական քարոզչության քաղաքական մարմնի՝ Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության (ԻԿԿ) ստեղծմամբ: Այն իսլամական աշխարհի կառավարական-պետական մակարդակով միակ կազմակերպությունն է, որի գործունեությունը էինված է իսլամական սկզբունքների վրա: Կազմակերպությանը ներկայումս անդամակցում են արաբական, ասիական, աֆրիկյան գրեթե 60 մանեղական պետություններ:

Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության շրջանակներում սկզբնավորվեց իսլամական պետությունների համագործակցությունը քաղաքական, տնտեսական, գաղափարական, մշակութային և կենսական այլ կարևոր բնագավառներում:

Իսլամական «ունմայի» գաղափարը, որը կարելի է բնութշել իբրև ամենակարևոր և էիմնարար սկզբունքը, պաշտոնապես հայտարարվեց 1981թ. Մեքքայում իսլամական պետությունների գագաթնաժողովում ընդունված հռչակագրում, ուր տրված է «ունմայի» սահմանումը. «Տուլը մահմեդականները, որոնք թեև տարբերվում են լեզվով, մաշկի գույնով, բնակության վայրով, մի ազգ են. նրանց միավորում է նույն ծավալաբան, նրանց շարժվում են նույն ուղղությամբ, ռեհն մշակութային ընդհանուր ժառանգությունը, աշխարհում ունեն նույն ատարելությունը»¹³:

1997թ. Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության թեհրանյան գագաթնաժողովում ունեցած իր ելույթում Իրանի հոգևոր առաջնորդ այաթոլլա Խոմենիին մասնավորապես ասաց. «Մենք եղբայրներ ենք՝ ամբողջովին կապված միմյանց հետ Ղուրանի հավատքով և մեկ միասնա-

կան մարմին ենք՝ ունենա անուում, անկախ պատմական, աշխարհագրական և քաղաքական տարբերություններին»¹⁴։

Իսլամական ազգ հասկացությունը վերաբերում է առանց բացառության յուր մահմեդականներին, որոնք շարժվում են նույն ճանապարհով և ունեն նույն առաքելությունը։ Մեքքայի հույակազում «առնմայի» առաջընթացի հիմքը պայամավորված է իսլամով, «Իսլամը այն միակ ճանապարհն է, որը կարող է առաջնորդել նրանց (մահմեդականներին-Ա.Փ.) դեպի հզորություն, արժանապատվություն, բարգավաճում և պայծառ պագա»¹⁵։

Հայտարարության մեջ Վստահություն է հայտնվում, որ մահմեդականները կարող են վերականգնել միասնությունը և իմաստաշխարհում իրենց շարքերում հանում առաջընթացի, հաշտության և բարգավաճման, եթե հետևեն իսլամի արժեքներին «որպես կյանքի ճանապարհ»։

Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության ռազմավարության մեջ իր ուլույն տեղն ունեն նաև իսլամական «առնմայի» վերջնական նպատակների հիմնախնդիրները։ Իսլամական բարձրագույն քաղաքական մարմնի փաստաթղթերում, մասնավորապես Մեքքայի հույակազում, նշված է. «Մեր համոզմունքն այն է, որ իսլամական ազգը, որը եաշվում է մեկ մլրդ մարդ տարբեր ցեղերից, որոնք սիռված են աշխարհի տարբեր մասերում, տիրապետում են հսկայական ռեսուրսների և միմյանց հետ կապված են հոգևոր ուժով, կարող են ազդեցիկ դիրքեր նվաճել աշխարհում և լավագույն հավասարակշռություն ստեղծել հոգևոր ամրոջ մարդկության»¹⁶։

Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունը սահմանել է «առնմայի» պարտավորությունները, որոնք վերաբերում են իսլամի երբեմնի փառքի և քաղաքակրթության վերականգնմանը։ Մեքքայի հույակազում նշված է. «Հավատալով, որ անհրաժեշտ է քաղաղ իսլամի սկզբունքները և տարածել նրա մշակույթը և փառքը որք աշխարհի իսլամական համայնքներում, և հատուկ նշանակություն տալով նրա հարուստ ժառանգությանը, հոգևոր կապերին, բարոյական արժեքներին և իրավունքին, որն առաջնորդում է դեպի առաջընթաց, արդարություն և բարգավաճում, մենք պարտավորվում ենք համագործակցել՝ օգտագործելով մարդկային և նյութական միջոցները այս նպատակներին հասնելու համար»¹⁷։

Իսլամական ռազմավարության անենակարևոր նպատակներից մեկը ազդեցիկ դիրքեր գրավելն է ամրոջ աշխարհում։ Ընդ որում, այն դիտվում է որպես սկզբունքային փոփոխություն հոգևոր ամրոջ մարդկության և փաստարկվում, որ իսլամական «առնման» մարդկության պատմության մեջ գերիշխող դիրքեր է զբաղեցրել այն ժամանակ, երբ «աշխարհի մի հատվածը խաղիսափել է մտավոր խավարի մեջ»։

Իսլամական ժողովուրդների համար մեծապես կարևորում է նաև ընդհանուր իսլամական ժառանգության և իսլամական արժեքների նշանակությունը: Իհրևի շրջանակներում տեղի ունեցած Խոլոմներից մեկի ժամանակ Պակիստանի նախագահ Ջիա ուլ-Հակը մասնավորապես ասաց. «Մենք հայտն ենք մեր ընդհանուր ժառանգության, մշակույթի, լեզվի համար, մեզ միավորում է Ղուրանը և սուրբ մարգարեի անունը...», «մենք ունենք մեկ լեզու՝ Ղուրանի լեզուն»:

Պակիստանի նախագահի կարծիքով, շնայած լեզվի, սովորույթների և էթնիկական տարբերություններին, իսլամական աշխարհը միասնական է իր բազմազանության մեջ, որին նպաստում է իսլամի միավորիչ դերը: Այն իրենից ներկայացնում է «...մեկ եզրը ու մեկ»¹⁸:

Մահմեդական ժողովուրդների՝ միմյանց հետ համագործակցելու անհրաժեշտությունը ելնում է իսլամական ավանդույթների վրա հիմնված քաղաքական, տնտեսական և մշակութային անկախ գործունեություն ծավալելու նրանց ցանկությունից: Կարծում ենք, որ իսլամական համագործակցությունը կարունակվի այնքան ժամանակ, քանի դեռ մահմեդականների առաջ ծառայած են էիմախնդիները, որոնց լուծման համար անհրաժեշտ կլինի օգտագործել իսլամական կարգախոսներ:

Մակայն իրատեսական չի լինի կարծել, որ «ումման», որպես մահմեդականների միասնության գաղափար, միասնական է գործնականում: Միտլիսը չենք լինի, եթե նշենք, որ ներկայումս իսլամական «ումմայի» առաջ ծառայած են մի շարք խնդիրներ, ինչպիսիք են՝ եղբայրասպան պատերազմները, դավաճանաբանական տարբերությունները, միջիսլամական հակասությունները, սոցիալ-տնտեսական դժվարությունները, արևմտյան ազդեցությունը, իսլամական վերածննդի անհրաժեշտությունը և այլն:

Համաձայն իսլամական տեսության, իսլամական համայնքի առաջընթացը իրականացնելու ամենակարևոր եղանակներից մեկը ճա'ա-ի՛ քարոզչությունն է, կոչի, գործունեությունն է: Իսլամական միասնության կողմնակիցները հաճախ վկայակոչում են մահմեդական սուրբ գրքի՝ Ղուրանի, համապատասխան սուրան (2; 103), թե՛ «եղ թուրթոլ ամոր թունեց այն պարանից, որն Աստված մեկնեց ձեզ և մի քաժանվեց»:

Միևնույն ժամանակ հարկ է փաստել, որ ներկայումս իսլամական պետությունների միջև առկա են քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, լեզվական, էթնիկական, դավաճանաբանական, աշխարհաքաղաքական մի շարք տարբերություններ, որոնց հակասության մեջ են իսլամական միասնության գաղափարի հետ, որին խոչընդոտող գործոններից է նաև ազգայնականությունը:

Նրան հանգամանքները քուլ են տալիս եզրակացնել, որ միջազգային արդի հարաբերություններում իսլամական միասնության և համերաշ-

խոթքան կողմնակիցները «ունմայի», ինչպես նաև իսլամի սկզբունքները ձգտում են օգտագործել քաղաքական նպատակների համար: Այս ռազմավարության նպատակը իսլամական սկզբունքներով ամրագրված միասնական իսլամական քաղաքականության իրականացումն է, ինչպես նաև միջազգային իսլամական բևեռի ստեղծումը, որը կփոխի ուժերի հավասարակշռությունը հոգուտ մահմեդականների:

PASHAYAN ARAKS

SOME REMARKS ON UMMAH AND RELATED QUESTIONS

(Summary)

The paper deals with the concept of Islamic nation-Umma. Umma is the idea of brotherhood and unity of all Muslims irrespective from their national, racial and social differences. The concept of Umma was formed during the prophetic activity of Muhammad, in Medina for reference the new grouping of Muslim believers. After the arabic conquests the term Umma was identified with the Islamic state-Caliphate. The classical Islamic literature increasingly came to speak of a single Umma of the Muslims. In the mid of 19th century the concept of Umma was the essence of pan-Islamic movement proposing the political, cultural and religious close cooperation of Islamic world suffering from the colonialism. After the II World War when the most countries of Middle and Near East were liberated from the colonialism and declared their independence, the nationalism became one of the dominant directions in the political life of Muslim countries. The national liberation movements, the consciousness of nationalism among the Muslims led to the modern perception of traditional conception of Islamic community -Umma. At the same time, the national consciousness didn't weaken the position of Islamic religion. The identification of Umma didn't go out, and the politicization of Islam became more apparent. The principle of Umma was officially declared by the Islamic Conference Organization which is the only governmental political institution including all the Islamic states. The definition of Islamic Umma is given in Mecca Declaration which was adopted in the third summit of Islamic states in 1981. "All Muslims different through they may be in their language, color and domicile form but one nation bound together by their common faith, moving in a single direction, drawing on one common cultural heritage, assuming one mission throughout the world". It is obvious that in modern international relations the concept of Umma is being used for political purposes for realizing a united Islamic policy, which would lead to the creation of international Islamic pole and change of power balance in world politics in favour of Muslim community.

ՄԱՆՈՅՎԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. М. Пятровский, Коранические сказания, М., 1991, с. 14.
2. M. Hodgson, The Venture of Islam, vol. I. The University of Chicago Press, 1974, 173.

3. Е. Беллев, Арабы, ислам и Арабский Халифат в раннее средневековье, М., 1966, с. 127.
4. E. Rosenthal, Political Thought in Medieval Islam, Cambridge, 1962, p. 26.
5. И. Петрушевский, Ислам в Иране (Курс лекций), Л., 1965, с. 80.
6. V. Lewis, The Political Language of Islam. The University of Chicago Press, 1988, p. 32.
7. Б. Бартольд, Сочинения, т. VI, М., 1966, с. 401.
8. Նույն տեղում:
9. A. Hourani, Arabic Thought in the Liberal Age. 1798-1939, Oxford University Press, L.-N.Y., 1970, p. 117.
10. Ե. Նազարյան, Արաբական ազգային մշակութային զարթոնք, Եր., 1988, էջ 406:
11. Э. Левин, Умма и арабский национализм. В кн.: Социально-политические представления в исламе, М., 1987, с. 108.
12. Նույն տեղում, էջ 116:
13. Mecca Declaration, The Islamic Summit Conference, Sixed Issue. Revised Edition, Kuwait News Agency, 1981, p. 48.
14. The Iranian Journal of International Affairs, Vol. IX, No. 4 Winter 1997/98, p. 587.
15. Mecca Declaration, նույն տեղում, էջ 46:
16. Նույն տեղում, էջ 47:
17. Նույն տեղում, էջ 53:
18. Speech Delivered by H. E. the President of the Islamic Republic of Pakistan General Muhammad Zia Ul-Haq at the Opening Second General Conference of ISESCO, Islam Today, ISESCO, 1986.

ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ

ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ: ԱՌԱՋԱՅՄԱՆ ԵՎ ԱԿՏԻՎԱՅՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Իսլամական արմատականությունը Միջինարևմտյան արևմտյան կողմում ևս արագորակապես տարածվում է: Այն ծագել է 20-րդ դարի 30-ական թվերին, երբ Եգիպտոսում ուսումնասիրող ավարտած սիրիական ուսանողները մերձկալիպոլիտիկական Մուսուլման-եղբայրների գաղափարախոսությամբ՝ վերադառնալով հայրենիք հիմնեցին իսլամականության ակտիվները և միություններ:

1946 թ. այդ խմբակները միավորվեցին «Մուսուլման եղբայրների» կազմակերպության մեջ¹: Մինչև Բաաս կուսակցության իշխանության գալը (1963 թ.), քաղաքությամբ Արաբական Միացյալ Հանրապետության գոյության շրջանը (1958-61թթ.), իսլամական կազմակերպությունը համընդհանուր էր սիրիական քաղաքական կյանքի ակտիվ դերակատարներին մեկը: Այն մշտապես մերկայացուցիչներ էր ունենում խորհրդարանում և մի շարք նախադարձական կարիներում²:

Բաաս կուսակցության իշխանության գլուխ անցնելուց ինտո ֆունդամենտալիստները տեղափոխվեցին ընդհատակ և գլխավորեցին քառասական վարդակարգի դեմ ուղղված մի շարք (1964, 1965, 1967 և 1973 թթ.) ելույթներ:

1976-ից Միջինարևմտյան գրանցվեց իսլամական շարժման նոր վերելք: Բազմաթիվ սպանությունների թիրախ դարձան ալալի գործիչները: Իսկ 1979-82 թթ. երկրում, փաստորեն, ծավալվեց իսլամական քաղաքացիական պատերազմ իսլամական արմատականների և քառասական վարդակարգի միջև:

Արմատական իսլամական շարժման հզորացման և ակտիվացման պատճառները, թերևս բազմաթիվ էին: Դրանք կարելի է բաժանել երեք խմբի:

1. *Գաղափարական.*^{*}

Գաղափարախոսությունը առանցքային տեղ էր գրավում բոլոր նախնական պետությունների կյանքում: Միջին րացառություն չէր կազմում, և անկախությունն էր հետո իշխանության եկած երկրի քաղաքական էլիտան իբրև երկրի զարգացման գաղափարական հիմք ընդունեց ազգայնականությունը: 1963 թ. իշխանության եկավ Բասա կոսսակցությունը, որը Միդիայի զարգացման հիմքում դրեց ազգայնականության արարական սոցիալիզմի տարրերակը՝ Բասաիզմը: Հետագայում ազգայնական, բասական լեզուի գեների նկատմամբ հիասթափությանն անխուսափելիորեն հետևեց բնիկ արարական գաղափարախոսության վերելքը, քանի որ սիրիական վարչակարգին չհաջողվեց նրան համարժեք գաղափարախոսություն մշակել:

Բացի այդ իշխող վարչակարգի քաղաքական և տնտեսական անհաջողությունները կտրեցին ժողովրդի հավատը 1963 թ. մարտյան հեղափոխության և 1970 թ. Ուրդիչ շարժման արժեքների նկատմամբ: Հույսով լի գաղափարական դեուլթները լոկ տեսական դեուլթներ մնացին և կյանքի չկոչվեցին: Արմատական իսլամը ինչ որ չափով փորձեց ներթափանցել առաջացած գաղափարական վակուումը:

2. *Տնտեսական.*

Տնտեսական ճգնաժամը ևս նպաստում էր հակակառավարական տրամադրությունների զարգացմանը և որպես հետևանք նոր «արդար, իսլամական կառավարման» գաղափարի առաջացմանը: Տնտեսական քնազավատում իրավիճակը Միդիայում խլոմիկ բարդ էր: Դրան նպաստում էին ազգային տնտեսության անցումային և շուկայական հարաբերությունների անավարտ քնույթը:

Յեն Հաֆեզ ալ-Սադդի իր կառավարման առաջին տարիներին ձեռնարկեց երկրի տնտեսության ազատականացմանն ուղղված մի շարք քայլեր, սակայն դրանք չուղեկցվեցին գաղափարական վերափոխումներով: Գերիշխող սոցիալիստական հաչացքները շատ դեպքերում խոչընդոտում էին տնտեսության նոր գործեղակերպը: Որպես հետևանք պահպանվում էին զարգացման բուլք ներուժ ունեցող տնտեսական ինստիտուտները, մասնավորապես, խոշոր, քայք քիչ էֆեկտիվ պետական սեկտորը, նաև պետության շրջադարձի միջամտությունը ռազմավարական համարվող քնազավատներ, ինչը բերում էր երկրի տնտեսության էլ ավելի լճացմանը:

Դրա հետ մեկտեղ, տնտեսությունում տեղի ունեցող համակարգային փոփոխությունների հետևանքով ավելացավ լյուսեներին և պատպեր-

^{*} Պատճառների դասակարգումը չի կատարված առաջնայնության սկզբունքով:

ների դասը, ինչն ավելացրեց ՄԱՀ խոշոր քաղաքների սոցիալական լարվածությունը: Իսկ հասարակության մարզինալացման հետևանքը դարձավ նաև քաղաքների բնակչության հոգեվիճակի քաղաքացունը, որը պարարտ հող էր ստեղծում ճգնաժամային իրավիճակի համար:

Իսրայելի հետ քախումները, մշտական պատերազմական վիճակը և չէին կարող չամրադասումսլ երկրի տնտեսական զարգացման վրա. պաշտպանության ծախսերը կազմում էին ՄԱՀ յուրօրի ծախսերի կեսը, ինչը ծանր քե էր երկրի տնտեսության համար:

3. Դեմոգրաֆիական

Տնտեսական անկայունությունը ստեղծում էր նաև դեմոգրաֆիական խնդիրներ: Արագացող մոդեռնիզացիան զբաղեղվում էր ուրբանիզացիայով: Մա իր հերթին ուղեկցվում էր գործազղությունը, և որպես հետևանք՝ ունեղվածքային տարբերությունների մեծացման և ապագայի մկատմամբ տազմալի առաջացմամբ, հատկապես երիտասարղության շրղանում:

Բնակչության աճի արագ տեմպերը համգեղրին իսլամական և մասնավորապես արաբական երկրների բնակչության երիտասարղացմանը: 1970-ական թթ. բնակչության աճը կազմել է 3,4 %⁴: Իսկ Միդիայի վիճակաղության կետրոնական վաղղության տղյալներով 1980-ական թթ.-ին այն հասել է 3,7 %, ինչը համղիսանում է ամեմաբարծր ցուցանիղներեղ մեկն աղխարիում⁵:

Մա բավականին աղեղեղի գղրծեմ էր կրոնական արմատականղության առաջացման համար: Հետազոտող Ալուրին արմատական իսլամիղմն ուղղակի անվանում է «տիպիկ երիտասարղական կուլղթ»⁶: Փաստղրեն, ՄԱՀ բնակչության մեծամասնղությունը 1960-80-ական թթ. 30 տարեկանիղ ցածր զանգված էր, որը և ավելի շարծոնակ է և աղղեղության տակ ընկնող: Մրան գղմարվում էր զբաղվածղության պղրղեմը, քանի որ տեղի էր ունեմում կաղղերի վերարտաղղություն: Թեև աղխատատեղերի քանակը մնում է անկղղիղիս, կղղական համակարղզեմ մասնաղղեմների պատրաստման տեմպերը շարունակվում էին մնաղ քարծր: Բաղմաթիղ ինմեներեղ, րծիղկներ հեմարավղղություն լղմեին աղխատանը առանաղղ պետակղան հիմնարկղղություններում, իսկ մասնավղղր հատվածի աղխատատեղերի քանակը սահմանափակ էր:

4. Եղղրին քաղաքական

Իղղամական արմատականղության առաջացման ու զարղզացման վրա աղղող նեղղին քաղաքական խնղղրների շարղզում կարևղղում են՝ լեղաղ ընղղիմղության բացակաղղությունը, մաղղաքաղաղ Դամասկղսի և հղղոսիային քաղաղքների՝ Հաղկեի ու Համաղի միղև եղղած պատմական հակա-մարտղղությունը և առնմիմների ու աղալիների միղև գղղություն ունեղղղ հակաղղությունը:

Այն պայմաններում, երբ երկրում քաղաքայում է ընտրական ազատությունը, զարմանալի չէ, որ ֆունդամենտալիստական կազմակերպությունները, որոնք առաջ էին քաշում հասարակ ժողովրդին հասկանալի կոչերը, գրավում էին ընդդիմադիր դաշուն ամբողջությամբ: Այն քանից հետո, երբ 1963 թ. քոչոր ավամբական սիրիական կուսակցությունները լուծարվեցին, իսկ Բաասին լոյալ տրամադրված կուսակցությունները 1972 թ. միավորվեցին ԱԱԿ-ի մեջ, միաժամանակ զրկվելով անկախ գործելու իրավունքից, փաստորեն, իսլամական ֆունդամենտալիզմը դարձավ միակ մատայական գաղափարախոսությունը, որի միջոցով հնաքավոր էր արտահայտել դժգոհությունը ներկա իշխանությունների կառավարման նկատմամբ: Իսլամական կազմակերպությունները ստեղծում էին քաղաքական կյանքի մասնակցության պատրանք, իսկ իսլամական լեզունգները՝ դառնալով պրոպագանդայի միջոց, զգալի ժողովրդականություն էին ապահովում ընդդիմադիր քաղաքական առաջնորդներին: Քաղաքական դաշտում Բաասին վերապահված որոշակի ֆորմալ մեմաշնորհի թույլ չէր տալիս անցկացնել քաղաքացիական հասարակության հիմքերի ձևավորմանն ուղղված բարեփոխումներ, որոնք կարող էին դառնալ ներքին քաղաքական լարվածության թուլացման գործոն: Բացի այդ, քաղաքական ազատականացման գործընթացը արգելակվում էր պալիսական լիտայի կողմից, որը պարզ պատկերացում էր, որ այդ դեպքում ստիպված կլինի երկրի իշխանությունը զիջել տնտեսական և դեմոկրաֆիական առումով գերիշխող սուննիներին:

Կարևոր դեր ունի մահ Դամասկոսի և Միրիայի հյուսիսային քաղաքների միջև եղած հակասությունները: Անկախության առաջին տարիներին դա արտահայտվում էր նրանով, որ այս քաղաքները շարունակում էին սերտ առևտրական կապերով միավորված լինել ոչ թե Միրիայի ներքին տնտեսության հետ այլ Իրաքի հետ: Բացի այդ հետակ տարրերվում էին այս երկու հատվածների սոցիալական պատկերները: Իսկ 60-70-ական թթ. առևտրական հակասությունները վերափոխվեցին Բաասի և կրոնական ընդդիմության միջև պայքարի:

Այս ամենը ուղեկցվում էր մահ կոռուպցիայի ու բյուրոկրատիայի տարածմամբ և հզորացմամբ, երբ առաջացած իշխանական եամակարգի ճգնաժամային տարրերը նույնպես ազդում էին արմատական իսլամական տրամադրությունների առաջացմանը:

5. *Կոնֆեպիոնալ*

Միրիայում իսլամական ֆունդամենտալիզմը ունի մի կարևորագույն առանձնահատկություն: Դա նրա ընդգծված հակապալիսական բնույթն է: Բաաս կուսակցության իշխանության զաղղ նախանշեց պալիսական գերիշխանության սկիզբը Միրիայում: Այսպիսին, կազմելով երկրի բնակչության 12 տոկոսը միայն, իսլամիստների կողմից հայտարարվե-

ցին հերետիկոսներ և ցածր խավի ներկայացուցիչներ: Գրավելով իշխանությունը՝ ալավիներն իրենց ձեռքբերում կենտրոնացրին տիրապետության բոլոր լծակները: Չհայած նախարարների, խորհրդարանի անդամների և Բաաս ղեկավարության մտ 60 տոկոսը երկրի քնակչության մեծամասնությունը կազմող սուննիներն էին, սակայն քարծրագույն սպայական կազմի՝ 90 տոկոսը ալավիներ էին, ինչով և ապամոլվում էր նրանց ազդեցիկության աստիճանը, քանի որ քանակը սիրիական իշխանության հիմքն էր համընդհանուր:

Իշխանության կորստի շեշտային արձագանքը հետզհետե վերափոխվեց ալավիների նկատմամբ կտրուկ անհամընդոժողականության զգացումով, որին հետևեց իսլամական գաղափարախոսության և սուննի ազգայնականության յուրօրինակ սինթեզի առաջացումը: Դրա կտրուկ դարձան հենց իսլամիստները:

Մա է պատճառը, որ հատկապես ալավիական համայնքի, և ոչ թե իշխանությունների ներկայացուցիչներն ընդհանրապես, դարձան իսլամիստների գլխավոր թիրախը: Հենց սուննի-ալավիական հակամարտության վկայությունն է 1964 և 1982 թվերի ապստամբությունների հակաալավիական բնույթը, ինչպես նաև նրանց ճնշման դաժանությունը:

Բացի այդ, քառասական մոր քաղաքական էլիտան համձն առավ հասարակության արձատակական աշխարհիկացմանն ու իսլամի հետ իշխանության երկվեղկման գործընթացին: Մա հակասում էր իսլամիստների գաղափարներին և քնականաբար առաջացրեց նրանց գայրույթը:

6. Արտաքին քաղաքական.

Արտաքին քաղաքական գործունեները ամենակարևորներից էին իսլամական շարժման առաջացման համար: Ծպեռք է մոռանալ, որ հենց Իսրայելի հետ 1967 թ. պատերազմում արաբական երկրների կրած պարտությունը դարձավ ազգայնական, աշխարհիկ գաղափարախոսությունների, այդ թվում՝ քառաօղմի և մասերիզմի խաթարման և արձատականության զարգացման պատճառներից մեկը: Ընդհանրապես, արտաքին քաղաքական գործունի մասին քաջ զիտակցում էին նաև սիրիական նախագահը և նրա շրջապատը: Մրանով է պայմանավորված այն, որ նրանք իրականում չէին ձգտում խաղաղության հասնել Իսրայելի հետ, քանի որ նմանօրինակ պայմանագրի կնքումը կարող էր դիտարկվել որպես պարտվողական շաղ՝ և դառնալ արձատակական ընդդիմության ակտիվացման պատճառ՝: Բացի այդ, խաղաղության պայմանագրին դեմ էին նաև սիրիական գործարար շրջանակները, որոնք չէին ցանկանում Արևմուտքի մուտքը սիրիական շուկա, քանի որ դա կարող էր կործանաբար հետևանքներ ունենալ սիրիական արդյունաբերության համար: Ծպեռք է մոռանալ նաև, որ 1976 թ. իսլամական ելույթների սկզբնավոր-

ման պատճառներից մեկը համդիսացավ Լիբանանյան պատերազմին սերիական զորքերի ոչ միանշանակ մասնակցությունը¹²:

Մեծ ազդեցություն ունեն մասնակցությունում և Իրանում տեղի ունեցած իրադարձությունները, Մատուլյան Արաբիայի քարոզի ազդեցությունը, ինչպես նաև Իրաքի և Հորդանանի կառավարությունների գործողությունները:

7. Հոգեբանական.

Մեկնական քաղաքակրթության «տակն դար» վերադարձի արևելյան ժողովուրդների ձգտումը նրկար թերազնահատվում էր գեոնականների կողմից, սակայն այդ զգացումը միշտ էլ շատ ուժեղ է եղել, ինչը հաստատվում է շատ ժամանակակից տեմդիանցներով: Այս ձգտումն ուղեկցվում է արժեքային համակարգի ճգնաժամով: Արևմտքի մշակութային ազդեցությունը ցավազին է ընկալվում արաբական ժողովուրդների կողմից, իսկ պետությունների համար ճգնաժամային իրավիճակում այդ զգացումը միշտ ավելի սուր է դառնում: Տեղի է ունենում հին արժեքների փլուզում, իսկ նոր համակարգային որակ ունեցող կառույցները մույնպես ներմուծվում են արևմտյան ուժերի կողմից, ինչը չի կարող չհանգեցնել պատասխան տեսլեցիայի, որն արտահայտվում է սեփական խղճական ավանդական արժեքների ընդգծմամբ: Իսկ քանի որ եվրոպական մոդեռնիզացիայի բերած քաղիքները շատ հաճախ ստեղծվում են շատ նեղ հատվածի համար, իսկ բնակչության ճնշող մեծամասնությունը մնում է աղքատության շեմին, ապա պարզ է, որ նորամուծություններից դժգոհության նոր ալիք է առաջանում: Մյուս հետևանքը դառնում է հին, ավանդական արաբական, ինչպես նաև կրոնական արժեքների իդեալականացումը և նրանց հասնելու ձգտումը:

Այսպիսով իսլամական արմատականության առաջացման և հզորացման համար գոյություն ունեն մի շարք գործոններ, և Միջիային քննադատ է դրանց քարոզ համակցությունը: Չնվազեցնելով այլ գործոնների ազդեցությունը՝ ընդգծենք, այնուամենայնիվ, մի քանիսը, որոնք մեր կարծիքով առավել կարևոր են Միջիայի համար՝ գաղափարական փակուղի լրացում, արտաքին ուժերի ազդեցություն և Մուսուլման եղբայրների կողմից միակ տեսլ ընդդիմության դիրի ստանձնում երկրի քաղաքական կյանքում: Իսկ ամենակարևոր գործոն կարելի է համարել սերիական իսլամիզմի հակաալավիական էությունը:

RADICAL ISLAMISM IN SYRIA

(Summary)

The activation of radical Islamism in Syria was taken place in 1976-82. There was a number of the factors, which can be divided into the following groups: ideological, economic, demographic, confessional, internal, external, psychological.

All the factors are equally influential but it is necessary to allocate such as filling of ideological vacuum, influence of external forces and assignment of a role of unique legal opposition in political life of Syria. And as the most important factor is anti-alawi essence of Syrian Islamism.

СИЛНИ ИСТИКОНАЦИОНАЛНИ

1. A.Hinnebusch Raymond, *Authoritarian Power and State Formation in Ba'hist Syria: Army, Party, and Peasant*, 1990, p.279.
2. Abd-Allah, Unar F. *The Islamic Struggle in Syria*, Berkeley, 1983.
3. Рынок Ближнего Востока (Условия внешнеэкономической деятельности) М., 1997, с.24.
4. IDB Summary Demographic Data for Syria as U.S. Census Bureau, International Data Base. <http://www.census.gov/ipc/www/idbnew.html>
5. Zisser Eyal Clans to the Syrian Puzzle // *The Washington Quarterly*, 23-2, Spring 2000, p. 85.
6. Ayubi N.N.M. *The Politics of the Militant Islamic Movements in the Middle East // Journal of International Affairs*, 1982/83 vol 36 No 2, p.280.
7. Robinson Glenn E., *Elite Cohesion, Regime Succession and Political Instability in Syria // Middle East Policy*, Volume V, Number 4, January, 1998.
8. Е.Я.Сатановский, Израиль в мировой политике: противники стратегические противники и стратегические партнеры, М, 1991, с.56.
9. Zisser Eyal, *Appearance and Reality: Syria's Decisionmaking Structure // MERIA*.
10. R.Hrair Dekmejian, *Islam in Revolution. Fundamentalism in the Arab World*, Syracuse, NY, 1995, p. 108-109.

1953 թ. ՕԳՈՍՏՈՍԻՆ ԻՐԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՄ
«ԱՅԱԶՄ» ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՁ

Հայտնի է, որ այսօր Իրանի Իսլամական Հանրապետության և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների միջև գոյություն չունեն դիվանագիտական հարաբերություններ, դրանք խզվեցին 1980 թվին: Կարելի ասել, որ դրա արձատները ձգվում են դեպի 20-րդ դարի կեսերը: 1953թ. Իրանում տեղի ունեցած դեպքերը խորը ազդեցություն են բռնել Իրանա-ամերիկյան հետագա հարաբերությունների վրա:

Ըստ Մ.Կ. Ֆարսոնի, Իրանի ժողովրդի ատելությունը շահի և Միացյալ Նահանգների ծանոթ աբդուլեյն էր համընդհանուր այն հիշատակում, որը կապված էր 1953թ. ԿՀՎ-ի ազդեցությամբ իրականացրած հեղաշրջմանը և դրան հաջորդող ամերիկյան միջամտությանը Իրանի քաղաքական, սոցիալական և տնտեսական կյանքին¹:

Դեռևս 1947թ. ԱՄՆ-ում ընդունված ազգային անվտանգության մասին օրենքի էկման վրա ստեղծվեց Կենտրոնական հետախուզական վարչությունը: 1947թ. դեկտեմբերի 1-ին՝ ԿՀՎ-ի ստեղծումից 2 ամիս հետո, ԱՄՆ-ի ազգային անվտանգության խորհուրդը ընդունեց խիստ գաղտնի հրահանգ 5412/2-համարով, որով ԿՀՎ-ին իրավունք էր վերապահվում գաղտնի գործողություններ իրականացնել օտար երկրներում, եթե դա թխում էր Միացյալ Նահանգների անվտանգության շահերից: Հրահանգում նշված էր, որ գաղտնի գործողությունները պետք է իրականացվին այնպես, որ ԱՄՆ-ի կառավարությունը անհրաժեշտության դեպքում կարողանա հրաժարվել դրանցից:

ԿՀՎ-ի առաջին խոշոր և ըստ էության փորձնական քայլը այս ուղղությամբ համընթացավ 1953թ. Իրանում պետական հեղաշրջման կազմակերպումը, որի արդյունքում Միացյալ Նահանգներին անբարեհաճ Իրանի կառավարությունը իշխանազրկվեց:

1951թ. Իրանի նավթի ազգայնացման պատճառով երկրում առաջացած ծախսահեղ լարված իրավիճակի լուծման միակ ուղին ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան 1953թ. համարում էին պետական հեղաշրջումը, որով իշխանանկ կաննին վարչապետին, որը ոչ մի կերպ չէր համաձայնվում

անգղ-ամերիկյան պայմանների հետ, քանզի դա չէր թխում իր երկրի շահերից: Հեղաշրջման մասին առաջին անգամ խոսեցին Անգլիայում, երբ 1952թ. հոկտեմբերի 22-ին Մ. Մոսադեղը խզեց դիվանագիտական հարաբերությունները Մեծ Բրիտանիայի հետ: Ինչ վերաբերում է ԱՄՆ-ին, ապա 1953թ. ԱՄՆ-ի նախագահ դարձավ Հանրապետական կուսակցությունից Դ. Էյզենհաուերը, իսկ նրանց ավանդականորեն աջակցում էին խոշոր մավթային ընկերությունները: Նորընտիր նախագահի վարչակազմում դժվար էր գտնել քաղաքական գործչի, որը կապված չլիներ խոշոր մավթարդյունաբերողների հետ, ուստի նրանց շահերից էլ էր թխում Իրանի կառավարության բարձր պաշտոններում տեսնել ԱՄՆ-ին բարեհաճ քաղաքական գործիչների: Եվ քանի որ ԱՄՆ-ը դեռ էր արտահայտվել Իրանի նկատմամբ ուժ գործադրելու՝ Մեծ Բրիտանիայի ծրագրերին, զգուշանալով խորհրդային Միության անկանխատեսելի քայլերից, նրանք համատեղ որոշեցին կազմակերպել գաղտնի գործողություն և այդ ճանապարհով լուծել ծառայած խնդիրները:

Նախնական առաջարկը Այաթսի իրականացման համար ստացվեց Բրիտանական հետախուզությունից այն ոլորտ ամնաջող քանցներից հետո, երբ Մոսադեղը, այնուամենայնիվ, չհերքեց Անգլո-իրանական ընկերության ազգայնացման խնդիրը: Բրիտանացիները հիմնավորումը այս հարցում պարզ էր. վերառա՞նալ ԱԻՆԸ-ի մավթային կենցեղահամ: Դա Միացյալ Նահանգներին չէր մտահոգում. նրանց հուզում էր ազդեցության բացահայտ փոխադրման ապամակիցը ի օգուտ Ռուսաստանի՝:

Հարկ է նշել, որ Բրիտանական հետախուզությունը գործողությունը անվանել էր «Բուք» («Book»), ասկայն հսկանախադեղյան գործողությունը ամերիկացիները կոչեցին «Այաթա» («Ajax»)՝:

Մոսադեղը բազմիցս հասկացնում էր, որ եթե այս խնդրի ժամանակ ԱՄՆ-ն չաջակցեն Իրանի կառավարությունը, ապա Իրանը ստիպված կլինի համագործակցել սոցիալիստական ճամբարի երկրների հետ:

Գրականության մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել վկայությունների, որ ԱՄՆ-ի մախագահ Էյզենհաուերը սարսափում էր տեսնել Իրանը կոմունիստական ազդեցության տակ, որով էլ փորձում են բացատրել կազմակերպած հեղաշրջումը: Եվ դրա լավագույն ասպացույցը նախագահի Էյզենհաուերի խոսքերն են. «ԱՄՆ-ի կառավարությունը կրճախի ամերիկա-մեջտ միջոցների, որպեսզի կանխի կոմունիստական վտանգը Իրանում»՝:

1952թ. հոկտեմբերից մինչև 1953թ. ապրիլ Իրանի կառավարությունը բացահայտեց Մոսադեղի դեռ կազմակերպված 3 դավադրություն: Օրոցոր Մոսադեղը մեծացնում էր իր վազդեցությունները՝ փորձելով սահմանափակել շահերը: «1953թ. փետրվարին Մոսադեղը առաջարկեց ինձ առժամանակ հեռանալ երկրից, - գրում է շահ Մեհամեդ Ռեզա Փաշև-

վին... առաջարկեց, որ ես ուրիշի անվան տակ անցնեմ Իրաքի սահմանը
և այնտեղից հեռանամ Քեյրոս: Բայց, ինչ որ կերպ հեռանալու մեր
ծրագրի մասին տեղեկացվեց ժողովարդը, որն էլ ամփոփապես դուրս ե-
կավ վտղոց՝ արտահայտելով իր միջովածուքումը գանձին: Այսպիսի ա-
ջակցություն տեսնելով՝ ես որոշեցի մնալ»⁶:

Գործնականում հեղաշրջումը նախապատրաստեց Մերձավոր և Մի-
ջին Արևելքում ԿՀՎ-ի ռեզիդենտ 37-ամյա Ջեյմսը (Կիմ) Ռուզվելտը,
1901-1909թթ. ԱՄՆ-ի նախագահ Քեյրոսի Ռուզվելտի բոթը:

1952-1953թթ. ընթացքում Ռիտանիայի հետախուզության աշխա-
տակիցները ժամանեցին Վաշինգտոն՝ քննարկելու ծրագիրը: Առաջին
այցի ժամանակ անգլիացիները և ԿՀՎ-ի աշխատակիցները բացառա-
պես քննարկեցին գործարքը⁷:

Կիմ Ռուզվելտին աջակցում էին ԱՄՆ-ի դեսպանատան 5 աշխատա-
կիցներ, որոնք ԿՀՎ-ի ներկայացուցիչներն էին, և 7 իրանցիներ, որոնց
կազմում գործում էին Իրանի հետախուզության բարձրաստիճան 2
պաշտոնյաներ: Նրանք իրար հետ կապվում էին միջնորդների միջոցով
ջամալով հնարավորության սահմաններում խոսափել ամձնական
շփումներից⁸: Էյզենհաուսերի վարչակազմը Ա.Գալլեսի նրաշխարհագ-
րների համաձայն լիովին հաստատեց հեղաշրջման ծրագիրը, և այն իրա-
կանացնելու «պատիվը» ստացավ Ջ.Ռուզվելտը: Հեղաշրջման ծրագրի
քննարկման ժամանակ պետքարտուղար Դալլեսը ասաց, որ «Եթե ուս-
մերը կարողանան վերահսկել Իրանը, ապա նրանք կվերահսկեն նաև
Պարսից Մոցը: Դա նրանց վաղեմի նրազանքն է»⁹: Իսկ դա անընդունելի
էր ԱՄՆ-ի համար: Սակայն կար մի խնդիր, որ հուզում էր պետքարտու-
ղար Դալլեսին. «Մենք պետք է հիշենք, որ Կիմն անձամբ ծանոթ է Նո-
րին Կայսերական Մեծությանը: Եվ մա շատ նշանավոր ընտանիքից է:
Եթե մա կարողանա նստու մնալ տեսադատչուց և խոսափի իրեն ճանա-
չող մարդկանց հետ հանդիպումներից, հատկապես չափից, ես հակված
եմ մտածելու, որ ամեն ինչ շատ լավ կանցնի»¹⁰:

Ա.Գալլեսը չէր կարող իրեն հաշիվ չտալ, որ խաղաքարտի վրա է
դրված ոչ միայն ԱՄՆ-ի հեղինակությունը՝ որպես գերտերություն, ԿՀՎ-
ի վարկը, որը ուժ էր հավաքում և փորձում էր մտնել ընդարձակ միջազ-
գային բառերստեղծ, այլև իր սեփական հեղինակությունը՝ որպես հետա-
խուզության ղեկավար, և ընդհանրապես իր հեռուզա քաղաքական ա-
պագան: Ծրագիրը լրջորեն ուսումնասիրելուց հետո Ա.Գալլեսը այն ներ-
կայացրեց պետքարտուղար Ջ.Ֆ.Գալլեսին:

Ջ. Ռուզվելտը 1953թ. մարտին կարճատև այցով գաղտնի ժամանեց
Իրան, որպեսզի տեղում ուսումնասիրի նախատեսվող հեղաշրջման
մանրամասները: Գործադրության ծրագիրը հաստատել էին պետքարտու-
ղար Ջոն Ֆոստեր Գալլեսը, իր նրբաշրջ՝ ԿՀՎ-ի տնօրենը, և պետքար-

տողարի տեղակալ՝ ԿՀԿ-ի նախկին տնօրեն զեմերալ Ռուտեր Բեդել Մմիթը: Էյզենհաուերը լիովին համաձայն էր նրանց հետ: Սակայն ծրագրի ամնաջողության դեպքում Տախագահը, ինչպես նաև պետքարտուղարը և ԿՀԿ-ի տնօրենը, հեղքելու էին իրենց ասուլսբյուրը հեղաշրջման կազմակերպմանը: Հեղաշրջումը, գաղտնագրված էր «Ալաբա» անվան տակ¹¹:

Հուլիսի վերջին Ռուզվելտը կեղծ անձնագրով Բաղդադից կրկին ժամանեց Իրան: Այդ գործում նրան օգնում էին Իրանի արքունիկը և պաշտոնաթող սպայակազմի զեմերալ Ֆազլուսի Ջահեդիի գլխավորությամբ: Գավաղության ժամանակ գործուն քաղաքական ցուցաբերեց նաև Ջահեդիի որդին՝ Իրանի ապագա դեսպանը՝ Վաշինգտոնում:

Ռոննալդ ընդարձակ ցանց՝ թագավորական ապաները աշխատում էին անկաշուն վիճակի մեջ դնել կառավարությունը: Նրանք զենք էին մատակարարում ապստամբ զեղերին, հատկապես շահսեյիմսիներին, քախքարներին, աֆջարներին և քուրդեմեմներին: Նրանք նարաբեղություններ հաստատեցին ոչ միայն հայտնի պահպանողական եղևորականներին, ինչպիսիք էին այսօրվա Բեհրեսեանին և այսօրվա Բորուջերդին, այլև Ազգային մակառի պատակողները՝ մասնավորապես Քաշանիի, Դոմարբարադիի, Մաքքիի, Բաղայի և Շայերանի հետ¹²:

1953թ. հուլիսին Ջ.Ֆ.Դալլեսը արտահայտեց ԱՄՆ-ի հակակրանքը Իրանի կառավարության հանդեպ. «Մենք գտնում ենք, որ անհնար է համագործակցել Մոսադեղի հետ, և ցանկացած մեր՝ ոչ կոմունիստական կառավարություն, որ Իրանում իշխանության գլուխ կգա, մեզ համար ավելի գերադասելի է, քան այսօրվա կառավարությունը»¹³: Մեկ այլ հանդեպման ժամանակ պետքարտուղարը հայտարարեց. «Ժմ կառավարությունն ամենագտացած է Իրանում կոմունիստական կռակցության անօրինակն գործունեությամբ և Իրանի կառավարության անուշաղոթությամբ: Այդ զարգացումները անկասկած ավելի կոժվարացնեն ԱՄՆ-ի օգնության տրամադրումն Իրանին»¹⁴:

Հեղաշրջման վերջին մանրամասները ճշտելու համար 1953թ. օգոստոսին Ա.Դալլեսը այցելեց Ըվինջարիա, որտեղ հանդիպեց Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպան Լոյ Հեդդերսոնին: Դեպի շվեցարական Ալպեր ուղևորվեցին նաև Իրանի դեկավար շրջաններից մի շարք այլ ազդեցիկ դեմքեր, որոնք 1953թ. փետրվարի 23-ին, զինվորականության կողմից Մոսադեղի դեմ կատարած անհաջող դավադրությունից հետո, հետացել էին երկրից՝ հանգրվան գտնելով Հոտում: Դրանց բլին էր պատկանում նաև շահի երկվորյակ քուրդը՝ Աշրաֆ Փահլավին, որը բավականին աշխույժ մասնակցություն էր ունենում երկրի քաղաքական իրադարձություններին:

Իրադարձություններից մի քանի օր առաջ Իրանում ԱՄՆ-ի ռազմական խորհրդակցանների խմբի դեկավար զեմերալ Մակկլյուտը գաղտնի

հանդիպում ունեցավ զճնեքաղներ Զ.Ջահեղիի, Եահթախտի, Ահմեղի և մյուսների հետ, որոնց հանձնարարված էր վառահեղի սպաների միջոցով թնդրանի կայազորը միտել Մուսաղեղի դեմ եղույթներին: Այդ նույն ժամանակ զճնեքալ Եվարցկուպիլը իր վրա էր վերցրել զինվորական վերնախաւի նախապատրաստումը խառվարյանը¹⁵: Բայց ի վերջո, ինչպես հազվաառիայցնում է արևմտյան մասնուղ, գործողությունը քիչ էր մնում ծախսովի՝ տեղական մասնակիցների անփութության պատճառով:

1332թ. Օրդիբեհեշտ 1-ին, օտարերկրացի վարձկանները, ուլքեր իրականացնում էին «Աչբա» գործողությունը, սպանեցին բրիգադային զենքրա, ոստիկանապետ Աֆյար Թուսին, որպեսզի գրկեն Մուսաղեղին իր ուժով կողմնակիցներից մեկին¹⁶:

Մեհամեղ Ա-ն զառաջնուց, օգտվելով սահմանադրական իր իրավունքից, օգոստոսի 13-ին հրաման արձակեց, վարչապետի պաշտոնում Մ.Մուսաղեղի փոխարեն Զ.Ջահեղիին նշանակելու մասին: Եւսի իրամանը Ջահեղիին և Մուսաղեղին պետք է հանձնել արքայազորի գնդապետ Ն. Նասիրին: Մկզբից նա գտավ Ջահեղիին, որը Մուսաղեղի ոստիկանությունից շուրջ մեկ ամիս ճողոպտում էր, յուրաքանչյուր զինքեր անկացնելով տարբեր տներում: Նասիրին հանձնեց նրան վարչապետության հրամանը: Ջահեղին համաձայնվեց: Հաջորդը Մուսաղեղն էր¹⁷:

Հաջորդ օրը մասնուղ վարչապետին զգուշացնում էր հնարավոր հեղաշրջման մասին, որն էլ նպաստեց կամխելու օգոստոսի 16-ին նրան ձերբակալելու փորձը: Օգոստոսի 15-ին լույս 16-ին շահական գվարդիայի մի քանի սպա զնդապետ Ն.Նասիրիի գլխավորությամբ փորձեցին ձերբակալել Մուսաղեղին: Վարչապետի տան շուրջը ուժեղ պահակախումբ տեսնելով՝ նրանք հայտարարեցին, որ եկել են Մուսաղեղին հանձնելու չափի նրանանը: Մուսաղեղը հրաժարվեց ենթարկվել հրամանին: Գնդապետ Նասիրին ձերբակալվեց:

«Եւ, զբուն է շահեղ, ամերիկացի իմ ընկերների աջակցությամբ, որոնց այդ օրերին միացավ ԿՀՎ-ից Զ.Ռուզմետը և ԱՄՆ-ի դեսպան Լոյ Հեմդեքսոնը, այդին կազմել էի ծրագիր անկանխատեսելի պայմանների համար: Մենք համաձայնվեցինք, որ եթե Մուսաղեղը ուզեմական ուժ օգտագործի՝ դիմադրելով իր հեռացմանը, եւ ժամանակավորապես կհեռանան երկրից: Մենք գտնում էինք, որ իմ մեկնումը կպարզի իրավիճակը, ցույց տալով Մուսաղեղի իսկական դեմքը, երբ նա ուժ կգործադրեր, որն էլ կմխավորեր հանրային կարծիքը զափի շուրջ»¹⁸: Ռուզմետը նույնպես կանխատեսել էր իրարարձությունների այդպիսի ընթացքը և դեռ ազատության մեջ գտնվող շահամետ սպաներին թարցրել ԿՀՎ-ի սեզիդներին տանը:

Լուսարացին Մուսաղեղը եղույթով հանդես եկավ և հայտարարեց, որ իրեն տապալելու՝ շահի ծրագիրը անհաջողության է մատնվել: 20 լույս

անց շահը և բազումի Սորայան փոքրիկ ինքնաթիռով սկզբից մեկնեցին Ռամսար, իսկ այնտեղից՝ Իրաք: «Ժրաքի բազավորը և ես էին ընկերներ էինք: Մոսադեղի արտաքին գործոց նախարար Ֆարեմին հեռագրեց Քաղղադում մեր դեսպանին՝ կարգադրելով ձերակալել ինձ: Աներևակայելի էր, նա ջանաց ի կատար ածել այդ առաջադրանքը, բայց ինտրկե անարդյունք»¹⁷:

Ամենայն հավանականությամբ շահը կարծում էր, որ այլևս չի վերադառնա հայրենիք: Ի նակատակ նրան Միացյալ Նահանգների նախագահը համոզված էր, որ շահը կվերադառնա: Այնուհետև Մեծամեղ Ռեզան Քաղղադից մեկնեց Հոմ, որտեղ մնաց ընդամենը երկու օր:

Այս ամենից բոլորովամ՝ հակամիապետական տրամադրություններ ունեցող զանգվածները «Ժրաքի Ազգային կուսակցության» աջակցությամբ բողոքի ձայն բարձրացրին: Երթի ժամանակ նրանք մայրաքաղաքում քանդեցին շահերի արձանները: Ենթադրվում է, որ այդ ժամանակ Մ.Մոսադեղը սխալ քաղաքականություն վարեց իր կողմնակիցների նկատմամբ՝ ուժ գործադրելով ցուցարարների դեմ: Հարյուրավոր մասնակիցներ, ովքեր Մոսադեղի գաղափարական համակիրներն էին, բանտ նետվեցին: Այս ամենից հետո նրանք քնակամաքար երես թեցեցին Մոսադեղից: Օգոստոսի 18-ին քանդից ազատվեցին այն քաղաքացիները, որոնք մեղադրվել էին նախկինում Մոսադեղի դեմ դավադրություններին աջակցելու համար: Նրանք հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 19-ին, միացան այս անգամ արդեն հաջողված եղաշրջմանը: Այն տպավորությունն է առեղծվում, որ Մ.Մոսադեղը քաջատեղյակ էր եղաշրջման մասին և իրավիճակից այլևս ելք չտեսնելով՝ որոշեց այս մասնապարհով հեռանալ քաղաքական ասպարեզից: Ըստ արևմտյան մամուլի՝ Մոսադեղին աջակցող կոմունիստական «Ձուդե» կուսակցությունն ուներ իր սեփական ծրագիրը, որն իրականացնելու համար օգտվում էր Մոսադեղի ազգայնացման քաղաքականությունից: Համաձայն արևմտյան եղիմակների՝ «Ձուդե» կուսակցությունը ծրագրել էր շահին վտարել երկրից, այնուհետև անրապնդել իր դիրքերը և Խոզդորային Միության ցանցերով հեռացնել Մոսադեղին իշխանությունից, որից հետո Իրանը կհայտնվեր իրենց վերահսկողության ներքո: Եթե սա համապատասխանում է իրականությանն, ապա վարչապետն իր կատարման վերջին օրերին, ամենայն հավանականությամբ, տեղեկացվել էր դրա մասին: Այս պարագայում հասկանալի, թե ինչու օգոստոսի 17-18-ին նա ճնշում գործադրեց ցուցարարների վրա, որոնք երանդվել էին Իրանի ազգային կուսակցության և «Ձուդեյի» կողմից: Այս առիթով կարելի է հիշատակել 1953թ. սեպտեմբերի 18-ի ֆրանսիական «Մոնդ» թերթի հրատարակումը, ըստ որի «Մոսադեղի համար նախընտրելի էր ցանկացած այլ լուծում, քացա-

տությամբ խիստ ծախսերի հաջողութունից...Նա նախընտրեց հետամալ, բայց չաջակցել նրանց»:

Այս փաստի մասին գրում է նաև Մոհամմադ Ռեզա Փահլավին «Պատասխան սրտամոլությանը» իր գրքում, որտեղ նա վկայակոչում է «կոմունիստները ծրագրել էին սկզբից օգտագործել Մոսադեղին՝ ինձ գահընկեց անելու համար: Հետո հայտնաբերվեցին Թուրքիի թերթիկները, որտեղ ցույց էր տրվում, որ իմ արտաքսումից երկու շաբաթ հետո Մոսադեղը կհեռացվեր: Սա տեսել եմ փոստային նամականիշ, որը տպվել էր Իրանի Ժողովրդական Հանրապետություն անունով: Տեղյակ լինելով, որ ժողովուրդը իր կողքին չէ, «Թուրքիե» ընդհատակ անցավ: Դպիսոք է մոռանալ, որ մի քանի ամիս առաջ մահացավ Ստալինը, և Սովետական Միության ռազմավարությունը ենթարկվեց մի շարք նշանակալի փոփոխությունների»³¹: Կարծում ենք, որ հենց այդ փաստը մեծապես նպաստեց ԿՀՎ-ի գործողության հաջողությանն Իրանում:

Իսկ մեկ այլ գրքում շահը գրում է, որ բուրձակապետները ձեռքարկվելուց հետո խոստովանել են առ այն, որ «մոսադիք են եղել Մոսադեղի ձեռքով Փեհլևի Դինաստիան ռազմապետությանը յետոյ, պետական հարվածով վերջ տալ նրա կեանքին և ինչպես ընդունված է այլ երկրներում, Իրանում մեծապես հաստատել կոմունիստական իշխանություն»³²:

Օգոստոսի 17-ին Թեհրան վերադարձավ ԱՄՆ-ի դեսպան Լոյ Հենդերսոնը: Նա ամփոփապես այցելեց վարչապետին և հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ի կառավարությունը կխոստանա միայն նրա իշխանությանը՝ պնդելով, որպեսզի նա ամփոփապես հրաժարական տա:

Օգոստոսի 18-ին իրադարձությունները այլ ընթացք առաջան: Հակամոսադեղյան թերթերը տպագրեցին շահի երամանը՝ Ջահեդին վարչապետ նշանակելու մասին և մի շարք հայտարարություններ, որ նա արել էր Բաղդադում: Հետո հակակառավարական ցուցարարները առաջին անգամ դուրս եկան փողոց և գրեհեցին բանտերի վրա: Գնդապետ Նասիրին ազատ արձակվեց և գլխավորեց արքայազորը: Օգոստոսի 19-ին հակամոսադեղյան ակիցը նոր ուժ հավաքեց³³:

Հարկ է նշել, որ այս օրերին նտրազավ Մոսադեղի համակերպների երբեմնի սովոր բանակը, որտեղ հիմնականում ընդգրկված էին ռասանդներ, հոգևորականներ և մտավորականներ: Դա տեղի ունեցավ «Թուրք» կուսակցության մի շարք սխալների հետևանքով:

Տեղի ունեցան իրար հաջորդող երկու զարգացումներ, որն էլ վճռական դարձավ Մոսադեղի համար: Առաջինը Թուրքի կուսակցության հակազդեցությունն էր, որը գործում էր արագ, որպեսզի ընդունելի գերազանցության հասնի անգլո-ամերիկյան անապաղ ճնշումների համեմատ: Թուրքի առաջնորդները ակնհայտորեն հավանություն էին տալիս համընդհանուր ցույցերին ընդդեմ Փահլավիների: Բայց ցուցարարները

մինևույն ժամանակ հարձակվեցին կրոնական խորհրդանիշների՝ ներառյալ մզկիթների, վրա... Օգտվելով այդ սխալից, Միացյալ Նահանգների երկու գործակալներ կաշառեցին մի շարք մարդկանց, որոնք էլ միացան բազմությանը և դրոշեցին կրկին հարձակվել կրոնական խորհրդանիշների վրա: Անհնարին է գնահատել նրանց գործունեության կարևորությունը: Բայց պարզ է, որ Թուրքն սխալվեց իր հաշվարկներում, որն էլ պարտության բերեց նրանց՝ հաղթական անիվը վճռականորեն շրջելով դեպի Չահեղին: Օգոստոսի 18-ի գիշերը Մուսաղեղը հրամայեց ոստիկանությանը հարձակվել Թուրքի ցուցարարների վրա:

Ամերիկյան դեսպանի հետ այն ճակատագրական հարցազրույցից հետո, ըստ որի ԱՄՆ-ը խոստանում էին օգնություն ցուցաբերել, եթե երկրում վերականգնվի կարգուկանոն, Մուսաղեղը բանակին հրամայեց մաքրել փողոցները ցուցարարներից: Որքան էլ զարմամալի է, Մուսաղեղը փորձեց օգտագործել զինվորականներին՝ իր մախկին բշտամիներին, կործանելու հոծ բազմությանը, որը իր միակ պաշտպանն էր: Չարմանալի չէր, որ ռազմական ուժերը օգտագործեցին այդ հարմար պահը՝ դուրս գալով ընդդեմ Մուսաղեղի: Օգոստոսի 19-ին, մինչ «Թուրք» կուսակցությանը նահանջում էր Մուսաղեղի հարվածներից, Չահեղին Շերմանի 35-րդ տանկային դիվիզիային հրամայեց շրջափակել վարչապետի նստավայրը²³:

Հաջորդ ասավոտյան բազմությունը Թեհրանի հյուսիսից շարժվեց դեպի քաղաքի կենտրոն՝ արտահայտելու իր աջակցությունը շահին: Պարզ է, որ այս բազմության հրահրողները Ռաշիդյան եղբայրներն էին, ովքեր իրենց կողմն էին ներդրվել ռազմական գործիչների, հոգևորական առաջնորդների, որոնք արդեն կաշառվել էին, որպեսզի իրենց հետևից տանեն վարձված բազմությանը²⁴:

Հեղաշրջման երկրորդ փորձն արվեց 1953թ. օգոստոսի 19-ին: Ռուզվելտի լրտեսների մեծ մասը թափառող արտիստների անվան տակ Թեհրանի կենտրոնում երթ կազմակերպեցին: Անկարգության յուրաքանչյուր մասնակցի արվեց դրամական պարգև:

Մուսաղեղը միայն վերջին պահին որոշեց գործել և հրամայեց Թեհրան մտցնել կատավարությանը դեռ հավատարիմ զորքեր: Այդ ընթացքում Ռուզվելտը իրադարձությունների մեջ ներգաշխույթ ավելի ու ավելի շատ մարդկանց՝ արագացրեց հարձակումը: Իրանում ԱՄՆ-ի ռազմական գործունեության մասին պատմում է ամերիկացի զինիբալ Ստյուարտը: «Մենք, - հայտարարել է նա, - Իրանի զորքին արագ մատակարարեցինք հանդերձանք, էլեկտրագեներատորներ, դեղորայք, որպեսզի նրանք հարմար պահին աջակցեն շահին: Հրացանները, որոնք զինվորների ձեռքին էին, բեռնատար մեքենաները և զրահամեքենաները, ոլոմնով նրանք տեղափոխվում էին, կապի միջոցները՝ այդ ամենը մենք էինք

տվել: Եթե մենք դա չանեինք, հավանական է, որ կառավարության ղեկի մոտ կանգնած լինեին ԱՄՆ-ին ոչ քարեկամաբար տրամադրված անձինք: Ռուզվելտը երկուսն գործում էր կեղծ անունով: Միայն երեք իրանցի գնորտեր նրա իսկական անունը և այն, թե ինչով է նա զբաղվում: Նրանցից մեկը շահն էր: Օգոստոսին Ռուզվելտը շահին «խորհուրդ» տվեց հետագանի Մոսադեղին իշխանությունից և վարչապետ նշանակել Չահեդին: ²⁵ Այդ օրերին Թեհրան ժամանեց նաև բրիգադային գեներալ Ն. Եվարցկուպչի, որի ղեկավարության ներքո մի քանի տարի առաջ մեկտրվել էին իրանական սոսիկամությունը և ժամդարմերիան: Նա իր այցը քաջատրեց հին ընկերներին տեսակցելու պատճառաբանությամբ: Միաժամանակ նա գաղտնի համոզեցումներ ունեցավ շահի և Չահեդիի հետ ²⁶: Դրանից առաջ Եվարցկուպչի այցելել էր Պակիստան: Նույն ժամանակ Պակիստան էր այցելել նաև Ալի Ռեզան՝ շահի եղբայրը ²⁷:

ԿԷՎ-ի մախլեին բարձրաստիճան պաշտոնյա Հաբի Ռոզիցկին իր «ԿԷՎ-ի գաղտնի գործողությունները» զբոսն վկայում է, որ. «1953 թ. օգոստոսի հեղաշրջումը ղեկավարվում էր ԿԷՎ աշխատակիցներից քաղկացած ոչ մեծ խմբի կողմից, որոնք գործում էին Թեհրանի նկուղներից, որին մախուրդել էր քարոզարշավ շատ պարզ քեմալով՝ եթե Մոսադեղի հակաշահական ուժերը մնան իշխանության գլուխ, ապա Մովետական Մուսթյունը և իրանական կոմունիստները (Թուղե կուսակցությունը) կզբաղվեն երկիրը...» ԱՄՆ-ի կազմակերպած հեղաշրջման իսկական պատճառները Մովետական ուղեծրից դուրս գտնվող կառավարության նկատմամբ, ցույց էին տալիս, թե որքան հեշտությամբ Վաշինգտոնը «ազգայնականությունը» շփոթում էր «կոմունիզմի» հետ: Մոսադեղի կազմակերպած Ազգային Մակատող գլխավորապես զբաղվում էր մավթային խնդիրների լուծման հարցով, և նա նույնիսկ հրաժարվեց օրինականացնել Թուղե կուսակցությունը, ինչպես նաև համագործակցել նրանց հետ: Մոսադեղը տարօրինակ մարդ էր, քայց ոչ կոմունիստ, - նշում է Ռոզիցկին:

Մեր կարծիքով Միացյալ Նահանգների կառավարող շրջանակները կարողանում էին տարանջատել «ազգայնականությունը» «կոմունիզմից», սակայն սա այն դեպքն էր, որ նրանք պետք է «շփոթեին» այդ երկուսը:

Հարկ է նշել, որ «Այացս» գործողության կազմակերպման ծախսերի մասին զբաղանքության մեջ համոզվում ենք իրարամերձ տվյալների ²⁸:

Մի շարք փաստաթղթեր ապացուցում են, որ այդ ժամանակ ԿԷՎ-ն հաջողության հասնելու համար ծախսել է ոչ ավելի քան 60.000 դոլար: Ես իսկապես չեմ կարծում, - զբոսն է շահը, - որ այդ գումարով ենարավոր կլիներ մի քանի օրվա ընթացքում ռադիո համեկ ողջ երկիրը ²⁹:

1961թ. հունիսի 24-ին «The Nation» լրագիրը հետաքրքիր փաստ ներկայացրեց Իրանում կազմակերպված հեղաշրջման վերաբերյալ, ըստ որի ամերիկյան վարչակազմը չզստացավ մեծ զոհաբերումներ և զենք մատակարարել՝ հեղաշրջումը իրականացնելու համար: Միայն Ա.Գալլեսի գերատեսչությունը Իրանի բանակի սպաներին ու պետական պաշտոնյաներին կաշառելու և Մոսադեղի դեմ քարոզարշավ ծավալելու համար հատկացրեց 19 մլն դոլ.: Եվարդկոպիի համար բանկում բացվեց անսահմանափակ վարկ:

Օգոստոսի 19-ին ամերիկյան զենքով, քեռնատարներով և տանկերով զինված՝ զենեղալ Ջահեղիի զորամասերը մտան Թեհրան: ԿՀՎ-ի աշխատակիցների կողմից հրահանգված, շահին հավատարիմ իրանական զինվորականությունը գրավեց Թեհրանի ռադիոկայանը, զրոհեց մախարաբաթյանների շենքերի վրա: Ընդ 9 ժամ մարտեր ընթացան շահի և Մոսադեղի կողմնակիցների միջև: Ի վերջո հաղթեցին Ջահեղիի կողմնակիցները: Ժամը 14⁰⁰-ին ռադիոն հետարձակեց Ջահեղիի կառավարության հաղթանակի լուրը: Այժմ պայքարն ընթանում էր Մոսադեղի տան շուրջ: Ի վերջո վարչապետի պաշտպանները պարտվեցին: «Ես վերադարձա Թեհրան,- գրում է շահը, -որտեղ ինձ մեծ ոգևորությամբ ընդունեցին: Իրանի ժողովուրդն անկասկած ամենուրեք աջակցում էր գահին, մինչ այդ ես ավանդական տիրակալ էի, բայց այժմ ես իսկապես ընտրված էի ժողովրդի կողմից»³⁰:

Մ.Մոսադեղը և իր համախոհները՝ Ուազաֆին, Շայեզանին, Ֆաթեմին, ինչպես նաև ութ քարճրաստիճան սպաներ, որոնք աջակցում էին վարչապետին, մախարաբների հիմնական մասը՝ ներառյալ Աբուլ Խասան Ամինին, «Իրան», «Նորլուր Ուժեր» ու «Ազգային» կուսակցության առաջնորդները հանձնվեցին ռազմական դատարան:

Մանասպատի ենթարկվեցին միայն Ֆաթեմին և այդարադատության մախարար Լուֆթին, պատճառաբանելով, որ նրանք ամենից շատ էին ընկել կոմունիստական ազդեցության տակ: Ազգային ճակատի մյուս ղեկավար անդամների համոզեալ ավելի ներդրամիտ գտնվեցին՝ դատապարտելով առավելապես եինգ տարվա ազատազրկության: Այնուամենայնիվ, «Թուրքի» նկատմամբ վերաբերմունքը առավել ծայրահեղ էր: Հաջորդ չորս տարվա ընթացքում աստիճանաբար բացառախուլվեցին «Թուրքի» քաքստոցները, անվտանգության ուժերը գլխատեղին քառասուն պաշտոնյաների, ևս տասնչորսի տասնչամահ արեցին, շուրջ երկու հարյուր ծոգու ցմառ դատապարտեցին և ձերբակալեցին երեք հազար շարքային անդամներ³¹:

Իսկ Մոսադեղը, որը փաստորեն այս ամենի հեղինակն էր, դատապարտվեց երեք տարվա ազատազրկության, որից հետո նա ցմառ մնաց տնային կալանքում: Ընդամենը մի քանի տարի քանոռում անցկացրեց

ման Մոսաղեղի մեկ այլ համախոհը՝ կրթության նախկին նախարար, իսկ հետո Իրանի ազգային նավթային ընկերության կարգադրիչ-տնօրեն Մեհդի Բազարգանը:

«Ես գիտեի, գրում է շահը, որ նա (Ի. Գ. Մոսաղեղը) դավաճանության համար անշուշտ դատապարտվելու է մահապատժի: Դրա համար ես կարգադրեցի դատարանին հաշվի չառնել նրա գործողությունները ընդդեմ ինձ: Երեք տարվա բանտարկությունից հետո, Մոսաղեղը ազատ արձակվեց: Նա մեկնեց Անմաղ-Աբադ՝ Թեհրանից արևմուտք գտնվող իր կալվածքը, և այնտեղ էլ 1967թ. կնքեց իր մահկանացուն: Ես ի վիճակի չէի կանխել Մոսաղեղի արտաքին գործերի նախարար Ֆաթեմիի զխատումը, քանի որ նա կոմունիստ էր: Այնուամենայնիվ ես անձամբ ֆինանսապես ապահովեցի նրա ընտանիքի գոյատևումը: Այս աջակցությունը դադարեց, երբ տիկին Ֆաթեմին, որը քնակվում էր Լոնդոնում, վերադարձավ Իրան՝ աջակցելու Խոմեյնիին»³²:

Հեշտությանը իրագործված այս հեղաշրջումը կարելի է մեկնարանել երկու փաստարկներով՝ Ազգային ճակատում ավանդական և միջին խավի միջև տեսակետների տարածայնությունների խորացմամբ և քաղաքային վարչակազմից զինվորական կորպուսի օտարացումամբ³³:

Միայն 1976թ. ԱՄՆ-ի հետախուզական մարմինների գործերի հետաքննությանը զբաղվեց՝ Մեհմադի հատուկ հանձնաժողովը պաշտոնապես հաստատեց, որ միջամտել են Իրանի ներքին գործերին. «1953-1954թթ. ԿՀՎ-ն իրականացրել է երկու առավել հանդուգն գործողություններ. առաջինը Իրանում՝ Մեհմադի Մոսաղեղի կառավարության դեմ, և երկրորդը Գվատեմալայի նախագահ Ջակոբո Արրես Գուսմանի դեմ: Երկու գործողություններն էլ անցկացվել են արագ և փաստորեն առանց արյունահեղությունների, դրանց իրականացումը թույլ տվեց իշխանությունից հեռացնել կոմունիստանետ համարվող երկու առաջնորդների և նրանց փոխարինել արևմտամետ կադմուտալում ունեցող գործիչներով»³⁴:

ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ղեկավար մարմինները կարծում էին, որ այս հեղաշրջումը պետք է դաս հանդիսանա Մերձավոր և Միջին Արևելքի մյուս բոլոր երկրներին համար: Այդ կապակցությամբ «Նյու Յորք թրայմյուլ» գրել է, «Չնայած Իրանի նավթի շուրջ ծագած խնդրի լուծումը թանկ նստեց բոլոր մասնակիցների վրա, սակայն այն փառքում օրինակ կհանդիսանա հարուստ ռեսուրսներ ունեցող, թույլ զարգացած երկրների համար: Նրանք համոզվեցին, թե որքան թանկ վճարեց Իրանն իր մոլեռանդ ազգայնամոլության համար»³⁵:

«Այսքան» գործողության շնորհիվ Միացյալ Նահանգներն երեք ճեղքերում ունեցան. «1950-ական թվականներին մեծացավ Իրանի կախվածությունը ԱՄՆ-ից և ավելին՝ այն մերձեցավ արևմուտքի հետ, Իրանը

ակնհայտորեն բացառում էր կոմունիզմը, և ավանդական անգլո-ռուսական մրցակցությունը փոխարինվեց ամերիկա-սովետական մրցակցությամբ»⁶⁷.

Քերմիտ Ռուզվելտի կատարած «փայլուն» աշխատանքը ըստ արժանավայել գնահատվեց Միացյալ Նահանգների կառավարության կողմից: Հետախուզությունից հետամալով՝ նա ծառայության անցավ «Գալֆ Օյլ Զորվորիչընում», որտեղ 1960թ. արդեն գրադեցնում էր փոխ-նախագահի պաշտոնը: Բարձր գնահատելով հեղաշրջման ժամանակ նրա վաստակը՝ արևմտյան մամուլը Ռուզվելտին տվեց «պարան Իրան» մականունը⁶⁸: Իրանի շահը մույնպես բարձր գնահատեց Քերմիտ Ռուզվելտի աշխատանքը, ասելով, որ «Իմ գառի համար պարտական եմ Աստծուն, իմ ժողովրդին, իմ զորքին և Չեզ»⁶⁹:

1953թ. կրկին տիրամալով գահին՝ շահը բոլոր միջոցներով ամրապնդեց իր իշխանությունը: Միապետության հաստատման և Իրանի ժողովրդի նկատմամբ զանգվածային հաշվեհարդարի հիմնական զինքը դարձավ 1957թ. Իսրայելի հետախուզության ծառայության, ԿՀՎ-ի և Ֆեյերպալ հետախուզական բյուրոյի, ինչպես նաև Ֆրանսիայի ու Անգլիայի աջակցությամբ ատելոված նոր գաղտնի ոստիկանությունը, որը կռվեց Ազգային անվտանգության և տեղեկատվության կազմակերպություն: Ըստով բոլորին քաջ հայտնի դարձավ ՄԱՎԱԿ հապավումը (Մազման-ե Էքսիլա՝ աթ վա Ամնիյաթ-ե Քեշվար)⁷⁰: Հազարավոր մարդկանց, ում կասկածում էին իսկաշահական ընդդիմության մեջ, ՄԱՎԱԿ-ը բանտ էր մետում և յրաված տանջանքների ենթարկում: Հատկապես դաժան հալածանքի ենթարկվեցին «Թուդի» անդամները, որոնք ստիպված ընդհատակ անցան: 360 հազար քաղաքացիները լայնորեն զիջատվեցին կամ խոչտանգումներից մահացան ՄԱՎԱԿ-ի բանտախցերում:

Կարելի է վստահ ասել, որ Մ.Մուսադեղի կառավարության տապալումը ուժեղացրեց Իրանի տնտեսական, քաղաքական և ռազմական կախվածությունը Միացյալ Նահանգներից: Դրան հասնելու համար ԱՄՆ-ը անաջին հերթին հոգաց ամրապնդելու շահի դիրքերը և բարձրացնելու նրա հեղինակությունը, որի համար իրագործվեցին մի շարք ծրագրեր: Օրինակ՝ 1955-1956թթ. միջոցառումներ ձեռնարկվեցին Մեջլիսը «երիտասարդացնելու» ուղղությամբ. պահպանողական կալվածատեր-դեպուտատներին փոխարինելու նկատմամբ արանց շղթաները: 1957թ. շահը ձեռք բերեց «վետոյի» իրավունք, որի համաձայն կարող էր պատգամնետական օրինազիծը հետ ուղարկել վերամայման: 1957թ. ստեղծվեց «Փահլավի Դառ» բարեգործական կազմակերպությունը, իսկ 1958թ. սեպտեմբերից շահը մի քանի անգամ մասնակցեց մամուլի ասուլիսների⁷¹:

Անփոփելով վերջ շարադրվածը համզում ենք այն եզրակացության, որ ԱՄՆ-ն իրենց երկրի անվտանգության պահպանման շնորհ տակ կա-

ըղ ըն միջամտրել տտար երկրների մերքին գործերին, իրականացնել հեղաշրջումներ, իշխանության բերել ԱՄՆ-ի քաղաքականությանը գաղափարակից մարդկանց:

ISKANDARYAN GOHAR.

ON THE OPERATION "AJAX" AUGUST, 1953, IN IRAN

(Summary)

The 1951-1953 years period was a turning point in US-Iran relations. After the nationalization of the Iranian oil industry crisis raised. Both USA and Great Britain decided that the crisis could be settled only through a coup d'etat. By June 1953, the CIA devised operation "Ajax" in consultation with the SIS. The CIA chose its top agent in the Middle East Kermit Roosevelt to run the operation. As a result of that operation the government of Dr. Mohammad Mosaddegh lost its power and fell down. Only in 1976 the United States Senate assumed that the USA had interfered in internal affairs of other countries.

ՕՒՆՈՅՈՒԳՐՈՒՅՈՒՆՆԵՐ

1. Samih K. Farsoun and Mehrdad Mashayekhi, Iran Political Culture in the Islamic Republic, London and N.Y., 1992, p.237.
2. «An Interim Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities. United States Senate» Washington, 1975, p.9. Տե՛ս նաև: Новая и Новейшая история, N 4, Москва, 1979, стр.111.
3. Kermit Roosevelt, Countercoup The Struggle for The Control of Iran, New York, 1979, p.3.
4. The Iranian Journal of International Affairs, Tehran, 2001, No.1, p. 111.
5. М.Нишанов "Антиимпериалистическое движение в Иране (1951-1953)", Ташкент, 1973, стр. 115. Материалы по Востоку.Ташкент, 1966, стр 39.
6. Mohammad Reza Pahlavi The Shah of Iran, Answer To History, New York, 1980, p. 88.
7. Kermit Roosevelt, Countercoup..., p.119.
8. Новая и Новейшая история, N 4, Москва, 1979, стр. 121.
9. George Lenczowski, "American Presidents and the Middle East", London, 1990, p 37.
10. Kermit Roosevelt, Countercoup..., p.121-122.
11. Новое Время, N 2, 1980, стр.29.
12. Ervand Abrahamian, Iran Between Two Revolutions, 1983, Princeton, New Jersey, p. 279.
13. توفی رفتار سیاسی آمریکا در قبال نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران ۱۳۳۲-۱۳۳۱-۱۳۳۰، تهران-۱۳۷۸، ص ۱۷۷، دکتر ایرج
14. والن تانز تاریخ مستند روابط دو جانبه ایران و ایالات متحده آمریکا تهران، ۱۳۷۸، ص ۳۷۸، روزانه الکساندر

15. Новая и Новейшая история, N 4, Москва, 1979, стр. 122-123.
16. عبدالرضا هوشنگ مهدوی سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی ۱۳۰۰-۱۳۵۴ تهران ۱۳۶۴ ص ۲۱۴
17. Answer To History, p. 89.
18. Նույն տեղում, էջ 89:
19. Նույն տեղում, էջ 90:
20. Նույն տեղում, էջ 91:
21. Ն.Կ.Մ.Ստամբուլ Ռեզա Շահ Փաշևանի, Ասարիչուքիին Հայրենիքիս Հաճարթեհրան, 1973, էջ 217: George Lenczowski, Iran Under The Pahlavis, Stanford, 1978, p. 374.
22. Answer To History, p. 90.
23. Ervand Abrahamian, Iran Between Two Revolutions, p. 280.
24. Richard W. Cottam, Iran and the United States A Cold War Case Study, Pittsburgh, 1988, p. 107-108.
25. اینگ بهمان پهلوی استوری تهران ۱۳۶۶ ص ۱۱۶
26. Michael Kahl Sheenan, Iran The Impact of United States Interests and Policies 1941-1954, N.Y., 1968, p. 61.
27. Новое Время, N 2, 1980, стр. 29.
28. George Lenczowski, American Presidents and the Middle East, London, 1990, p. 38. ایران. Очерки новейшей истории, стр 244.
29. Answer To History, p 91.
30. Answer To History, p. 90-91.
31. Ervand Abrahamian, Iran Between Two Revolutions, p. 280.
32. Answer To History, p. 91.
33. Ervand Abrahamian, Iran Between Two Revolutions, p. 274-275.
34. «Final Report of the Select Committee to Study Governmental Operations with Respect to Intelligence Activities. United States Senate», Washington, 1976, p. 45.
35. The New York Times, 6 August, 1954.
36. Amin Saikal, The Rise and Fall of The Shah, New Jersey, 1980, p. 45.
37. Новая и Новейшая история, N 4, Москва, 1979, стр. 127.
38. Gary Sick, All Fall Down America's Tragic Encounter with Iran, N.Y., 1985, p. 7.
39. John L. Eposito, The Islamic Threat Myth or Reality ?, N.Y., 1995, p. 104. Ervand Abrahamian, Iran Between to Revolution, p. 419.
40. С.Л.Агаев, Иран в прошлом и настоящем, М., 1981, стр. 143-147.

ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ ԼՈՒՍԻՆԵ

ԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈՆՈՒՄՆԵՐԸ ՌԵԶԱ ԸԱՀ ՓԱՀԼԱՎԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԸՐԶԱՆՈՒՄ

Կրթված և ընդհանրապես բնակչության դաստիարակելը հասարակության շրջանում բարեփոխումներ անցկացնելու կարևորագույն գործոններից է:

Իրանում 20-րդ դարի սկզբներին՝ Փահլավիների դինաստիայի հաստատման ժամանակաշրջանում, բնակչության մեծ մասն անգրագետ էր, և այդ խնդրի հարցաձևումը դարձել էր անհետաձգելի անհրաժեշտություն: Ռեզա շահ Փահլավին քաղաքացիական կրթություն չէր ստացել, սակայն խորապես գիտակցում էր որս արժեքը՝ կարևորելով այն որպես թագլի երիտասարդներին և մեծահասակներին միատարրության, արդյակաճանցման և ազգայնացման ներշնչման միջոց: Դրանում նա տեսնում էր այն գործիքը, որի օգնությամբ կարելի էր պայքարել սնանակալության, հետամնացության դեմ և դաստիարակել միասնական ժամանակակից ազգ¹:

Ռեզա շահի կատարման շրջանում կատարված բարեփոխումների մասին ամփոփ կարծիք կարելի է կազմել՝ «քննարկելով թագավորության 16 տարիների ընթացքում նրա վարած քաղաքականությունը, կիրառած մեթոդները, սակայն մաս՝ հաշվի առնելով նրա գործունեությունը ռեզիմյուդ պատճառները և պայմանները: Միգուցե, դրանք կարելի է ընդհանրացնել մեկ նախադասությամբ. նա ցանկանում էր տեսնել Իրանն անկախ, հարզված աչ ազգերի կողմից, նա ցանկանում էր, որ Իրանն ինքը վարի իր արտաքին քաղաքականությունը, առանց որևիցե այլ կողմի ուղղություն ցույց տալու կամ եռվամակություն, ուզում էր տեսնել Իրանը հզոր ոչ թե կայսրության հզորությամբ, աչ բնական, մարդկային և բարոյական ռեսուրսների հարստությամբ: Մա էր նրա՝ ազգայնականության պատկերացումը²:

Ռեզա շահի քաղաքականությունը որոշ չափով կրում էր Թուրքիայի առաջնորդ Քեմալ Աթաթուրքի քաղաքականությունը ազդեցությունը, որի հետ նա հանդիպում է ունեցել 1934թ. Անկարայում³: Մակայն Ռեզա շահի բարեփոխումները ավելի չափավոր էին, քանի որ նրա խնդիրը քաղականին քարոչ էր. Թուրքիան ավելի տերտ կապեր ուներ Արևմուտքի հետ և

ամբի պատրաստ էր՝ ընդունելու բարեփոխումներ: Քացի այդ Ռեզա շահը չէր կարող կարոկ կերպով ընդդիմանալ հոգևորականությանը, հասկապես՝ տեսնելով, որ իր հարևան Ալթանտառանի քաղաքը Ամանուշահը գրկվել էր գահից կարոկ բարեփոխումների պատճառով⁴: Այդտեսանդերձ Իրանն արևմտականացնելու՝ Ռեզա շահի ձգտումը երբեմն հասցնում էր նրան ծայրահեղությունների, որոնցից մեկն էր օպերայի կատուցումը: Զգտելով արքայականացնել երկիրը, նա տեսնում էր եզրագցնել այն և միաժամանակ թալացնել հոգևորականության ազդեցությունը: Այդ նպատակով Ռեզա շահը փորձում էր «ազնշնչել իրանցիներին՝ եկեղեցիներով նրանց Իրանի փառավոր անցյալը, «Շահնամեի» ենթուաներին, արիական ծագումը, որպեսզի նոր ավելանով և կյանքով լցնի ժողովրդին»⁵:

Ազգայնական շարժումն Իրանում չստացավ այն ուժը, որը տեսցել էր Թուրքիայում, սակայն այն թողեց իր կնիքը երկրի և մարդկանց վրա⁶:

19-րդ դարում Պարսկաստանի կրթական համակարգն ամբողջությամբ դարձել էր հոգևորականության մեծաշնորհը: Տարրական դպրոցները՝ մաթթաբները, որտեղ դասավանդում էին ցածրատիման հոգևորականները՝ ախունդները, գտնվում էին հոգևորականության ազդեցության մեջը՝ չենթարկվելով պետական կամ ժամանազուտական վերահսկողության: Այդ ժամանակաշրջանում ուսուցման տվյալ ձևը բավականին մեծ նկատու էր ապահովում ախունդների համար, և այդ էր պատճառը, որ երկրով մեկ տարածվել էին մակթաբները: Մակթաբներում դասավանդվող առարկաներն ամբողջությամբ ցույց են տալիս 19-րդ դարի Պարսկաստանի վիճակը: Հիմնական առարկաներն էին զոբեղ, կարդալը, գեղագրությունը: Այնուհետև աշակերտներն անզիր էին անում պարսկա-արաբական չափածո բառարանը (Նիսաբ), Ղուրանից հսկայածավալ հատվածներ: Առավել գնահատվում էին նրանք, ովքեր անզիր գիտեին ամբողջ Ղուրանը⁷:

Քացի մակթաբներից այդ ժամանակ Պարսկաստանում տարրական կրթության այլ օջախներ չկային: Միջնակարգ ուսուցումը ամբողջությամբ մասնավոր հիմքերի վրա էր: Ուսուցիչները հիմնականում աշխարհիկ գրագիրներ էին, ովքեր դասավանդում էին աշակերտի տանը: Ուսուցման հիմքն էին կազմում գեղագրությունը, դասական գրականությունը, արաբերենի քերականությունը, հազվադեպ անցնում էին արամաարանություն, մաթեմատիկա և նրաժշտություն⁸:

Նրանց համար, ովքեր չէին պատրաստվում հոգևորական դասնալ, կրթական գործընթացը տանձամասփակվում էր այդքանով: Կենդանի էին մնացել միայն եկեղեցիները երբեմնի չքմալ՝ Նիշապուրի, Մավրիզի և Բաղդադի միջնադարյան իսլամական համալսարանների փառավոր անցյալի մասին:

Բարձագույն կրթության միակ օբյեկտներն էին Ղուճի և Սպանանի հոգևոր դպրոցները՝ մեղրեանները, որտեղ հիմնական առարկաներն էին աստվածաբանությունը, արաբերենի քերականությունը, հռետորական արվեստը, իրավագիտությունը (չարիաք և ֆիքհ), տրամաբանությունը, քվարանությունը, աստղագիտությունը⁹։ Մակայն երիտասարդների զգալի մասի հիմնական մագառակը գիտելիքների հարստացումն էր, այլ ոչ թե հոգևորական դասնալը։ Այս միտումը էլ ավելի ուժեղացավ 19-րդ դարի վերջում։

Դեռևս 19-րդ դարի 1-ին կեսին Պարսկաստանում սկսվել էին կրթական բարեփոխումներ։ Իրանում արևմտյան տիպի դպրոցներ հիմնելու առաջին փորձերն իրականացվեցին 19-րդ դարի կեսերին օտարերկրյա միախոններների կողմից։ Այդ դպրոցներ կարող էին հաճախել միայն քրիստոնյաները, սակայն շուտով առաջադիմ մահմեդականների երեխաները նույնպես օգտվեցին ընձեռնված հնարավորությունից։ Ժամանակի ընթացքում դրանք մեծ կարևորություն ձեռք բերեցին դաստիարակելով միևնույն սեռումը, որի ներկայացուցիչներից շատերը Ռեզա Քահի կառավարման շրջանում զգալի դեր խաղացին երկրի արևմտականացման գործում։ Մինչև 1929թ. Պարսկաստանում կար շուրջ 50 օտարերկրյա դպրոց, որոնցից 25 ամերիկյան միախոներական դպրոցներ էին¹⁰։

1851թ. վարչապետ Միրզա Քադի խանի նախաձեռնությամբ Թեհրանում հիմնվեց աշխարհիկ տիպի առաջին ուսումնարանը՝ ԴարուլՋուումը¹¹, որը համապատասխանում էր ֆրանսիական լիցեյին՝ ներառելով միջնակարգ և տարրական բարձրագույն կրթությունը։ Կառավարության ջանքերով 19-րդ դարի 2-րդ կեսին բացվեց ևս 2 նմանատիպ դպրոց և 2 զինվորական քոլեջ։

1898թ. Իրանի կառավարությունը հիմնեց Ազգային դպրոցների խորհուրդ, որը ներառում էր ժամանակի այդ ընկնող մարդկանց։ Նրանց ջանքերով էլ ամբողջ երկրով մեկ հիմնվեցին աշխարհիկ տարրական աստիճանի դպրոցները, որոնց ծրագիրը գրեթե չէր տարբերվում մակաբանների ծրագրից։

Բարեփոխումների երկրորդ փուլը սկսվեց 1906թ. Մահմանադրական հեղափոխությունից հետո, երբ երկրում ժամանակակից կրթական համակարգ հիմնելու ուղղությամբ իրականացվեցին չարիավոր քայլեր։ 1910թ. Մեջլիսն ընդունեց Իրանի կրթության մասին օրենքը և ստեղծեց կրթական գործերով նախարարություն, որի ամբողջական անվանումն էր «Կրթության, Վարձի և Գողեցիկ արվեստների նախարարություն»¹²։ 1911թ. ընդունվեց կրթության մասին հիմնական օրենքը, որով էլ որոշվեցին Իրանում ժամանակակից կրթական համակարգ հիմնելու ծրագրերը։ Մակայն երկրում հոգևորականության մեծ ազդեցության

պատճառով մախատեալող քարեփոխումներն այդ շրջանում անկրակա-
մանալի էին:

Երբ իշխանության գլուխ եկավ Ռեզա շահը, երկրի ազգային դպրոց-
ներում (պետական և մասնավոր աշխարհիկ) ընդգրկված էր ընդամենը
10.000 ուսանող¹³:

Ռեզա շահն իշխանության առաջին տարիներին իր ուշադրությունը
կենտրոնացրել էր երկրում ներքին անվտանգության հաստատմանը և
բանակի վերակազմավորմանը: Դա էր հիմնական պատճառը, որ ազ-
գային գործունեության այլ հարցերով զբաղվում էին ավելի ցածր դիրք
զբաղող անձինք: Այդ շրջանում Կրթության մախարաբության կառուց-
վածքը փոփոխության զգեստ չէր ենթարկվել, և դրա ազդեցությունը
կրթության ոլորտում ամնչան էր: Ռեզա շահի հիմնական նպատակն էր
ընդլայնել կրթական համակարգը, որպեսզի այն կարողանա բավարար-
ել ամբողջ ազգի կարիքները: Այդ ծրագիրն ի կատար անելու համար
ամիրաժեշտ էր ունենալ կենտրոնացված մախարաբություն, որը կկարող-
անար իրականացնել լիարժեք հսկողություն կրթության քույր փուլերի
վրա:

Դեռևս 1921թ. Կրթության մախարաբությանն առընթեր տեղծվել էր
Կրթության գործերով զբաղույն խորհուրդ, որի պարտականություննե-
րից էր Արևմուտքի բուսամական ծրագրերի լուրջ ուսումնասիրումը, ինչ-
պես մաս իգական և արական մանկավարժական քուլթուրի ծրագրերի
պատրաստումը: Դա Պարսկաստանում պրոֆեսիոնալ ուսուցիկներ
պատրաստելու առաջին քայլն էր: Այդ խորհրդի պարտականություննե-
րից էր մաս եկեղեցական միլիտանտությունները պետական դպրոցներին
հատկացնելը, պետական միջոցների հաշվին Եվրոպա ուղարկվող ուսա-
նողներին ընտրելը, ինչպես մաս խորհրդին կից ենթակոմիտե տեղծելը,
որը պետք է հետևեր մակթարների գործունեությանը, սանիտարահիգիեն-
նիկ վիճակին, կարգապահությանը, իրականացվող քարեփոխումներին:

Իրանի կրթության մասին օրենքով մախատեալված չէր մանկապար-
տեզների հիմնադրումը, սակայն արդեն 1918թ. Թեհրանում քաջվել էր
առաջին մասնավոր, իսկ 1933թ.՝ պետական մանկապարտեզը: Այսու-
հետ մանկապարտեզները ներգրավվեցին կրթական համակարգի մեջ:
Այնտեղ հաճախում էին 4-7 տարեկան երեխաներ. նրանք զբաղվում էին
խաղերով, երգով, պարով, արտասանությամբ, անցնում էին թվաբանու-
թյուն, իսկ վերջին տարվա ընթացքում՝ այբուբեն:

1921թ. Կրթության մախարաբությունը կազմեց տարրական և միջնա-
կարգ ուսուցման առաջին ամբողջական տասներկուամյա ծրագիրը, որն
էլ իր հերթին բաժանվում էր երկու վեցամյա փուլերի՝ տարրական և մի-
ջին մակարդակների: Կրթության մախարաբությունը 6-րդ, 9-րդ և 12-րդ
տարվա վերջում քննություններ էր կազմակերպում: Լավագույն աշա-

կերտները վկայագրեր էին ստանում: 1927թ. Մեջլիսի օրենք ընդունեց պարտադիր և անվճար տարրական կրթության մասին, որը հիմնականում չիրագործվեց¹⁴: Տարրական դպրոցում անցնում էին պարսկերեն, արաբերեն, գեղագրություն, թվաբանություն, Պարսկաստանի պատմություն և աշխարհագրություն, ֆիզիկական կուլտուրա: Ռեզա շախի կատավարման շրջանում Իրանում տարածվեցին ընդհանուր դպրոցներ տղամների և աղջիկների համար, որոնց ուսումնական ծրագրերում կար օրոշակի տարբերություն: Աղջիկները չէին անցնում բոլոր մշված առարկաները՝ փոխարենը անցնելով կարոճև և նկարչություն: 1936թ-ից ծրագրի մեջ մտցրեցին արվեստ և երաժշտություն¹⁵:

Միջնակարգ ուսուցումը, որը պարտադիր չէր, վճարովի էր, սակայն վարձը քավակահին ցածր էր: Բացի այդ, ուսուցիչների, ցածրաստիճան պետական ծառայողների, ինչպես նաև լավ սովորող երեխաների համդեպ բացառություններ էին կիրառվում: Միջնակարգ ուսուցման վեցամյա ծրագիրը, որը թաղկացած էր երկու եռամյա փուլերից, քավակահին ընդարձակ էր: Առաջին երեք տարիների առարկաները տղամների և աղջիկների համար նույնն էին. նրանք ուսումնասիրում էին Դուրանը, արաբերեն, եվրոպական լեզու (սովորաբար ֆրանսերեն), մի շարք ճշգրիտ, հումանիտար և քննադատական առարկաներ, ինչպես նաև հիգիենա: Տղաները անցնում էին նաև քիմիա, ֆիզիկա, իսկ առավել ընդունակները՝ նաև հանրաեաշխիվ: Աղջիկներն այդ առարկաների փոխարեն անցնում էին տնայարություն, կարոճև, երեխաների խնամք: Սակայն լաբորատոր պայմաններ չկային, և ուսուցումը հիմնականում տեսական քնույթ էր կրում: Հասցատի ժամերին աշակերտները զբաղվում էին խաղերով, երաժշտությամբ, և ներկայացումներ բեմադրելով¹⁶: Այս ծրագրից երևում է, որ Իրանի կրթական համակարգի հիմնական նպատակը երեխաներին որպես հասարակության լավ անդամ դաստիարակելն էր: Դիմելով Կոլումբիական մասնավարժական քոլեջին՝ կրթության այդ ժամանակվա նախարարը գրում էր. «Ավելի կարևոր է սովորեցնել, քե ինչպես է պետք սպրել, քան ուղղակի սովորեցնել գրագիտության տարրերը»¹⁷:

Միջնակարգ ուսուցման առաջին փուլի շրջանավարտները կարող էին ուսումը շարունակել ոչ միայն երկրորդ փուլում, այլև պետական տեխնիկական դպրոցներում: Վերջին երեք տարիների ընթացքում աշակերտները մասնագիտանում էին՝ բարձրագույն կրթօջախ ընդունվելու համար: Այսպիսով նոր ծրագիրն այն աստիճան գերծանրաբեռնված էր, որ ուսանողները չհասցնելով ընկալել իրենց համար նորը և օտարը՝ ստիպված էին լինում դիմել անգիր անելու հին մեթոդին: Դա էլ հնարավորություն չէր ընձեռում նրանց անհատականության զարգացման, մտածելու, խնդիրները հասկանալու և դրանց լուծումը ինքնուրույն գտնելու համար:

Տարրական և միջնակարգ կրթության նոր ծրագիրն առաջ բերեց կրթված ուսուցիչների, որակյալ դասագրքերի, ուսուցման նոր մեթոդների անհրաժեշտություն:

Դեռևս 1918թ. Թեհրանում բազմել էր առաջին մանկավարժական ցուլեջը՝ առանձին բաժիններով կանանց և տղամարդկանց համար: Մակայն այս ուղղությամբ ևս հիմնական քաղերը կատարվեցին Ռեզա շահի օրոք: 1929թ. Թեհրանի մանկավարժական ցուլեջում սահմանվեց պետական կրթաֆոնդակ՝ տարեկան 15 կարիքավոր ուսանողների համար: 1934թ. ցմրումվեց Ռաստգիլների պատրաստման օրենքը, ըստ որի 5 տարվա ընթացքում երկրում պետք է հիմնվել 25 մանկավարժական ցուլեջ: Մակայն արդեն 1939թ. դրանց թիվը գերազանցել էր նշվածից, իսկ Ռեզա շահի կատավարման վերջին տարվա ընթացքում այն անցնում էր 36-ից¹⁸: Այս օրենքն արտոնություններ էր շնորհում տվյալ ցուլեջների շրջանավարտներին: Նոր սերնդի ուսուցիչները ոչ միայն ավելի բարձր աշխատավարձ էին ստանում, այլև ավելի մեծ հարգանք էին վայելում: Փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև սոցիալական ոլորտում: Բարեփոխումների շնորհիվ մտավորականությունը հասարակության շերտից վերահեց հասնեմատարբար համազուտ, ապահով, հարգված սոցիալական դասի՝ կազմելով երկրի աշխատուժի մոտ 7%¹⁹:

Ուշադրություն էին դարձնում դպրոցների սամիտարափեղիզինիկ վիճակին, որը իրականացվում էր հատուկ կրթություն ստացած քժշկական ապաների կողմից:

1928թ. սկսած կրթության միասնաբարությունը ձեռնամուխ եղավ դասագրքերի խնդրի լուծմանը: Այս ոլորտում զգալի էր ֆրանսիական ուսումնական մեթոդների, տեքստերի ազդեցությունը: Անգամ պարսից լեզվի այբբենաբանները մշակվում էին ֆրանսիական օրինակով, իսկ պատմության, աշխարհագրության և այլ առարկաների դասագրքերը հաճախ ուղղակի թարգմանվում էին ֆրանսերենից: 1939թ. իրատարակվեցին նոր դասագրքեր, որոնք առաջին անգամ ներառում էին դպրոցական ծրագիրը մինչև միջնակարգ ուսուցման 1-ին փուլը:

Պետական դպրոցների հետ մեկտեղ երկրում գոյություն ունեին մասնավոր դպրոցներ, որոնք հիմնադրվել էին օտարերկրյա միսիոներների կամ կրոնական փոքրամասնությունների կողմից, ինչպիսիք էին հայերը, երեանները, բահայիները, գրադաշտականները: Հայկական և երեանական դպրոցների աշակերտները միայն տվյալ համայնքների անդամների երիտաներն էին, իսկ բահայական, գրադաշտական կամ միսիոներական դպրոցներ հաճախում էին բոլոր ցանկացողները: Ի շնորհիվ օտարազգի կրոնակիցների հետ ունեցած կապերի՝ այս դպրոցները մեծ հեղինակություն էին վայելում: Օրինակ՝ չմայած բահայիների հանդեպ պաշտոնական ճնշմանը, Թեհրանում բահայիների դպրոց էին հաճախում առա-

ցաղեմ և ազդեցիկ ընտանիքների երկխոսության շատերը, այդ թվում նաև Ռեզա շահի ավագ դստերը և թագաժառանգը²⁰։

Պետական քաղաքականությունը մասնավոր դպրոցների հանդեպ համապատասխանում էր Ռեզա շահի ազգայնական, կենտրոնացման՝ իջանիզացիայի ծրագրերին։ Կառավարությունը սկզբում վարում էր հանդուրժողական քաղաքականություն այդ դպրոցների հանդեպ՝ որոշ դեպքերում անգամ հովանավորելով դրանց։ Մակայն 1927թ. սկսվեց շարժում բոլոր մասնավոր դպրոցները վերահսկողության տակ վերցնելու ուղղությամբ։ Թեթերը մեղադրում էին դրանց խզամի հիմքերը խարխուլու և ուսանողների շրջանում «իրանական ամեն ինչի հանդեպ արհամարհանքի» զգացում դաստիարակելու մեջ²¹։ 1928թ. սեպտեմբերի 5-ին Կրթության նախարարության հրամանով բոլոր ամերիկյան միսիոներական դպրոցները մտցվեցին Կրթության նախարարության հսկողության ներքո։ Դրանք պետք է հետևին նախարարության մշակած ծրագրերին, դասավանդումը պետք է անցկացվեր միայն պարսկերեն լեզվով։ Իսկ բարձր դասարաններում մահմեդական կրոն դավանող երկխոսներին արգելվում էր Աստվածաշունչ կարդալը։ 1940 թ. Կրթության նախարարության ազգայնական քաղաքականության հետևանքով միսիոներական դպրոցները վերածվեցին պետական դպրոցների, իսկ դրանց ուսուցիչներին «խնդրեցին» հետևապես երկրից։ Սկզբում այդ ճակատագրից խուսափել էին քրիստոնեական միսիոներական դպրոցների ուսուցիչները՝ համաձայն Իրանի և Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարների միջև եղած պայմանավորվածության, ըստ որի «այդ արժանի տղամարդկանց և կանանց թույլ է տրվում կատարել իրենց մարդասիրական և կրթական գործունեությունը՝ պայմանով, որ նրանք չեն խառնվի Իրանի նասարակական կարգերին, օրենքներին և կանոններին»²²։ Մակայն հետագայում դրանք ևս փակվեցին։ Իրանի կառավարությունը նման քաղաքականությունը բացատրում էր այն հանգամանքով, որ եթե քրիստոնեական և ամերիկյան դպրոցները շարունակեն իրենց գործունեությունը, ապա ոռոսները ևս կցանկանան քաջել ազգային դպրոցներ։

Նմանատիպ քաղաքականություն էին վարում նաև պարսկական մասնավոր դպրոցների հանդեպ, որի հետևանքով 1930թ. ետևներերին այն դպրոցները, որոնք «համապատասխանում էին նախարարության ակադեմիական և քաղաքական չափանիշներին» ստացան պետական կարգավիճակ, իսկ այդ չափանիշներին չհամապատասխանող դպրոցները ավարտեցին իրենց գործունեությունը, քանի որ դրանց դիպլոմները և վկայագրերը արժեք չունեին։ Դրան հետևեց 1934թ. ետևներերին քառայինների դպրոցների փակումը։ Հայկական դպրոցները սկզբում կորցրեցին եվրոպական լեզուներ դասավանդելու, իսկ 1938թ.՝ նաև գործունեության իրավունքը²³։ Այս ամենը կատարվում էր կրոնական փոքրա-

մասնություններին միաձուլելու նպատակով, որը Ռեզա շահի ազգայնական քաղաքականության հիմքերից էր:

Կարևոր նվաճումներից էր երկրում տարբեր մախարաբությունների կողմից տեխնիկական դպրոցների հիմնումը, որոնք պատրաստում էին բարձրորակ մասնագետներ տվյալ մախարաբությունների համապատասխան բաժինների համար: 1922թ. պարսկական կառավարության մեծածավալ օգնության շնորհիվ՝ գերմանացիները Թեհրանում բացեցին առաջին անկախ ճարտարագիտական դպրոցը, որը հետագայում վերանց իրանագերմանական արտադրական դպրոցի: Նշանակալի է որ, երբ 1940թ. Կրթության մախարաբությունը փակեց բոլոր օտարերկրյա դպրոցները, այն խուսափեց այդ ճակատագրից: 1923թ-ից սկսած արտադրական բնույթի ցանկացած պայմանագիր արտասահմանացիների հետ ենթադրում էր տվյալ ոլորտի տեխնիկական բուռնացման ապահովում իրանցիների համար²⁴: Տեխնիկական դպրոցներ էր բացել մեկ Անգլո-իրանական նավթային ընկերությունը, որոնց շրջանավարտները պետք է ավարտելուց հետո աշխատեին ընկերությունում: Մակայն մրանցից շատերը իրենց կենցաղն ապահովելու համար բացում էին փոքրիկ արհեստանոցներ և ստացած գիտելիքները կիրառում այնտեղ:

1930-ական թթ. հիմնեցին Երաժշտական և Գեղեցիկ արվեստների ակադեմիաները: Գեղեցիկ արվեստների ակադեմիան իր ուշադրությունը կենտրոնացնում էր պարսկական արվեստների և արհեստների վերականգմանը՝ գորգագործությանը, մանրանկարչությանը, խճանկարին: Իսկ Երաժշտական ակադեմիան Արևմուտքի ազդեցության տարածման օղակ էր:

Պետական կրթության զարգացումը ի վերջո ունեցավ տրամաբանական շարունակություն, երբ 1934թ. մայիսին ընդունվեց Իրանում համալսարան հիմնելու մասին օրենքը²⁵: Համալսարանի հիմնաքաղը դրվեց 1935թ փետրվարի 5-ին Ռեզա շահի կողմից: Ամեն տարի այդ օրը տոնվում էր որպես կրթության և ծառատունկի փառատոն: Համալսարանը համեմատաբար անկախ ինստիտուտ էր, դեկավարվում էր մախագահի, փոխմախագահի, բաժինների կամ ֆակուլտետների ղեկավանների և դասախոսների մասնակցությամբ կազմված խորհրդի կողմից: Մակայն Կրթության մախարաբությունն էր զբաղվում պաշտոնների նշանակմամբ, աշխատավարձի, ուսումնական ծրագրերի և այլ խնդիրների կարգավորմամբ: Ռեզա շահի երաժարական տալուց ճեկ տարի անց Մեջլիսը, հանելով Համալսարանը կրթության մախարաբության վերահսկողությունից, այն դարձրեց լիակատար անկախ մարմին, որը հետագայում դարձավ քաղաքական ըմբոստությունների օջախ: Համալսարանում կար հինգ ֆակուլտետ՝ արվեստի, բնագիտական, բժշկական, իրավաբանական և ճարտարագիտական²⁶: Հոգևորականության ուժը բուլաց-

մելու համար Ռեզա չաիլ մի խումբ առաջադեմ և գիտակ մտղաների հետ Համալսարանում ստեղծեց Աստվածաբանության ֆակուլտետ, որը գտնվում էր Թեմբուսի Մեխահասալար մզկիթում: «Այդ ժամանակվանից յուր երիտասարդ հոգևորականները պետք է ներկայանային կրթված աստվածաբանների խորհրդին և քննություն համձնեին, որպեսզի որակավորվեն՝ իրենց հոգևորական գործունեությունը շարունակելու համար: Մակայն դրանց մակարդակը այնքան ցածր էր, որ թեկնածուների 90%, տապալելով քննությունները, ստիպված եղավ նոր մասնագիտություն ընտրել: Այսուհետ Իրանի քաղաքներն ու գյուղերն ազատվեցին հոգևորական խաբեբաններից»²⁷: Հետագայում, արդեն գոյություն ունեցող Գեղեցիկ արվեստների և Գյուղատնտեսական քոլեջները մտցվեցին Համալսարանի կազմի մեջ, որի դասախոսները հիմնականում կրթություն էին ստացել Եվրոպայում: Կային նաև զգալի քանակությամբ արտասահմանցի դասախոսներ: Առաջին տասնամյակում Թեմբուսի համալսարանը ընդունվեցին ուսանողներ Հնդկաստանից, Անդամանից, Յուզբախից և Խորհրդային Միությունից: Արդեն 1941թ. Համալսարանի 11 ինստիտուտներում գրանցված էր 3.300 ուսանող²⁸:

Մակայն գրագիտության, ակադեմիական ընդհանրության և մտավոր կարգապահության ավանդույթները դեռևս արժանավերջված չէին երկրում: Դեռ էր պատճառներից մեկը, որ Համալսարանը բավականին մակերեսային բնույթ էր կրում: Դասախոսները կարդում էին դասախոսություններ, ուսանողները բառ առ բառ գրանցում դրանք, իսկ քննությանը ընդամենը վերադասարդում ամօգիտ արած նյութը: Համալսարանի գրադարանները սովորաբար դատարկ էին:

Արևմտաքի ազդեցությունն ընկալելու և հետո ներմուծելու գործում առավել մեծ հնարավորություն ունեին արտասահմանում սովորող երիտասարդները: Դեռևս 19-րդ դարում մի շարք ուսանողներ մեկնել էին Եվրոպա՝ զինվորական կրթություն ստանալու նպատակով: Եվ քանի որ արդիականացված երկրի պահանջները հոգալու համար կարևոր էր ունենալ լավ կրթված և բարձր որակավորում ունեցող՝ մեծ քանակությամբ մասնագետներ, 1928թ. Մեքսիկոյի միջոցներ տրամադրեց տարեկան 100 ուսանող Եվրոպա և ԱՄՆ ուղարկելու համար: Այդ միջոցների 35% նախատեսված էր մանկավարժական գիտություններով զբաղվող ուսանողների համար²⁹: 1946թ. հրապարակված թվերը ցույց են տալիս, որ այդ շրջանում 432 շրջանավարտ արդեն վերադարձել էր արտասահմանից, իսկ 452 դեռ շարունակում էին իրենց ուսումը: Այս թվերը ներառում են միայն Կրթության նախարարության հովանավորությամբ արտասահմանում սովորողներին: Երբ հաշվի առնենք նաև այլ նախարարությունների հովանավորությամբ արտասահմանում սովորողներին, ապա նրանց թիվը 1922-38թթ. կկազմի շուրջ 1500 հոգի, որոնց մեծ մասը գրանցված էր

Ճրամախաչի բարձրագույն կրթության օջախներում: Ձգալի էր նաև Բեյրութի Ամերիկյան համալսարանում և Կոնստանդնուպոլսի Ռօբերտ քոլեջում սովորողների թիվը³⁰: Մեծ էր արտասահմանում կրթություն ստացած ուսանողների դերը երկրի զարգացման գործում: Մակայն այդ ուսանողները վերադառնալով չէին կարողանում հարմարվել էին պայմաններին և իրականացնել ստացած գիտելիքները այնպես, ինչպես նախատեսված էր, քանի որ այդ գիտելիքները հիմնված էին տեխնոլոգիապես առաջադեմ, բարձր արտադրողական երկրների պահանջարկի վրա:

1935թ. մարտին հիմնվեց Իրանի գիտությունների ակադեմիան («Ճարտանգեւսան»), որի խնդիրներից էր պարսկերեն լեզուն օտար բաներից (մասնավորապես արաբերեն, որը բառապաշարի մոտ 70% էր կազմում) մաքրելը և ժամանակակից լեզվական բառարան կազմելը³¹:

Իրանում ժամանակակից գրադարանները հայտնվել են 1920-1930-ական թթ., որոնցից խոշորագույնն էր «Ազգային գրադարանը», որը հիմնադրվել էր 1937 թվին³²:

Անլստի կարևոր էին նշված ժամանակաշրջանում կատարված բարեփոխումները երկրի մեծահասակ քնակության կրթության գործում: Այս ուղղությամբ ծրագրեր մշակվել էին դեռևս Մանանադրաբան հեղափոխությունից հետո, սակայն դրանք երբեք չեն իրագործվել: Ռեզա շահը գիտակցում էր, որ մեծահասակների կրթական մակարդակի բարձրացումը կմպաստի իր՝ բարեփոխումների և արդիականացման ծրագրի իրականացմանը: Եվ արդեն 1936-1937 ակադեմիական տարվա սկզբում մեծահասակների համար ամբողջ երկրով մեկ բացվեցին 1500 երկնայան դպրոցներ, որոնք 2 տիպի էին՝ լրիվ անգրագետների և կիսագրագետների համար: Հետագայում դրանց թիվը զգալիորեն ավելացավ՝ հասցնելով ընդհանուր ծախսերը 1.607.327 դեռալի³³: Այդ դասընթացները պարտադիր էին պետական գրասենյակների անգրագետ և կիսագրագետ աշխատակիցների համար: Կրթության նախարարությունը նշում էր, որ մեծահասակների ուսուցման երկամյա ծրագիրը հետապնդում է 2 նպատակ՝ պայքարել անգրագետության դեմ և մեծահասակներին ապահովել լավ քաղաքացի լինելու համար անհրաժեշտ ամհատական և սոցիալական գիտելիքներով: Կառավարությունն ամեն կերպ աջակցում էր այս ծրագրի իրականացմանը: Տարրական ուսուցման ծրագրի հաջողությունը հանգեցրեց 1937թ. սկզբին մեծահասակների համար 22 միջնակարգ դպրոցի բացմանը, որոնց ուսումնական ծրագիրը համասպատասխանում էր սովորական միջնակարգ դպրոցների ծրագրին: Այնուեղ կարող էին հաճախել նաև այն երիտասարդները, ովքեր տարբեր պատճառներով չէին հաճախում ցերիկը: 1940թ. արդեն նման դասարանների թիվը հասնում էր 2.133, աշակերտներինը՝ 157,197: Այս դասընթացներին մասնակ-

ցում էին 18 տարեկանից բարձր տարբեր մասնագիտության տեր մարդիկ³⁴։

Մեծահասակների կրթության ծրագրի հաջողությանը ոգևորված Կրթության նախարարությունը 1939թ հունվարին ստեղծեց Ջանգվածային ցուսավորության բաժին, որի կազմի մեջ էին Համալսարանի, մեծահասակների դպրոցների դասախոսներ, սկստուտական շարժման աստղնորդներ, զանգվածային ցուսավորության միջոցների ներկայացուցիչներ և այլն։ Նրանք անվճար դասախոսություններ էին կազմում տարբեր քեմաների շուրջ։ 1940-41թթ. կազմակերպվեցին 700-ից ավելի դասախոսություններ, որոնց մասնակցեցին մոտ 1.500.000 մարդ։ Այդ դասախոսությունների հիմնական նպատակը ազգային ոգու հզորացումն էր, որն էլ ենթադրում էր ուշադրություն ժողովրդի հանդեպ։ Այդ մասին է շեշտել Ռեզա չախը 1940թ. հունիսի 29-ին լրագրողների հետ ունեցած ասուլիսում. «Իրանը չի կարող զեքոծ մնալ կատարվող իրադարձություններից, ժողովուրդն էլ ոչ միայն պետք է տեղյակ լինի ազգային և համաշխարհային հարաբերությունների մասին, այլև պետք է սովորի ինքը հասկանա և մեկնաբանի դրանք»³⁵։

Ռեզա չախի իշխանության օրոք քայլեր ձեռնարկվեցին նաև մարզական ավանդույթները վերականգնելու ուղղությամբ։ 1933թ. Կրթության նախարարությանն առընթեր թագածառանգի նախագահությանը հիմնվեց Ֆիզիկական դաստիարակության խորհուրդ, որը կազմակերպում էր ոչ միայն միջպարոցական, այլև համազգային առլետիկ մրցումներ։ Վերականգնվում էին մարզական հիմն ավանդույթները, ինչպես նաև ընդօրինակվում էին նոր եվրոպական մարզաձևեր։ 1936թ. վեհադաժնալով Եվրոպայից՝ թագածառանգը ստանձնեց բոլոր սպորտային միությունների և սկստուտական շարժման պատվավոր նախագահի պաշտոնը՝ մեծապես նպաստելով սպորտի զարգացմանը։ Առաջին սկստուտական կազմակերպությունն Իրանում ստեղծվել է դեռևս 1925թ., որը հետագայում միացել է միջազգային կազմակերպությանը։ Նշանակալից է, որ սկստուտական շարժմանը մասնակցում էին նաև աղքիկներ։ 1940թ. Իրանում աղքին կար 21.000 սկստուտ³⁶։ Ֆիզիկական դաստիարակությունը և սկստուտական շարժումը մտցվեցին դպրոցական պարտադիր ծրագրի մեջ։ Այն ժամանակ սկստուտական շարժումը ռազմականացված էր, և 10-12-րդ դասարանների տղաները պետք է շարաֆական 4 ժամ զինվորական պարապմունքներ ունենային, որն իրականացվում էր բանակի սպաների օգնությամբ։

Բացի այն, որ ժամանակակից կրթական համակարգ հիմնելը եզր խթան էր նրկրի արդիականացման համար, Ռեզա չախի կրթական քաղաքականությունը ունեցավ ևս նրկու ազդեցություն հասարակության վրա. առաջինը՝ կրթությունը մինչ այդ հոգևորականության մեծաշնորհն

էր, իսկ մոր կրթական համակարգը թուլացրեց հոգևորականության ուժը, երկրորդը՝ այն գաղափարը, որ կրթությունը միայն տղաների մեծաշնորհը չէ, էիմք դրեց կանանց սոցիալական էմանսիպացիային³⁷։

Շահն ուզում էր տեսնել Իրանն անկախ, սակայն նա հարգում էր արևմտյան քաղաքակրթության ստեղծածը և ցանկանում էր օգտագործել այն ի քարոզություն իր երկրի։ Շահը կարծում էր, թե հնարավոր էր արևմտյան քաղաքակրթության ստեղծածը հաջողությամբ փոխադրել Իրան՝ առանց պարսախոս հող մախապատրաստելու։ Արդյունքում Իրանի կրթական մոր համակարգը ձևավորվեց ֆրանսիական օրինակի զգալի ազդեցությամբ, որն էլ խոչընդոտում էր սեփական մտքերի զարգացմանը և չէր համապատասխանում երկրի ավանդույթներին և ստեղծված իրականությանը։ Բացի այդ, ինչպես թուրքիայում, այնպես էլ Իրանում արևմտականացումը կատարվում էր վերևից ներքև։ Օրինակ՝ ավելի մեծ ուշադրություն էր դարձվում քարձրագույն, քան տարրական կրթությանը։ Մակայն դա էլ թխում էր մոր ռեժիմի պահանջներին³⁸։

Չնայած, որ 1925-1941թթ. ընթացքում կրթության զարգացմանը նախատեսված ծախսերը աճել էին մոտավորապես 12 անգամ, սակայն երկրի ընդհանուր ծախսերից կրթությանը բաժին էր հասնում միայն 4%։ Այս թիվը չնչին էր բանակին հասկացված միջոցների համեմատ։ Այդուհանդերձ կրթության ծախսերը՝ ներառած պետական և մասնավոր գումարները և եկեղեցական նվիրատվությունները, կազմում էին 2-3 մլն. սիլա, համեմատած 1925թ-ի 100.000-ի հետ։ Ներկայացնենք հետևյալ թվերը, որպեսզի ի մի բերենք քարեփոխումների արդյունքները կրթության ոլորտում։ 1922-1940թթ. ընթացքում դպրոցների թիվը 612-ից աճել էր 8.237, աշակերտներինը հասել էր 496.960, ուսուցիչներինը՝ 13.646։ Մեդիսիններում սովորողների թիվը 5.984-ից կտրուկ նվազել էր 785։ 1940թ. 411 հոգի ավարտեց Թեհրանի համալսարանը, այն դեպքում, երբ 1922թ. քարձրագույն աշխարհիկ կրթություն ստացել էր ընդամենը 15 հոգի՝ ավարտելով Դարվիճանը³⁹։

Գնահատելով Ռևա Զահի իշխանության օրոք Իրանում տեղի ունեցած կրթական քարեփոխումները և Արևմուտքի ազդեցության աստիճանը այդ գործընթացում՝ պետք է հավասար ուշադրություն դարձնել կատարված նորամտություններին և մշտժված սկզբունքներին։ Անկասկած, հոգևորականությունը նշանակալիտրեմ կորցրեց իր ազդեցությունն ազգի կրթության գործընթացում։ Մակայն մոր համակարգը, ներմուծվելով յափազանց հապճեպ և մակերեսորեն ընդօրինակելով եվրոպական քաղաքակրթության՝ դարերի ընթացքում ստեղծած նվաճումները, ի վիճակի չէրավ դառնալու աստիճանական առաջընթացի քաղկացուցիչ մաս և պահպանելու եմի և մորի հաշվեկշիռը։

Չմայած, որ բարեփոխումներն իրականացվեցին եիմնականում մայրաքաղաքում և խոշոր քաղաքներում, որտեղ զգալի էր արևմտաքի ազդեցությունը, այնուամենայնիվ, Ռեզա շահի ետանդի շնորհիվ էր, որ Իրանում հիմք դրվեց պետական կրթության աշխարհիկ համակարգին⁴³, որը հանգեցրեց համեմատական, սակայն, այնուամենայնիվ, հաջողության: Այսպիսով Ռեզա շահի կատարածն էր շրջանը կարելի է քննդոշել որպես փորձարկումների և ուսումնական ծրագրերի աստիճանական մերժումնան, այլ ոչ թե անհապաղ նվաճումների ժամանակաշրջան:

STEPANYAN LUSINE

EDUCATIONAL REFORMS DURING THE REIGN OF REZA SHAH PAHLAVI (Summary)

After centuries of cultural, social, political and economic decline education in Iran in 19-th century had come to be the monopoly of clergy. At the end of the 19-th century and after the Constitutional Revolution there have been made some temperate attempts to create in Persia an organized contemporary educational system. But most reforms have been made during the reign of Reza Shah Pahlavi. Due to his customary vigour and dispatch a modern secular educational system was established in Persia. Although it did not become a constituent part of gradual evolution, we can summarize the steps for the advancement of education as sending of hundreds of students to Europe and America, the improvement and expansion of elementary and secondary schools, the founding of University of Tehran, the introduction of physical education and scouting in all schools, the erection of modern school buildings, stadiums and playgrounds, the foundation of teacher's colleges in the capital and the provinces, and the introduction of technical and adult education.

ՇՆՆՈՒՄԱԳՐԻԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Peter Avery, *Modern Iran*, London, 1965, p. 279.
2. Banani Amin, *Modernization of Iran: 1921-1941*, Stanford, California, 1961, p. 109.
3. Brigadier-General Sir Percy Sykes, *History of Persia*, London, 1951, Volume 2, p. 552, Shih Suik Lewis V. Thomas and Richard N. Frye, *The United States and Turkey and Iran*, Cambridge, Massachusetts, 1952, p. 223, Joseph. M.Upton, *The History Of Modern Iran: An Interpretation*, Cambridge, Massachusetts, 1965, p. 62.
4. Elwell-Sutton, *Modern Iran*, London, 1941, p. 121.
5. George Lenczowski, *Iran Under The Pahlavis*, Stanford, California, 1978, p. 80.
6. Lewis V. Thomas and Richard N. Frye, *The United States and Turkey and Iran*, p. 222.
7. Banani Amin, *Modernization of Iran*, p. 87.

8. *Ibid.*, p. 88.
9. Աստղագիտություն անցնում էին օրացույցը կարգադրելու և լիակատար արհեստը ժամանակին կատարելու նպատակով:
10. Banani Amin, *Modernization of Iran*, p. 89.
11. Վահան Բաշրուրյան, Իրանն աշխարհում, Երևան, 1999թ., էջ 217.
12. Elwell-Sutton, *Modern Iran*, p. 121.
13. Banani Amin, *Modernization of Iran*, p. 91.
14. Иран: Очерки новейшей истории, Москва, 1976г., стр. 77.
15. Banani Amin, *Modernization of Iran*, p. 93, Sh'u նաև Elwell-Sutton, *Modern Iran*, p. 135, Peter Avery, *Modern Iran*, p. 276.
16. *Ibid.*, p. 93, Sh'u նաև Elwell-Sutton, *Modern Iran*, p. 135, Peter Avery, *Modern Iran*, p. 276.
17. Banani Amin, *Modernization of Iran*, p. 110.
18. *Ibid.*, p. 93, Sh'u նաև Peter Avery, *Modern Iran*, p. 276.
19. پرونده آبراهامیان-ایران بین دو انقلاب-تهران ۲۰۰۱م.س.۱۳۳
20. Banani Amin, *Modernization of Iran*, p. 94.
21. Иран: Очерки новейшей истории, стр.78., Sh'u նաև Banani Amin, *Modernization of Iran*, p. 96.
22. Peter Avery, *Modern Iran*, p. 277-278.
23. پرونده آبراهامیان-ایران بین دو انقلاب-س.۱۳۶
24. Banani Amin, *Modernization of Iran*, p. 98.
25. George Lenczowski, *Iran Under The Pahlavis*, p. 90.
26. Elwell-Sutton, *Modern Iran*, p. 137, Sh'u նաև Banani Amin, *Modernization of Iran*, p. 98., ۱۳۳م.س.۲۰۰۱, پرونده آبراهامیان-ایران بین دو انقلاب-تهران
27. George Lenczowski, *Iran Under The Pahlavia*, p. 306.
28. پرونده آبراهامیان-ایران بین دو انقلاب-تهران ۲۰۰۱م.س.۱۳۳
29. Joseph. M.Upton, *The History of Modern Iran*, p. 54, Sh'u նաև Иран: Очерки новейшей истории, стр. 77.
30. پرونده آبراهامیان-ایران بین دو انقلاب-تهران ۲۰۰۱م.س.۱۳۳
31. Elwell-Sutton, *Modern Iran*, p. 151, Sh'u նաև М.С. Иванов, *Очерк истории Ирана*, АН СССР, 1952г., стр. 323.
32. Վահան Բաշրուրյան, Իրանն աշխարհում, էջ 235.
33. Banani Amin, *Modernization of Iran*, p. 103-104, Sh'u նաև Elwell-Sutton, *Modern Iran*, p. 143.
34. *Ibid.*, p. 105, Sh'u նաև Elwell-Sutton, *Modern Iran*, p. 143.
35. Elwell-Sutton, *Modern Iran*, p. 147.
36. Banani Amin, *Modernization of Iran*, p. 107.
37. George Lenczowski, *Iran Under The Pahlavis*, p. 90.
38. *Ibid.*, p. 306.
39. Banani Amin, *Modernization of Iran*, p. 108, Sh'u նաև Elwell-Sutton, *Modern Iran*, p. 142., ۱۳۳م.س.۲۰۰۱, پرونده آبراهامیان-ایران بین دو انقلاب-تهران
40. George Lenczowski, *Iran Under The Pahlavis*, p. 90.

ՔԱՀԱՅԻՆՆԵՐԻ ՏՈՄԱՐԸ, ՍՈՒՐԲ ՕՐԵՐԸ ԵՎ
19-ՐԳ ՕՐՎԱ ՏՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինչպես հայտնի է, համաշխարհային կրոնները՝ քրիստոնեությունը, բուդդայականությունը, մահմեդականությունը, ունեն իրենց ուրույն տոմարը: Եզրագույն կրոններից մեկը՝ բահայականությունը, ևս տեղծել է իր տոմարը, որով մերկայումս առաջնորդվում են աշխարհի տարրեր երկրներում բնակվող ավելի քան 6,5-7 միլիոն բահայիները: Մեզանում բահայիների առաջին ուսումնասիրողներից մեկը՝ Հրայր Աճառյանը նշում է, որ. «Քնեսա-Ուլլահը այնքան է առաջ գնացել, որ այն, ինչ չի կարողացել փոխել Կրանսիական հեղափոխությունը, ինքը փոխում է. դա է ամիսների կազմությունը և տոմարը»¹: Աճառյանից առաջ Ատրպետը բարիզմին և բահայիզմին մվիզված իր ուսումնասիրության մեջ ցնդամենը մեկ մախադաաությանը է անդադարծել տոմարին²: Բահայական բժարկությունը սկսվում է 1844 թվականից՝ իր առաքելության մասին Բարի ավետածից³, և ըստ այդմ, ճերկայիս 2002թ. համապատասխանում է բահայիների 158-159 թթ.:

Բահայականությունը (բահայի հավատքը) ծնունդ է առել 19-րդ դ-ում Պարսկաստանում: Այն ծագել է Բարի ուսմունցից: Մեյեղ Ալի Մոհամմադը (1819⁴-1850), որն իրեն անվանում է «Բար» (արաբերեն «թուռ», «դարպաս»), 1844թ-ի մայիսի 23-ին⁵ հայտարարում է, որ ինքն է այն ավետվածը, որին փնտրում են շեյխիները: Եւս ասում է, որ ինքը Աստու պատգամաբերն է և Հիսուսի, Մոհամմեդի և ճրանց մախողոմների առաքելության շարունակողը: Դրանից հետո Բարը իր հետևորդներին ուղարկում է երկրի տարբեր կողմեր՝ ավետելու ուրիշ, ավելի մեծ պատգամաբերի՝ «մրա, ում ի հայտ կբերի Աստված» մտալուտ գալուստը: Բարն իր վարդապետության պատճառով ենթարկվում է հալածանքների և երապարակայնորեն գնդակահարվում 1850թ.⁶ Նույնի 9-ին թաղիվում:

Բարի մահվանից հետո նրա գործը շարունակում է նրա աշակերտներից մեկը՝ Միբգա Հուսեյն Ալին, որն իրեն անվանում է Բահաուլյան (1817-1892): Թեհրանում քամտարկվելուց հետո աքաղաղվելով Բաքույադ, Ուղղվան այգում (արաբ. սիլվան՝ ճրախա) մա 1863թ. ապրիլի 21-ին

հրապարակայնորեն հայտարարում է իր առաքելության մասին, որ ինքն այն ավետավածն է, որի զատության մասին պատգամել էր Բաբբը: Նրա մահից հետո, կտակի համաձայն, ավագ որդի Աբրահա էֆենդին (1844-1921), որը ուներ Արդու-Քահա տխտղոսը, նշանակվեց Քահաուլլահի ժառանգորդ, նրա ուսմունքի մեկնարան, գործի շարունակող: Աբդու-Քահայի մահից հետո նրա ավագ թոռ Շոդի էֆենդին (1897-1957) ճանաչվեց քահայի հավատքի պահապան և «Քիթաբ-ի-Ալկրաստ»⁹ մեկնարան: Նրա ղեկավարման ժամանակ կազմավորվեց քահայիների վարչական կարգը: Ներկայումս հավատի գերագույն մարմինը Արդարության իսլամալիմ տունն է, որը հիմնադրվել է 1963թ., և գտնվում է Իսրայելի Հայֆա քաղաքում:

Բաբբը, լինելով նոր կրոնի հիմնադիրը, սահմանեց նոր տոմար, որը հայտնի է Բադի⁹ կամ Քահայի օրացույց անուններով: Ըստ Բաբբի ստեղծած օրացույցի տարին կազմված է 19 ամսից, յուրաքանչյուրը՝ 19 օրից¹⁰: Լրիվ տարվա համար չի բավականացնում 4 օր (ճահանց տարում՝ 5): Բաբբը իր նոր օրացույցի մեջ չի սահմանել այս օրերի ճշշտ տեղը: Քահաուլլահը «Քիթաբ-ի-Ալկրաստ» այդ օրերին տվել է անվանում և սահմանել նրանց ծագումնաբանությունը. «Օրերը, որոնք մնում են ամիսներից, թող դրվեն Շոմի ամսից առաջ: Մենք այդպես ենք արել, որպեսզի նրանք բոլոր գիշերների և ցերեկների միջև լինեն որպես «Հա» տառի դրսևորումներ...»¹¹: Այդ հավելյալ՝ նշանակովի կամ միջանկյալ օրերը, կոչվում են Այամ-ի-Հա¹² (արաբերենից թարգմանվում է Հա-ի օրեր¹³), և դրվում են 18-րդ (Մուր-իշխանություն) ամսվանից հետո և 19-րդ ամսից (Ալա-վսնություն) առաջ: Այսպիսով, քահայական օրացույցը համապատասխանեցված է արեգակնային տարվան: Քահաուլլահը պատվիրել է, որ այս օրերը լինեն հյուրասիրության, տոնակատարության, ուրախության և բարեգործության օրեր. «Այս օրերին քահայիներին վայել է կազմակերպել լավ հյուրասիրություն՝ իրենց և իրենց հարազատների համար, և լուսնի նրանցից՝ մաս աղքատների և կարիքավորների համար և ուրախությամբ ու ցնծությամբ ողջունել և փառաբանել Չեր Տիրոջը, գովելով և մեծարել Նրա անունը...»¹⁴:

Այամ-ի-Հան ակալում է փետրվարի 26-ին և տևում մինչև մարտի 1-ը միառայալ: Այամ-ի-Հա-ին միլիթված Քահաուլլահի աղոթքում մասնավորապես գրված է. «Աստված, ի՞նչ Բոց և ի՞նչ Լույս: Ահա ակալեցին օրերը, որոնց Դու Քո Գրքում անվանել ես Այամ-ի-Հա, ով Անվանումների Արքա, ես մոռ ե պատը՝ (ո՞նա՝ ծոմը-Գ.Վ.) հրահանգված Քո Վեհագույն Գրքով, մախառեալված բոլորի համար, ով Քո արարչագործման Թագավորությունում ես»¹⁵:

Բաբբը իր «Քայան»¹⁶ (պարսկերեն «Հայտնություն», «Մեկնություն») գրքում Ալա ամիսը սահմանել է որպես Շոմի ամիս, որը տևում է մարտի

2-ից մինչև մարտի 20-ը ներառյալ: Ծոմապահության ընթացքում հավատացյալները պետք է արևածագից մինչև մայրամուտ հրաժարվեն սննդից, ջրից և ծխախոտից¹⁷: Բահաուլլահի արժեքներում ծոմի համար նույնպես կա հատուկ արժեք, որտեղ մասնավորապես ասվում է. «Տե՛ր իմ, ահալասի՛կ այն օրերը, որ Դու հրամայել ես Քո ծառաներին պաս պահել: Երանավետ է նա, ով ամբողջովին պահպանում է պասը (իմա՝ ծոմը -Գ.Վ.) եանում Քեզ եւ լիովին հրաժարվելով ամենից, Քեզանից բացի: Օգնի՛ր ինձ և նրանց, ով Տեր, ննազանդվել Քեզ և հետևել Քո պատվիրաններին»¹⁸:

Ըստ Եզրի Էֆենդիի ծոմի ժամանակահատվածը «... իր էությանը խորհելու և արժեքների ժամանակ է, հոգևոր վերածնունդի ժամանակաշրջան, երբ հավատացյալը պետք է ձգտի իր ներքին կյանքում անհրաժեշտ փոփոխությունների իրականացմանը, նրա հոգում ննջած հոգևոր ուժերի վերականգնման և ամբապնդման: Այսպիսով, իր իմաստով և նշանակությամբ ծոմը եանդիսանում է խորը հոգևոր օրհնք: Ծոմը խորհրդամշակված հիշեցում է նասիհության և մարմնական ցանկությունների հարթահարման անհրաժեշտության մասին»¹⁹:

Ծոմից ազատվում են մինչև 15 և 70-ից բարձր տարիք ունեցողները, երի և կերակրող կանայք, ծանր աշխատանք կատարողները, հիվանդները և ճանփորտողները²⁰: Եզրի Էֆենդին ավելացրել է, որ շնայած ճանապարհորդության մեջ գտնվողները ազատվում են ծոմից, սակայն նրանք, ըստ իրենց ցանկության, կարող են ծոմ պահել: Նա նաև պատվիրել է, որ աշխատանքի տեսակները, որոնք նմաբարում են ծոմից ազատում, որոշի Արքայության համաշխարհային տունը²¹:

Ծոմին հաջողությամբ բահա ամիսը, որն ըստ բահայի օրացույցի տարվա առաջին ամիսն է: Ամեն ամսվա առաջին օրը նույնպես կոչվում է բահա²²: Բարը 19 ամիսներին տվել է արաբերեն անուններ²³, որոնք արտահայտում են Աստծո որոշ հատկանիշներ.

1. Բահա (վեհություն)	մարտի 21 - ապրիլի 8
2. Ջալալ (փառք)	ապրիլի 9 - ապրիլի 27
3. Ջամալ (գեղեցկություն)	ապրիլի 28 - մայիսի
4. Ազամաթ (նիասքանչ)	մայիսի 17 - հունիսի 4
5. Նուր (լույս)	հունիսի 5 - հունիսի 23
6. Ռահմաթ (գթություն)	հունիսի 24 - հուլիսի 12
7. Քալիմաթ (բաներ)	հուլիսի 13 - հուլիսի 31
8. Քամալ (կատարելություն)	օգոստոսի 1 - օգոստոսի 19
9. Ամա (անուններ)	օգոստոսի 20 - սեպտեմբերի 7
10. Ի՛զզա (զորություն)	սեպտեմբերի 8 - սեպտեմբերի 26
11. Մաշիիյա (կամք)	սեպտեմբերի 27 - հոկտեմբերի 15
12. Իլմ (գիտություն)	հոկտեմբերի 16 - նոյեմբերի 3

13. Կուրցաթ (ռժ)	նոյեմբերի 4 - նոյեմբերի 22
14. Կառլ (լասք)	նոյեմբերի 23 - դեկտեմբերի 11
15. Մասաիլ (հարցեր)	դեկտեմբերի 12 - դեկտեմբերի 30
16. Շարաֆ (պատիվ)	դեկտեմբերի 31 - հունվարի 18
17. Մուլտան (տեղապահություն)	հունվարի 19 - փետրվարի 6
18. Մուք (իշխանություն)	փետրվարի 7 - փետրվարի 25
Նշանակովի օրեր	փետրվարի 26 - մարտի 1
19. Ալա (վսեմություն)	մարտի 2 - մարտի 20:

Շարաֆվա յուրաքանչյուր օրը ևս ունի իր անվանումը²⁴, որը նույնպես Աստուծո որդի հատկանիշների բնութագրումն է.

Երկուշաբթի՝	Քամալ (կատարելություն)
Երեքշաբթի՝	Չարլլ (զբասրտություն)
Չորեքշաբթի՝	Աղլլ (արդարություն)
Հինգշաբթի՝	Իսփիջլալ (վեհություն)
Ուրբաթ՝	Իսփիկլալ (անկախություն)
Շաբաթ՝	Ջալալ (փառք)
Կիրակի՝	Ջամալ (գեղեցկություն)

Հետաքրքրական է, որ բահայիների օրը սկսվում է արևամուտից և տևում մինչև հաջորդ օրվա մայրամուտը²⁵:

Բահա ամսվա առաջին օրը՝ մարտի 21-ը, բահայիների Նոր տարին է՝ Նուրուզը: Բահաուլլահը «Քիթաբ-ի-Ալդասում» այդ օրվա մասին գրում է. «Նորգամիկ է նա, ով մտնում է Բահա ամսվա առաջին օրը... Եղևարտապես, այս օրը բոլոր ամիսների պատկն ու նրանց ակումբն է, օր, երբ կյանքի շունչը փչում է յուրաքանչյուր արարչագործության վրա: Անտանձան երջանիկ է նա, ով որդումում է այն փայլի և շրթախորթյան մեջ»²⁶: Նա նաև Նուրուզին նվիրված աղոթք ունի. «Գուվք Քեզ, օ՛ իմ Աստված, այն բանի համար, որ Նուրուզը դարձրեցիր տոն բոլոր նրանց համար, ովքեր պես (յմա՝ ծան-Գ.Վ.) են պահում համուն Քո սիրտ ևս ավեր ճեռնպահ են մնում այն ամենից, ինչը հակառակ է Քեզ: Թո՛ղ, ո՛վ Աստված, Քո սիրտ հուրը և Քո կողմից սահմանված պատի (յմա՝ ծան-Գ.Վ.) տալը բոցավառի նրանց՝ համուն Քո Գործերի և արթնացնի՝ գովերգելու և հիշատակելու Քեզ»²⁷: 1997թ. Երևանում տպագրված Արամ Մարգարյանի «Նոգևոր ճնշման ճիրամանիւրում» գրքում հեղինակը գրել է, որ բահայիների տարին սկսվում է մարտի 19-ից²⁸, սակայն ինչպես արդեն նշել ենք, այն սկսվում է մարտի 21-ից՝ զարմանալիս զիջեբահալասարից:

Բահայական հավատում գոյություն ունեն 9 սուրբ օրեր²⁹, որոնց ընթացքում չպետք է աշխատել և օրը նվիրել աղոթքներին և սուրբ գրությունների ընթերցանությանը.

1. Նոր տարի (Նուրուզ)	մարտի 21
2. Ռիդվանի առաջին օր	ապրիլի 21

3. Ռիդվանի իննեւորդ օր	ապրիլի 29
4. Ռիդվանի տասներկուեւորդ օր	մայիսի 2
5. Բարի հայտնութեան օր	մայիսի 23
6. Բահաուլլահի համբարձման օր	մայիսի 29
7. Բարի մահատակութեան օր	հուլիսի 9
8. Բարի ծննդյան օր	հոկտեմբերի 20
9. Բահաուլլահի ծննդյան օր	նոյեմբերի 12:

Ի հիշատակ Արդու-Բահայի նշվում է ևս նրկու տարեկից³⁰, չմայած այդ օրերին աշխատանքը չի դադարեցվում.

Պատգամի օր	նոյեմբերի 26
Արդու-Բահայի մահվան տարեկից	նոյեմբերի 28:

Նուշրուզը, Ռիդվանը (Ռիդվանի առաջին, իննեւորդ և տասներկուեւորդ օրերը), Բարի և Բահաուլլահի ծննդյան օրերը, ինչպես նաև Բարի հայտնութեան օրը, որը համընկնում է Արդու-Բահայի ծննդյան օրվան, բահայիների համար համընկա՞նում են մեծ ուրախութեան և տոնի օրեր: Բարի մահատակման, ինչպես նաև Բահաուլլահի և Արդու-Բահայի համբարձման օրերը ամեն տարի նշվում են հավաքույթներով, կարդացվում են աղբյուրներ և հատվածներ սուրբ գրություններից:

Հրայրա Աճառյանը «Կյանքիս հեշերում» գրքում մի փոքր անդրադարձել է բահայիների տոմարին և գրել, որ բահայիների տոներից մեկը՝ Բարի հայտնութեան օրը, 1844թ. մայիսի 23-ը, զուգադիպում է Բեհա-Ուլլահի ծննդյան օրվան³¹: Սակայն Բարի հայտնութեան օրը համընկնում է ոչ թե Բահաուլլահի, այլ նրա որդու և գործի շարունակողի՝ Արդու Բահայի ծննդյան օրվան: Ա. Մարգսյանը նույնպես իր վերոնշյալ գրքում գրում է, որ բահայիների տոներից մեկը՝ Բահաուլլահի ծննդյան օրը, նշվում է մայիսի 23-ին³², սակայն, ինչպես արդեն նշեցինք, մայիսի 23-ը Բարի հայտնութեան և Արդու Բահայի ծննդյան օրն է, իսկ Բահաուլլահի ծննդյան օրը 1817թ. նոյեմբերի 12-ն է: Ըստ Ա. Մարգսյանի, բահայիների տոներից առաջինը սկսվում է ապրիլի 24-ին³³, սակայն բահայիների մեծագույն տոնը՝ Ռիդվանը, սկսվում է ոչ թե ապրիլի 24-ին, այլ ապրիլի 21-ին: «Իրանագիտության հարցեր» ժողովածուում Հ. Փաշևանյանը «Բարիզմը որպես իմպերիալիզմի զարգավարախառնություն»³⁴ իր հոդվածում գրում է, թե Բահաուլլահը 1867թ. է իրեն հայտարարում այն նոր մարգարեն, որի հայտնությունը գուշակել էր Բարը, ինչը գուցե վրիպակի արդյունք է: Ինչպես արդեն նշել ենք, Բահաուլլահն իր առաքելության մասին հայտնել է 1863թ. Բաղդադի Ռիդվան աչգում: Վերապատվելի Հերզլտ Հասսայանն իր «Աղանդներ՝ քրիստոնեական ճշմարտութեան արհամակեն» (Բեյրութ, 1992) գրքի բառայականության վերաբերյալ գլխած գրում է, որ Բարի իսկական անունը Միրզա Հուսեյն Ալի³⁵ է, այնինչ դա Բահաուլլահի անունն է, իսկ Բարի անունը Մեյեդ Ալի Մահա-

մաղ է: Նա շփոթել է նաև Բարի ծննդյան քիվը և վայրը, նշելով 1817թ. Թեհրան³⁶: 1817թ. Թեհրանում ծնվել է Բահաուլլահը, իսկ Բաբը ծնվել է 1819թ. Եփրատում:

Բահայիների մեծագույն տոնը Ռիդվանն է, այսինքն այն տասներկու օրերը, որոնց ընթացքում Բահաուլլահն ավետեց իր առաքելության մասին: Բահաուլլահն իր ավետումն անվանել է «Բարձրագույն երանության օր»³⁷ և այն ամեն տարի նշվում է որպես 12-օրյա Ռիդվանի տոն, որը Շուրի Էֆենդին անվանել է «բահայի տոներից ամենաառաջը և նշանակալիցը»³⁸: Այս տոնի ընթացքում են տեղի ունենում բահայիների Հոգևոր ժողովների ընտրությունները:

Բահայական օրացույցի յուրաքանչյուր ամսվա առաջին օրը բահայիները հավաքվում են և նշում 19-րդ օրվա տոնակատարությունը, որը կազմում է բահայիների վարչական կարգի մի մասը:

Բաբը «Քայան» գրքում այս հանդիպումների մասին գրել է, որ հավատացյալները 19 օրը մեկ անգամ պետք է հավաքվեն, որպեսզի ցուցաբերեն հյուրասիրություն և բարեկամություն³⁹:

Արդուլ-Բահան գրել է, որ «եթի այս տոնակատարությունը անցկացվի ինչպես հարկն է, ապա 19 օրը մեկ անգամ բարեկամները հոգեպես կվերածնվեն և կօժտվեն ուժով, որը տրվում է ի վերուստ»⁴⁰: Շուրի Էֆենդին 19-րդ օրվա տոնակատարությունը վերածեց հավատի ինտոլուտուի և նրա հոգևոր և հասարակական (սոցիալական) մասերին ավելացրեց նաև վարչական մասը, որի ժամանակ անցկացվում են խորհրդակցություններ⁴¹:

Ամբողջ տոնը բաղկացած է երեք մասերից: Առաջին մասում կարդացվում են աղոթքներ և հատվածներ բահայիների սուրբ գրվածքներից, ինչպես նաև այլ կրոնների սուրբ գրքերից՝ օրինակ Աստվածաշնչից, Դուրանից⁴²: Մակայն հետագայում Շուրի Էֆենդին նշում է, որ քանի որ հավատացյալները հավաքվում են միասին ավելի խորը հասկանալու իրենց հոգևոր ուսմանը, նախընտրելի է տոնի աղոթքի մասում ընթերցել հատվածներ բահայի հավատքի սուրբ գրվածքներից⁴³: Ինչպես աղոթքի մասում, այնպես էլ տոնի մյուս բաժիններում կարող են հնչել երաժշտություն, Բարի, Բահաուլլահի և Արդուլ-Բահայի գրվածքների հիման վրա գրված երգեր⁴⁴: Երկրորդ մասում բոլոր հավատացյալները ընձարկում են համայնքի գործերը, անցկացնում խորհրդակցություն: Նրանք կարող են առաջարկներ անել, հարցեր տալ: Տեղական Հոգևոր ժողովի ներկայացուցիչը ներկայացնում է իրենց ընդունած որոշումները, կարդացվում են Արդարության համաշխարհային տան ուղերձները և նամակները: Տեղական Հոգևոր ժողովի գանձապահը ներկայացնում է հաշվետվություն, որից հետո կատարվում է գաղտնի համագանակություն, որը գրանցվում է և օգտագործվում համայնքի կարիքների համար: Եզրա-

փակիչ մասը նվիրվում է հյուրասիրությանը և ընկերների հետ շփմանը: Կարող են ցուցադրվել փոքրիկ ներկայացումներ, կազմակերպվել խաղեր և այլ զվարճություններ:

Սկզբնապես 19-րդ օրվա տոնակատարությունը մախատեսված էր միայն քահայիների համար, քանի որ ոչ քահայիների մասնակցությունը հատկապես նրա խորհրդակցական մասին, հակասում էր վարչական կառույցի գործունեությանը, որի համաձայն ոչ քահայիները չեն հրավիրվում տոնակատարությանը⁴⁵: Սակայն հետագայում Արդարության համաշխարհային տոնը Ավստրալիայի Ազգային հոգևոր ժողովին ուղղած իր նամակում գրում է, որ «Երբ ոչ քահայի մարտահանդեսը ներկա է գտնվում տոնին, ապա չի կարելի խնդրել նրան բողմել հանդիպումը, ընդհակառակը, Հոգևոր ժողովը պետք է չեղյալ հայտարարի տոնի խորհրդակցական մասը և հյուրընկալությանը ողջունի ոչ քահայուն»⁴⁶: Այսպիսով, քանի որ այս տոնը համայնքի փակ, ներքին իրադարձություն է, ոչ քահայիները չեն կարող մասնակցել խորհրդակցական մասին, իսկ մյուս երկու մասերին՝ հոգևոր և հասարակական, կարող են մասնակցել:

Այն քահայիները, որոնք պատկանում են ուրիշ համայնքի, սակայն հյուր են այս տոնին, կարող են մասնակցել երեք մասերին, սակայն քվեարկելու իրավունք չունեն:

Շոգի Էֆենդին իր մամակներից մեկում 19-րդ օրվա տոնակատարության համախուժը պարտադիր չի համարում, սակայն նշում է, որ այն շատ կարևոր է, և յուրաքանչյուր հավատացյալ իր մասնակցությունը այդպիսի համընդամենին պետք է համարի «իր պարտքն ու առավելությունը»⁴⁷: Նա այս համընդամենի նշանակության մասին գրում է, որ դրանք «...ոչ միայն հոգեկան ազդեցություն են ցուցաբերում, այլև համընդհանուր են կենսական ամիրաժնշտ միջոց պահպանելու սերտ և մշտական կապ տեղական համայնքի հավատացյալների, ինչպես նաև հավատացյալների և նրանց ընտրական մարմնի անդամների միջև»⁴⁸:

Տոնակատարության անցկացման համար ընտրվում է նախագահ, որը կարող է լինել 21 տարեկանից բարձր յուրաքանչյուր հավատացյալ: Նույնիսկ այս տոնակատարության ամեն մի մասի համար կարող են ընտրվել տարբեր նախագահներ: Այս համընդամենին անցկացնելու համար պատասխանատու է Տեղական հոգևոր ժողովը⁴⁹, և այն վաղում, որտեղ չկա Տեղական հոգևոր ժողով, 19-րդ օրվա տոնակատարությունը պաշտոնական վարչական նշանակություն չի ունենում և հավատացյալները կարող են մասնակցել մտտակա վայրում գտնվող Տեղական հոգևոր ժողով ունեցող համայնքում տեղի ունեցող տոնակատարությանը: Հայֆայում՝ Արդարության համաշխարհային տոնը, պաշտոնապես այս համընդամենից տեղի չեն ունենում, քանի որ այնտեղ Տեղական հոգևոր ժողով չկա:

Հայաստանում 1992թ. նույնպես կազմավորվել է բահայիների համայնք, որը 1994թ. ՀՀ կառավարությանն առընթեր կրոնի գործերի պետական խորհրդում գրանցվել է որպես «Երևանի բահայիների համայնք», այնուհետև «Հայաստանի Բահայիների համայնք» անվամբ գրանցվել է 1996, 1998 և 2000թթ.:

Հայաստանի բահայիների թիվը ըստ Ազգային Հոգևոր ժողովի կողմից ներկայացվող տվյալների 1998թ.՝ 210, 1999թ.՝ 500, 2000թ.՝ 452, 2001թ.՝ 350-400: Ի դեպ, համայնքում րացի հայերից կային մաս Հայաստանի ոչոյ ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներ: 2000թ. Հոգևոր ժողովների ընտրությաննեղում ընտրվել է 23 Տեղական Հոգևոր ժողով (1997թ.՝ 17): 2001թ. ապրիլի 21-ի ընտրությաննեղին ընտրվել է 15 Տեղական հոգևոր ժողով (Երևան, Գյումրի, Ապարան, Էջմիածին, Արմավիր, Ստեփանավան, Արթին, Գորիս, Կապան, Թալին, Գ.Արղամիշ, Գ.Ուտուտ, Գ.Մելիք, Գ.Քերրատատ, Գ.Նիգավան): 2002թ., ըստ մեր դիտարկումների, համայնքը զգալիորեն կրճատվել է և ընտրվել է 5 Տեղական Հոգևոր ժողով (Երևան, Գյումրի, Ապարան, Արմավիր, Ստեփանավան):

Հայաստանի բահայիները, ինչպես աշխարհի իրենց հավատակիցները, նույնպես նշում են բահայական վերոնշյալ տոները և սուրբ օրերը:

VARDANYAN GOHAR

THE BAHAI'S CALENDAR, HOLY DAYS AND
NINETEEN DAY FEAST

(Summary)

The world religions such as Christianity, Buddhism and Islam have their own calendars. One of the modern religions - Baha'i faith, has also created its own calendar by which about 6.5 - 7 million Bahais are led. The Baha'i faith has originated in Iran in 19-th century by Baha'u'llah, one of the followers of Bab.

According to the new calendar established by Bab /which is known as Badi or Baha'i calendar/ the year is comprised of 19 months, each month is comprised of 19 days. There are 9 holy days in Baha'i faith. On each first day of the month the Bahais meet and celebrate the Nineteen Day Feast.

In 1992 the Armenian Baha'i community was emerged in Armenia. The Bahais of Armenia like the other followers of the Baha'i faith in the world also celebrate the Baha'i feasts and holy days.

ՇՆՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ամառյան Հ., Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967, էջ 384:
2. Արքայն, Ինճանար, Ալեքսանդրապոլ, 1906, էջ 61:
3. Momen W., A basic baha'i dictionary, Oxford, 1991, p. 35, 49; Перкинс М., Хейнсорт Ф., Вера бахам, Москва, 1992, с. 81; Эсслемент Дж. Э, Баха-

- Улла и новая эра, Екатеринбург, 1991, с. 176; Составитель Дустдар Ф., Новые духовные ценности, Учение бахаи, Москва, 1992, с. 215.
4. Հիմնականում Քարի ծննդյան թիվը նշված է 1819թ. հոկտեմբերի 20-ը, իսկ որոշ աղբյուրներում Իванов М., С., Антифеодальные восстания в Иране в середине XIX в., Москва, 1982, стр. 90 նշված է 1920թ. հոկտեմբերի 9-ին; Ислам, Энциклопедический словарь, Москва, 1991, стр. 33; Encyclopedie de l'Islam, tome I, Paris, 1960, p. 856, երկու թիվն էլ ընդունում է:
 5. Հիմնականում Քարի նախնուրյան օրը գրված է 23 մայիսի 1844թ., իսկ Батюшкова Г., Бабыды, Персидская секта, "Вестникъ Европы", Санктпетербургъ, 1897, стр. 339, Кузнецова Н. А., Иран в первой половине XIX века, Москва, 1983, стр. 203, նշված է 12 մայիսի 1844թ.:
 6. Ислам, Энциклопедический словарь, Москва, 1991, стр. 33, գրված է, որ Քարը մահապաշտի է ենթարկվել 1847թ. հուլիսի 9-ին, այնինչ Քարը մահապաշտի է ենթարկվել 1850թ. հուլիսի 9-ին:
 7. Завет, Санкт-Петербург, 1997, стр. 12.
 8. «Զինար ալ - Սըրիսե արարերին «Ամենատարր զիրք», բանախննրի սորը զիրքն է, որը Բանաստվանը գրել է 1873թ.՝ Աբրալում, արարերին լեզվով:
 9. Կարսիներն նշանակում է հրաշափ, շքեղ, նորաչափ, նորահնար, Նաքանդյան Գ. Ա., Պարսկերեն-հայերեն բառարան, Երևան, 1987, էջ 81:
 10. Бахаулла, Книга-и-агдас, Санкт-Петербург, 1998, с. 85, 218.
 11. Бахаулла, Книга-и-агдас, с. 41.
 12. Там же, с. 41, 219.
 13. Արարված աշխարհն ի այն աստղ արթաղ հաղակարգում ունի «հինգ» բնախնն նշանակությունը: Նաև Սուրը գրություններում «Հա» աստիճան արվում է եզվեր նշանակություններ, որոնցից է «Աստուծո տրություն» նշանակությունը:
 14. Там же, с. 41.
 15. Հաղորդություն Աստուծո հետ, Երևան, 1996, էջ 65; Молитвы бахаи, открытые Бахауллом, Бабом, Абдул-Баха, Алматы, 1998, с. 131:
 16. Քարի գրած օրենքների զիրքն է, որը նա գրել է Կարսիներն և արարերին:
 17. Бахаулла, Книга-и-агдас, с. 42, 221.
 18. Հաղորդություն Աստուծո հետ, էջ 68; Молитвы бахаи, с. 133:
 19. Бахаулла, Книга-и-агдас, с. 216.
 20. Там же, с. 39, 42, 220; Перкинс М., Хейнсворт Ф., Вера бахаи, с. 46.
 21. Бахаулла, Книга-и-агдас, с. 220.
 22. Там же, с. 285.
 23. Yarshater E., Encyclopaedia Iranica, London and New York, 1989, Volume III, p. 446; Momen W., A basic baha'i dictionary, p. 158; Faizi G., The Baha'i Faith, New Delhi, 1990, p. 105; Эссемонт Дж. Э., Баха-Улла и новая эра, с. 176.
 24. Momen W., A basic baha'i dictionary, p. 65; Гувьон К., Жувьон Ф., Садовники господа, Санкт-Петербург, 1993, с. 105.
 25. Бахаулла, Книга-и-агдас, с. 217; Momen W., A basic baha'i dictionary, p. 49, 65; Перкинс М., Хейнсворт Ф., с. 82; Гувьон К., Жувьон Ф., с. 103.
 26. Бахаулла, Книга-и-агдас, с. 80.
 27. Հաղորդություն Աստուծո հետ, էջ 68; Молитвы бахаи, с. 135:
 28. Մարգարյան Ա., Հոգևոր ճշման ճիշակներում, Երևան, 1997, էջ 29:

29. Бахаулла, *Китаб-и-агдас*, с. 284; Momen W., *A basic baha'i dictionary*, p. 103; Yarshater E., *Encyclopaedia Iranica*, p. 447.
30. Бахаулла, *Китаб-и-агдас*, с. 285; Falzi G., *The Baha'i Faith*, New Delhi, 1990, p. 118; Բահայական համայնքը, հիմունքները, նպատակները և մտադրությունները, Երևան, 1996, էջ 14:
31. Սեփարյան Հ., *Կյանքիս հուշերից*, Երևան, 1967, էջ 384:
32. Սարգսյան Ա., *Հոգևոր մշտման ճիշտություն*, Երևան, 1997, էջ 29:
33. *Նույնը*, էջ 29:
34. Իրանագիտության իսթեթ, *Ա ժառանգար*, Երևան, 1978, էջ 42:
35. Հատեհան Հ., *Աղանդներ՝ քրիստոնեական ճշմարտության պրիմալեց*, էջ 315:
36. *Նույնը*, էջ 315:
37. Бахаулла, *Китаб-и-агдас*, с. 267.
38. *Там же*, с. 268.
39. *Там же*, с. 252.
40. Абдул-Баха, *Избранное из писанин*, Санкт-Петербург, 1995, с. 83.
41. Бахаулла, *Китаб-и-агдас*, с. 253.
42. Праздник Девятнадцатого дня, *Сборник цитат из Писаний Бахауллы*, Абдул Баха, Шогн Эфсенди, Дома Справедливости, Санкт-Петербург, 1994, с. 36.
43. *Там же*, с. 37.
44. *Там же*, с. 37, 38.
45. *Там же*, с. 29, 31.
46. *Там же*, с. 31.
47. Бахаулла, *Китаб-и-агдас*, с. 253.
48. Праздник Девятнадцатого дня, с. 25.
49. Ուշիանի Ֆ., *Վարչական կարգը*, Երևան, 1996, էջ 71:

ՅԱԶԵՏՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ

ՀԱՅ-ԶՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱՐՄԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ 1919-1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Հայաստանի առաջին հանրապետության քաղաքականությունն իր օտարազգի քաղաքացիների նկատմամբ քաղաքացիական շահով չի ուսումնասիրվել: Բացառություն են հանրապետության բուրգ և քաթար (աղբրեջանցի) քաղաքացիների հետ առնչված իրադարձություններին նվիրված ուսումնասիրությունները:

1878 թվին, Սան Ստեֆանոյի և այն վերանայած Բեռլինի վեհաժողովի այդուցեով տիրանալով Կարսի մարզին, ցարական Ռուսաստանը որդեգրեց ժողովրդագրական այլ քաղաքականություն: Արգելելով հայերի և ճուտլճանների ներմուծքը մարզի տարածք, այս իշխանություններն անցան մարզն արագորեն ռուսականացնելու ակտիվ քաղաքականության, որպես մախապատրաստություն այս ուղղությամբ Օսմանյան կայսրության մյուս տարածքներ ու «տաք ջրիք» ռուսական հեռագծաժրագրերի: Մարզում, մասնավորաբար՝ Ալեքսանդրապոլ-Կարս-Մարի-դամիչ երկաթուղու և խճուղու անմիջական ճոտակայքում, ռուսական տիրապետության 40 ամբիների ընթացքում հայտնվեցին ռուս մոլոկան աղանդավորների շուրջ 40 գյուղեր¹, Նովո-Էտտոնկա գյուղում հաստատվեցին վերաբնակիչներ Էտտոնիայից: Այսպեսով, մարզի բնակչության ազգային խճանկարը դարձավ է՛լ ավելի խառնաբուխ: Մարզում Առաջին համաշխարհային պատերազմի մախօրյակին ապրում էին քաղճահազար հայեր, բրդեր, քաթարներ, թուրքեր, կարափափախներ, ռուսներ, հույներ, փոքր քամակով՝ նաև բուրճեններ², վրացիներ, աջարներ, լազեր, հրեաներ, էտտոնացիներ և այլ ազգությունների ներկայացուցիչներ: Ռուսաստանի 1909թ. մարդահամարի համաձայն, Կարսի մարզում ապրում էր 364,700 հոգի, որոնցից 131 հազարը (35,9%) բուրճախոս ժողովուրդների էին պատկանում. հայերը կազմում էին 91 հազար (25,3%), իսկ ռուսները՝ 35 հազար (9,6%)³: Փառիզի խաղաղության կոնֆերանսին ՀՀ պատվիրակության ներկայացրած մի հուշագրում, հիմնվելով Ռուսաստանի 1915 և 1917 թվականների պաշտոնական վիճակագրություն-

ների վրա, հայտնվում է, որ Կարսի մահամզում ապրում են 123,170 հայեր, 158,804 մուսուլմաններ, 4,231 վրացիներ և 118,100 այլ ազգիներ⁶։

1918թ. փետրվարին, թուրքերը շարժվեցին դեպի արևելք։ Հայկական փոքրաթիվ ուժերը չկարողացան առաջին ամսի թուրքական հարձակո՞ղականին։ Ապրիլի 12-ի կեսօրին, Անդրկովկասյան Սիյմի կառավարության նախագահ, վրացի մեմշկիկ Չխենկելու հրամանով, հայկական կորպուսը առանց մարտի բռնեց Կարսը և մահամզեց։ Հետևեց քաղաքի և մահամզի հայ ազգաբնակչության, նաև հույների և առհասարակ բոլոր քրիստոնյաների գաղթը դեպի Արևելյան Հայաստան, Վրաստան և Հյուսիսային Կովկաս։ 1919 թվին Փարիզի կոնֆերանսին ՀՀ պատվիրակության ներկայացրած մի փաստաթղթի համաձայն, միայն Կարսի շրջանից գաղթել են «շուրջ 120,000 հայեր»⁷։

1918 թ. հունիսի 4-ի Ռաբոտնի պայմանագրով, ՀՀ-ը Օսմանյան կայսրությանը զիջեց Կարսի մահամզն ամբողջությամբ։ Պայմանագրի հավելվածում, մարզից գաղթածներին իրավունք էր տրվում մեկ ամսվա ընթացքում վերադառնալ իրենց տուն ու տեղին։ Հասկանալի է, որ այս «իրավունքը» հայ գաղթականների համար սուկ հռչակագրային քնույք ուներ։

Առաջին աշխարհամարտում թուրքերի պարտությունից հետո, Կարսի մահամզում հաստատվեցին քրիստոնեական իշխանություններն ու զորքերը։ Զորահրամանատար Շյուքրի փաշայի անմիջական մասնակցությամբ, մահամզի թուրքերը, քրդերն ու ռուս մոլոկանները կազմեցին «Ազգային խորհուրդ»՝ «Մղլի շուրաս», որը «կառավարում էր» ինքնառչակ «Հարավ-արևմտյան համրապետությունը»։ 1919 թ. սկզբից, ՀՀ կառավարությունը բանակցություններ վարեց քրիստոնեացիների հետ՝ նահանգը ՀՀ-ին կցելու նպատակով։ Իրիտանացիք չեին շտապում. նրանք հայերին չեին վստահում՝ նրանց ոռոսաձեր կամ ռուսամետ համարելով։ Խնդիրը բարդանում էր նրանով, որ Կարսի մահամզի հյուսիսային շրջանների նկատմամբ տարածքային հավակնություններ ուներ Վրաստանը⁸։ 1919 թ. հունվարի 8-ին, Արևելյան Անդրկովկասում քրիստոնեական զինեքալ Ֆ. Ուոկկելի և ՀՀ արտգործնախարար Մ. Տիգրանյանի միջև կնքվեց Կարսի մահամզի մասին մի համաձայնություն, որի 10-րդ և 11-րդ կետերը վերաբերում էին ոչ-հայ բնակչության կառավարման ծակին. նշվում էր, որ «մանմողականները վախճնում են հայկական վարչությունից, հետևաբար, անբռածեչտ է գործել զգուշությամբ և ցրվել ամեն վախ ցույց տալու համար, որ հայերը ընդունակ են մոտանալու ցեղային նախապաշարունները, եթե որ իշխանության զլուխ են կանգնում»⁹։ ՀՀ-ի կողմից Կարսի քաղաքացիական մահամզապետ նշանակվեց վարչական Հմուտ և փորձառու զործիչ Մտեփան Դուրդանյանը։ Հայ-քրիստոնեական միացյալ զորքերը, առանց զինյալ դիմադրության

հանդիպելու, 1919 թ. ապրիլի 24-ին մտան Կարս: Չորս օր հետո, ցարդա-
քում ամբողջ իշխանությունը փոխանցվեց հայերին: Մայիսի 9-ին հայ-
կական զորքերը մտան ռազմավարական նշանակության Մերդիննիկ հու-
նաքանակ գյուղը, իսկ ամսի 13-ին՝ Օլթի և Կաղզկան: «Քրդերն ու թուրքե-
րը ընդունեցին նրանց աղ ու հացով»:

Այսպիսով, Կարսի ամբողջ մարզը, բացի Օլթիի գավառի արևմտյան
մասից, անցավ ՀՀ գերիշխանության տակ: Սկսվեց հայ գաղթականների
զանգվածային տունդարձը: Խանդավազված մուսուլման տունդարձի հե-
տանկարով, Կարսի մահանգ տեղափոխվեց արևմտահայ գաղթականնե-
րի մի զգալի մասը: 1919 թ. երկրորդ կեսին, ըստ ՀՀ պատվիրակության
ներկայացրած մի վիճակագրության, Կարսի մահանգում ապրում էր
շուրջ 404 հազար մարդ, որից մոտ 160 հազարը՝ մուսուլմաններ, նրանց
քվում՝ 55 հազար մուսուլման քրդեր⁹:

Ազատագրելով Կարսի մահանգը, ՀՀ-ը ժառանգեց նաև մահանգում
ազգամիջյան բարո, հաճախ և քննաձայն հարաբերությունները, ո-
րոնք հարկավոր էր կարգավորել և լծվել խաղաղ, շինարարական աշ-
խատանքի: Հակառակ այս ուղղությամբ մահանգապետ Ստ. Ղորղան-
յանի հետևողական ջանքերի, մինչև մահանգի անկումը 1920 թ. հոկտեմ-
բերի վերջին-նոյեմբերի սկզբին, ՀՀ-ին յնաջողվեց լուծել այս ծայր աս-
տիճան դժվար խնդիրը:

Նահանգում հայ-ցրդական հարաբերությունների վատացման տեղիք
տվին առաջինը քրդերը: Եթե ցարական իշխանությունը կարողանում էր
երկաթի բռունցքով խաղաղ հարաբերություններ պահպանել այս երկու
ժողովուրդների միջև, ապա՝ 1918 թ. սկզբին, թուրքական հարձակման
ժամանակ, քրդական հրոսակախմբերը մեծ աշխուժություն ցուցաբերե-
ցին հայոց և հույների ունեցվածքը թալանելու և նրանց կոտորելու գոր-
ծում¹⁰: Քրդերը մեծ թիվ էին կազմում նաև Ջավիդ քեյի 11-րդ դիվիզիայի
կազմում, որը 1918 թ. մայիս-հունիսին հայոց անախոր կոտորածներ ի-
րագործեց Լոռու և Փամբակի շրջաններում¹¹: Թարմ էր նաև Մեծ եղեռնի
իրագործման մեջ քրդերի ակտիվ մասնակցության հիշատակը: Հասկա-
նալի է, որ հայերը քրդերից դաժան կրեծ էին լուծելու, որն էլ փոխվրեծ էր
առաջ բերելու, և այսպես շարունակ: Արդեն 1918թ. առաջին կեսին, մա-
հանգող հայերն ու հարձակվող թուրքերն ու քրդերը դաժանորեն կոտո-
րեցին եակառակորդի խաղաղ քնակիչներին¹²:

Հասկանալի ու արդարանալի է, որ 1919 թ. կեսերից տուն դարձող
գաղթականները լցված լինեին վրեժի զգացումներով: Ամարդարանալին
և ՀՀ-ի համար նույնիսկ ողբերգական հետևանքների առաջնորդողը, սա-
կայն, վրիժառության պիտակն տակ հայ բաշխթուկների կատարած
բռնություններն ու կամայականություններն էին: Այս մասին կան բազ-
մաթիվ վկայություններ¹³:

Այ. Խատիայան, որի վարչապետության օրոք իրականացվեց Կարսի մարզի կցումը Հայաստանի Հանրապետությանը, մարզում ՀՀ իշխանությունների հետապնդած «չորս գլխավոր նպատակներից» երբեք չեն ելիշատակում «խաղաղեցնել քնակչության մուտուլման տարրը և հաշտեցնել զայն քրիստոնյա զանգվածին հետ»¹⁴:

ՀՀ-ը ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ չունի հստակ քաղաքականություն: Կարսի նահանգում, տեղական ոչ-հայ տարրերի նկատմամբ ևս չկար պետական հստակ քաղաքականություն: Հայկական իշխանության հաստատումից մինչև Կարսի անկման օրը, ՀՀ քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունների միջև Կարսի նահանգում գոյություն ունեին թշնամության հասնող հակամարտություններ, որոնցում կարևոր տեղ էր գրադեցնում այլազգի տարրերի նկատմամբ վարվելիք քաղաքականության ուղղվածությունը: Երկու կողմերի բեռներն էին՝ մի կողմից մահանգապետ Ստեփան Դուրանյանը, մյուս կողմից՝ Կարսի բերդապետ, գեներալ-լեյտենանտ Դանիել քեզ Փիրումյանը և նահանգի զորամիավորումների ամբիջական հրամանատար գեներալ-մայոր Հովսեփյանը: Ի՞նչ Հայ հեղափոխական դաշնակցության տեղական գործիչների մի մասը հակվում էր այս, մյուս մասը՝ այն խմբին: Այս երկվությունը ճակատագրական եղավ ամբողջ նահանգի համար:

Ստեփան Դուրանյանը հակված էր խաղաղ միջոցներով, ուժի ցուցադրումով, բայց ոչ այն անպայմանորեն գործադրելով սիրաչափել նահանգի մուտուլման քնակչությանը, և, մասնավորապես, քրդերին¹⁵: Դուրանյանին հակառակ, նրա իսկ քնորոշումով, «ֆարզեղ-փշոկլու» քաղաքականության կողմնակից էին և դա կիրառում էին նահանգի հայկական զորամիավորումների քաղաքատիժամ սպաները:

Կարսի նահանգում հայ-քրդական հարաբերությունները ունեցել են հիմնականում տնտեսական բովանդակություն: Քրդերը բնակվում էին լեռնային շրջաններում ու ստավելապես զբաղվում անասնապահությամբ: Նրանց տնտեսական գործընկերները եղել են հիմնականում հայերը: «Կարսեցի բոլոր հայերը կապված էին նահանգի բոլոր նշանավոր քրդերի հետ քազմաթիվ գործնական, տնտեսական, առևտրական կապերով»¹⁶: Մինչև Առաջին աշխարհամարտը, «հայերի խաշնարած տնտեսությունը գտնվում էր քաջատապես քրդերի ձեռքում»¹⁷: Հայերն իրենց տավարը քրդերին «յուղով կտալին», այսինքն՝ աշունը նրանց հանձնած իրենց անասուններին հետ էին վերցնում նորածին ծագերի հետ՝ խնամող քրդերին թողնելով այս ժամանակահատվածում ստացված յուղը (կարագը): Քրդերի նրցակիցներն էին գյուղական շրջաններում ապրող, անասնապահությամբ և մեղվաբուծությամբ զբաղվող հայերը: Այս նրցակցությունը 1918-1920 թվականներին վերածեց թշնամության և փոխադարձ կռուրածների ու թալանի:

1919-1920թթ. Կարսի մահամզում հայ-քրդական հարաբերությունների վրա իրենց կնիքն էին դրել նաև մինչ այդ թվականները մահամզում բուրգ-քրդական, ռուս-քրդական և վրացա-քրդական հարաբերությունները: Քե՛ բուրգերը և թե՛ վրացիները միշտ կեղեքել են քրդերին, նրանց համարել երկրորդ կարգի մարդիկ, և շահագործել նրանց, հաճախ ընծելով նույնիսկ բռնությունները: Ռուսները ևս շահագործում էին քրդերին, սակայն միաժամանակ աշխատում էին սիրաշահել նրանց՝ Անատոլիայի խորքերը իրենց հետագա հատաչխաղացման ծրագրերին ծառայեցնելու համար սահմանի երկու կողմերում ապստոլ քրդերին: Այստեղանդերծ, քրդերը այդքան էլ գոհ չեին ռուսական իշխանություններից:

Հետևաբար, քրդերը հույս ունեին, որ հայկական իշխանությունը վերջ կտա իրենց նկատմամբ մախաղո իշխանությունների արհամարհական կամ թշնամական վերաբերմունքին, սակայն տեղի ունեցավ ճիշտ հակառակը, ինչպես պիտի տեսնենք:

Հայ-քրդական հարաբերությունների բնականոնացմանն էր նպատակամիտված 1919 թ. ամռանը Երևանում ստեղծված հատուկ մարմինը՝ քրդերի պետքերը հոգալու համար. նախատեսվում էր ծանրապետության քրդաշատ վայրերում, ծառուկ քրդերի համար բացել դպրոցներ, հիվանդանոց, դեղատուն, սպառողական խանութ և այլն: Այդ մարմինն անդամակցում էին երիտասարդ իրավաբան Պարույր Լևոնյանը (Աշուղ Ջիվանու որդին) և քրդագետ Լազոն: Սակայն, ծրագիրը ծախաղվեց, քանի որ կառավարությունը միջոցներ, փող չունեի¹⁸:

Քրդերի նկատմամբ մահամզապետ Ղորղանյանի քաղաքացական քաղաքականությունը դրսևորվում էր բազմաթիվ առիթներով. նա ազդեցիկ քրդերի պաշտոնների էր նշանակում, մի քանիսին շնորհում զենք կրելու իրավունք և այլն: Նա ծրագրել էր մահամզի քարտեղ երևելիների գլուխն անցած, հատուկ զննցքով նրանց տանել Երևան, ներկայացնել կառավարությանը և վերջինիս կողմից նրանց պատիվների արժանացնել: Այս ծրագիրը տապալվեց 1920 թ. մայիսյան քուչկիկյան խռովությունների պատճառով¹⁹:

Նահանգապետ Ղորղանյանը նույնիսկ փորձեր է արել կապեր հաստատելու սահմանից այն կողմ գտնվող քրդական աշխրաբապետների հետ, այդպիսի հանձնարարություններով մարդիկ ուղարկել Ալաշկերտ, Վան և Կարին, ու այդ մասին իմաց տվել ներքին գործերի նախարարին: Դրանով, Ղորղանյանն աշխատում էր բարենպաստ պայմաններ ստեղծել արևմտահայ տաքագիրների հայրենի եզերք վերադարձի համար: «Մայց պետք չկա ասելու, - դատությանը գրում է նա, - որ այդ քարտեղ և մեծ գործը պահանջում էր մեծ միջոցներ և բազմաթիվ ինտելիգենտ ուժեր, որ չունեի մեր կառավարությունը»²⁰:

Ղորղանյանն աշխատեց հանրապետության շահերին ծառայեցնել մահ աչապես կոչված «Նաչող քրդերի» աղանդին²¹, որը վերահայտնվել էր Կարսի նահանգի Կաղզվանի գավառում: Ղորղանյանը, գավառապետ Պալյանի միջոցով կապ հաստատեց աղանդի ղեկավար շեյխ Հյուսնիի հետ՝ քրդության մեջ զոչալ, հանգիստ և մեզ բարեկամ մթնոլորտ ստեղծելու» նպատակով²²: Այս մասին նահանգապետը ծածկագրված գաղտնի զեկուցում է ուղարկում Երևան, թայց կատավարությունից ոչ միայն այս ծրագրի համար վտղ, միջոցներ և հրահանգներ, այլ նույնիսկ պատասխան չի ստանում և ծրագիրը տապալվում է²³:

Մի քիչ մանրամասն ներկայացնենք նահանգում հայ-քրդական հարաբերությունները էականորեն բարելավելու և ՀՀ-ի նկատմամբ քրդերի հավատարմությունը ամրապնդելու միտված, Ստ. Ղորղանյանի երեք այլ նախածնունդները:

1. Պաշտոնական մեծ շքախմբի ուղեկցությամբ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի այցելությունը Կարսի նահանգ՝ 1919 թ. նոյմբերի 2-ից 6-ը: Նահանգապետի և իր շքախմբի հետ, վարչապետը այցելեց մահ քրդաբնակ շրջաններ, եղավ Մարիդամիչում, Կաղզվանում, Մերդենեկում և Արդահանում: Ժողովուրդը, մասնավորաբար քուրդ ազգաբնակչությունը, բացառիկ պատիվներով ընդունեց նրանց: Նահանգապետի աստիճանաբար, վարչապետը հայկական բանակի սպայական ռազմիկներ և զինվորական կոչումներ շնորհեց մի քանի քուրդ երևելիների, ինչը մեծ գոծունակությամբ ընդունվեց քրդերի կողմից: Այդ երևելիների շարքին էր Կաղզվանի շրջանում բնակվող կասկանցի (զիլանցի) աշիրեթի պետ Հասան բեգը, որը շքախմբին դիմավորել էր 200 ձիավորներով և արծամացել հայկական սպայության երկրորդ աստիճանին²⁴: Վարչապետը «նահանգարարեց նահանգապետին մի գումար նվիրաբերել նրաշտից վճասված մի երկու քուրդ գյուղերի»²⁵:

2. Նախիջևանցի թաթար Իբրահիմ Կադիմովի նշանակումը Արդահանի գավառապետի պաշտոնին: Կադիմովը, շատ չանցած, ամուսնացավ մի քրդուհու հետ, իրեն շրջապատեց քուրդ հեծյալ թիկնապահներով և զանազան այլ ձևերով սիդաշահեց գավառի քրդությանը: Կադիմովը կարևոր դեր ունեցավ գավառում մեծ ազդեցության տեղ, վրացական շահերի պաշտպան, աբարացի Ջեմալ բեգ Նամշիկի ազդեցության չեզոքացման գործում²⁶: Կադիմովի միջոցով գավառի քրդության հավատարմությունը ՀՀ-ին դրսևորվեց մահ կատավարության նախածնունդ, Հաստանի անկախության փոխառությունը ակտիվ մասնակցության մեջ: Կադիմովի միջոցով, Ղորղանյան կապ հաստատեց ազդեցիկ քուրդ եղտակապետ, քննադականների Էրզրումի համագումարի պատգամավոր Ջաֆար բեգի հետ²⁷: Կադիմովից Ղորղանյանն ստանում էր քրդերի միջոցով ձեռք բերված հետախուզական տվյալներ սանձանի մյուս կողմում

Արդյունքը, ինչպես նշեցինք, եղավ քրդերի թշնամացումը ՀՀ-ի նկատմամբ: Իրենց քննադատարարից քշված փախստական քրդերը ապաստան գտան սահմանի մյուս կողմում, ուր իրենց քարոզչությանը էլ ավելի զրգոեցին իրենց ազգակիցներին հայերի դեմ: Վերջիններին հետ նրանց մասնակցեցին Քյազիմ Կարաբեքիրի՝ 1920 թ. աշնանային արշավանքին, որն ավարտվեց Կարսի խայտառակ անկումով, Հայրենիքի տարածքների կորստով և անկախ պետականության վերացումով:

1920թ. հունիսին Օլթիի ուղղությամբ հայկական զորքերի հասաջխադացքի բուն նպատակն էր ճանապարհ հարթել դեպի Սև ծով ելքի համար¹²: Օլթի մուտքի ժամանակ տեղի քուրդ քնակչության նկատմամբ ապօրինի գործողությունները էլ ավելի հրահրեցին ՀՀ-ի նկատմամբ քրդերի թշնամական զգացումները: Ձինվորականները յիտրչեցին նման գործողություններ թույլ տալ նույնիսկ Դորղանյանի կողմից Օլթիի գավառապետ նշանակված քուրդ Էֆո բեգի նկատմամբ. նրանց ծառայող կամավորականները սպանեցին գավառապետի երկու հովիվներին և թալանեցին նրա 800 գլուխ ոչխարը: Օլթիի քնակչության կեսից ավելին փախչեց սահմանի քարքական կողմը: Ըստ Ստ. Դորղանյանի՝ Օլթիի քրդարմակ շրջանում թալանվել է 32 հազար գլուխ տավար և ոչխար, որոնք իրացվում էին Վրաստանում, իսկ զորգերը, ցորենն ու այլ իրերը, որպես ավար, տեղափոխվում էին Կարս և Ալեքսանդրապոլ և այնտեղ հայվում¹³:

Մեպտեմբերի 18-ին, Կարսի նահանգի մտառվածների նկատմամբ ապօրինի գործողություններին վերջ տալու պատրվակի տակ, Քյազիմ Կարաբեքիրի զորքերն ու քրդական հրոսակախմբերը սկսեցին պատերազմը ՀՀ-ի դեմ: Հայկական զորքը, միայն թույլ դիմադրություն ցույց տալով, իրար հետևից դատարկեց Օլթի, Կադզվանն ու Մարիդամիչը և նահանջեց Կարսի ուղղությամբ: Ամբողջված բեթաքաղաքը, ազգային ոգու քաջակայության և հանդեմակի կամքի չզուլության պատճառով¹⁴, առանց լուրջ դիմադրության, խայտառակ կերպով ինկավ թուրք-քուրդ միացյալ ուժերի ձեռքը հոկտեմբերի 30-ի կեսօրին: Կարսի վրա հարձակվող թուրքական զորքերի հասաջխապահի դերը կատարում էին քուրդ ձիավորները¹⁵, որոնց թիվը, ըստ գերի ընկած մի թուրք սպայի, 1000 հոգի էր¹⁶: Այդ ձիավորների առաջին շարքում էին նահանգից փախստական քրդերը: Ըստ Կարսի անկման ակամատես Արտաշես Բաբայանի՝ հոկտեմբերի 30-ին, «մինչև ուշ երեկո տանկական մի գումարտակ միայն, քուրդ ձիավորներով, գրաված պահեց քաղաքը»¹⁷: Հոկտեմբերի կեսերին, հայկական բանակի ռազմական մի զեկույցում հայտնվում էր, որ «թուրքական բանակին կրճկերանա քուրդ ձիավոր զորամաս մը Մալազկերտի ձեռո Հյուսեյն փաշայի և իր մարտոց ղեկավարությամբ»¹⁸, իսկ

Իզդիրի և Երևանի ուղղությամբ գործում էին Մասիսի և Կոթրի բուլդ ծխավորները³⁹։

Գեաղի Հայաստանի խորքերը հասաջացող բուրջական զորքերի կողքին կռվող ջրղերը առանձնահատուկ դաժանությանը վարվեցին Կարս քաղաքի և մահաանգի ծայ ազգարմակչության հետ, անխնա բռնաբարելով, կողապտելով ու սպանելով, վրեժ լուծելով իրենց ազգակիցների մկատմամբ կատարված դաժանությունների համար⁴⁰։

Նոյեմբերի երկրորդ կեսին, ՀՀ-ի վերջնականապես պարտվեց հայ-բուրջական պատերազմում, և որպես անկախ հանրապետություն, դադարեց գոյություն ունենալուց։

Կարսի մահանգը Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի և Կարսի իրարահաջորդ համաձայնագրերով անցավ Թուրքիային, մի իրավիճակ, որը նախատակ երկրորդ աշխարհամարտից հետո դրանք հետ բերելու Խորհրդային Միության կատարած փորձերի, շարունակվում է առ այսօր։

Ամփոփելով լիովին համաձայն ենք Կարսի մահանգապետ Ստեփան Կորյանյանի հետևյալ գնահատականի հետ. «Մենք ունեինք բուլդ տվյալները Կարսի մահանգը մեծ պատմեչ դարձնելու բուրջական հարձակումների դեմ։ Կարսի մահանգը ավելի ցան կեսով քնակեցրած էր քյոյեղով⁴¹, որ այնպես տրամադիր էին մերձենալու մեզ։ Իսկ մենք, փոխանակ կոփելու այդ տրամադրությունը... փոխանակ սպառնալից բռնեցք ստեղծելու մեր սահմաններում, մենք հետ մղեցինք դեպի մեր հովանին մեռվող այդ քրղերին։

Եվ մենք առատորեն հմծեցինք մեր ցանածեղ»⁴²...

YAZCHYAN GEVORG

THE ARMENIAN-KURDISH RELATIONS IN THE KARS PROVINCE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA IN 1919-1920

(Summary)

After the defeat of the Ottoman Empire in the World War I, the Kars oblast of the Russian Empire was occupied by British forces. Great Britain passed to the jurisdiction and sovereignty of RA in April 1919.

The population of the province consisted of many nationalities, the majores of which were the Armenians, the Kurds and the Turks.

The policy of the authorities of RA towards the Turkish and Kurdish population of the province varied diametrically between the military and the civil authorities, and specially the governor Stepan Ghorghanyan followed a tolerant policy, the military inclined to the force, sometimes permitting violence towards the Kurds. The majority of the Kurds, who expected tolerance from the Armenian authorities were looted and forced to deport.

This led them to join the Kemalists during the Turko-Armenian War of 1920, which lasted with the fall of Kars and the collapse of the Armenian independent state. Thus, the leadership of RA, with his false policy towards the Kurds, converted them from potential satellites to actual enemies, a factor that attributed led by Karabekir Pasha.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅԱՆԻՆՆԵՐ

1. Ռոս վերաբնակիչների թիվը 1916. սկզբին անցնում էր 9 հազարից. տե՛ս - Վահե Արծրունի, Հայ-թուրքական պատերազմը - Հայ պայտոթյունը - Ծառախ, Երևան, 2002, էջ 408-409, ծանոթագրություն 24 (ծանոթագրող՝ Գեղամ Բաղայան):
2. Օրինակ, թուրքմեններով բնակված գյուղեր էին Թիխինսոց, Սուխանազատը և Գոթանյուն (Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 419, ծանոթագրություն թիվ 102; էջ 420, ծանոթագրություն թիվ 106):
3. Armenia - Political and Ethnic Boundaries (այսուհետև՝ APEB), compiled and edited by Anita Burdett, London, 1998, p. 351.
4. APEB, p. 487. Մուսավորապես նույն թվերն է նշում նաև Ալեքսանդր Խաչատրյանը, հայտնելով թե թուրքերն ու քաթարները կազմում էին 102,860, ըրդերը՝ 54,931 հոգի. տե՛ս Ալեքսանդր Խաչատրյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, «Հայրենիք» ամսագիր, Բուստոն, ապրիլ 1925թ., էջ 49:
5. APEB, p. 447. Այլ Խաչատրյան կարսի հայ զարթուկանների թիվ է նշում «մոտ 100.000 հոգի». տե՛ս Այլ Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 49:
6. Այս խարցըլ առերևոյթ կարգավորվեց 1919թ. գարնանը Այլ Խաչատրյանի Թիֆլիս կառավարած այցելության ժամանակ: Վրաստանիս թողնվեցին Կուր գետի ձախափնյա տարածքները. տե՛ս Այլ Խաչատրյան, նշվ. աշխ., էջ 49: Այլ առեանդերն, վրացիք չքաղարեցին հավակնել մարզի տարածքներին, նույնիսկ անընդունափն բանակցություններ վարելով քմայականների հետ:
7. Միևն Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Բ. հրատարակություն, Երևան, 1993, էջ 257:
8. Մ. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 261:
9. APEB, pp. 455, 470-471.
10. Մ. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 89-90; թիֆլի Հովակիմ Մեծիբյան, Արյան ճանապարհով, «Հայրենիք» ամսագիր, Բուստոն, ապրիլ 1925, էջ 133 և այլն:
11. Մ. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 211-212:
12. Մ. Վրացյան, նշվ. աշխ., էջ 70-71, 94, 96:
13. Մեզուրիի երամանառաջած 4-րդ թրիգադայում գրազիր ծառայած անամուն հեղինակ, Ազատ, անկախ և միջալ Հայաստանի վերջին օրերը, Երևան, 1994, էջ 3; Գարեգին Նալ. Հովսեփյանց, Կյանքիս անհնաօրայստ օրը և երջանկությանս լուսնն, Գ. հրատարակություն, Երևան, 2002, էջ 35; Գարեգին Նալ. Հովսեփյանց, Կարսի անկումը 1920թ. - Օրագրություն, Բաղբեր Հայաստանի արխիվների, 1989, թիվ 3, էջ 131; Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 29, 30, 31, 59, 67, 73, 94, 124, 153, 156, 384; Աբուաչխ Բաբայան, Կարսի անկումը, «Հայրենիք», հոկտ. 1923, էջ 62; Կարո Մատուց, Հայ-թուրքական

- պատերազմը, «Հայքենիք», 1926, թիվ 6, էջ 87-88: նաև Հայաստանի Հանրապետության Պատմության կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև ՀՀ ՊԿՊԱ), ֆոնդ 477, ցուցակ 1 (Մանվիան Գրղանյանի հուշագրությունը):
14. Այ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումնաբանական զարգացումը, «Հայքենիք», սարիվ 1925, էջ 50:
 15. Մտ. Դարչանյանը իր դեռևս անտիպ հուշերում (ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1) շատ տեղերում գրում է ցղիերին իր համակրության ծափն, երբեմն համեմտելով մինչև իսկ քնարական գեղումների նրանց հասցեին:
 16. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 1-ին մաս, ք. 75:
 17. Նույնը, ք. 74:
 18. Նույնը, ք. 80:
 19. Նույնը, ք. 81-82:
 20. Նույնը, ք. 88-89:
 21. Աղամոզ ստեղծվել էր Արևմտյան Հայաստանում, 1890-ական թվականներին: Նա խաղաղությամբ էր քաղցում և մերժում շարքայանք: Այդպես էր կոչվել ամբաստանների աղբյուրի ժամանակ երկինք նայելով հայրից նման ժայռեր արձակելու համար: Ծարակամ իշխանությունների կողմից խաղողին ճեղքելուց հետո, 1915-1916թթ.-ին, պատերազմական գործողությունների էտապներում, այս աղանջը վերստին հայտնվել էր ապարիզում:
 22. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 1-ին մաս, ք. 104:
 23. Նույնը, ք. 105-106:
 24. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 2-րդ մաս, ք. 198-199: Հաշվի առնելով Հասան Ինչյանի ընծայված այս պատիվը, 5-րդ գնդի էրանաճառար գնդապետ Շաղոբարյան (այլ աղբյուրներում գնդապետի ազգանունը նշվում է Շահբուրադյան մեով) 1920թ. աշնանը Կաղզկանը պարսիկներ ժամանակ նրան է հանձնարարում գալվատում ճնալ ցանկացող հայրից կյանքի և ինչքի ապահովությունը. տե՛ս Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 96-97:
 25. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 2-րդ մաս, ք. 207:
 26. Օգտակիր 1920թ. օգոստոս-հոյեմբերի հայ-թուրքական պատերազմից, մրազիք վերստին քարահայտեցին իրենց նկատմանը Արզանանի, Օլթիի և Չղոթի շրջանների, ինչպես նաև Լոռի-Փամբակի նկատմամբ:
 27. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 1-ին մաս, ք. 115:
 28. Օրենքի շարադրանքը տե՛ս «Գոլոս Արմենի» ուսերին օրաթերթ, երևան, 2002թ., մայիսի 28, էջ 1:
 29. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 1-ին մաս, ք. 232:
 30. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 2-րդ մաս, ք. 263-264:
 31. Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 67:
 32. Համաձայն ինք պատմական գիտությունների թեկնածու Կարին Մարդաբյանի այն գնահատականի հետ, որ հայկական զորքերի առաջխաղացքը և Օլթիի գրավումը քաղեր էին, որոնք ավելի շատ հանդմնում էին քյնամու ծղաղիլիմն. տե՛ս Կարին Մարդաբյան, Հայ-վրացական եղբայրությունները 1918-1921թթ., Երևան, 2002, էջ 138: Նման գնահատականը ճիշտ ենք գտնում այլազգի ազգաբնակչության նկատմամբ զորքերի ապօրինի գործողությունների համար միայն: Ինչպես ճիշտ է նկատել տալիս Արտաշես Թաթալյանը, «մեր զորքի կողմից գործված բռնությունները խլամ ազգաբնա-

կորյան վրա պատրվակ էին տանիկ փաշաների համար, և երբնք պատճառ չէին պատերազմի»։ անն Արտաշես Բարսեղյան, Կարսի անկումը, «Հայրենիք», հոկտ. 1923, էջ 64:

33. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 2-րդ մաս, ք. 264-268:
34. Տն՝ն Գևորգ Ծաղկունյան, Ուզուն շապահիներտ այդյունքը, Երևան, 2002, էջ 10, 12:
35. Վահե Արծրունի, նշվ. աշխ., էջ 271:
36. Նույնը, էջ 290-291:
37. Արտաշես Բարսեղյան, Կարսի անկումը, «Հայրենիք», հոկտ. 1923, էջ 62:
38. Կարո Սասունի, Հայ-թուրքական պատերազմը, «Հայրենիք», 1926, թիվ 6, էջ 83:
39. Նույնը, էջ 95:
40. Գարեգին աբբ. Հովսեփյանց, Կարսի անկումը 1920թ. - Օրագրություն, «Թանրեր Հայաստանի արխիվներին», 1989, թիվ 3, էջ 129-131, 157:
41. Ստ. Արղղանյան խիստ թափազանցում է քրդերի քանակը Կարսի նահանգում: Նրանք կազմում էին քնակչության 14 տոկոսից էլ պակաս:
42. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 7, 1-ին մաս, ք. 85-86:

ՔԱՂԱՔԱՄԲՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ ՔԱՂԱՔԱՄԲՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ

Ազգային ինքնությունը բազմիմաստ հասկացությունն է, որը կարող է ունենալ տարբեր մեկնաբանություններ: Ամենաըմբռնուող ձևով այդ հասկացության տակ ըմբռնված է համարել որևէ պետությանը կոլեկտիվ պատկանելության զգացումը: Խոսելով ազգային ինքնության մասին՝ մենք ի նկատի ունենք, ամենից առաջ, կոնկրետ երկրի քաղաքացիների մոտ անցյալի ընդհանրության զգացումը, որի մեջ մտնում են պատմության մախտրոլ շրջանների, իշխողությունների և պատմական անհատների, սույալ ազգի ճակատագրի ընդհանրության համդեպ կոլեկտիվ հավատի մասին հիշողությունները: Ազգային ինքնությունը պահանջում է նաև քաղաքացիների մոտ ներկայի ընդհանրության զգացման ակայություն: Տվյալ դեպքում խնդիրը կայանում է երկրի քաղաքական ու հասարակական զարգացման հիմնարար հարցերի շուրջ ազգային համաձայնության մեջ: Վերջապես, ազգային ինքնություն հասկացությունը ենթադրում է նաև ազգի մոտ ըմբռնուող ապագայի զգացման ակայություն:

Այսպիսով, ազգային ինքնությունը իրենից ներկայացնում է մի սոցիալ-նոգերանակալ իրողություն, որն, ըստ էության, ուղղորդում է երկրի ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը: Տվյալ ազգի համրային մտապատճենները, մախապաշարումները և գերակայությունները այս կամ այն աստիճանով կիսվում են այն մարդկանց կողմից, որոնք վարում են երկրի քաղաքականությունը: Այդ հասկացությունը որոշում է առանձին ազգի տարբերությունը մնացած աշխարհից, որի հետ սույալ երկրի կառավարությունը կառուցում է հարաբերությունները ամրող ազգի ամունից:

Այս համատեքստում բուրբակալ ազգային ինքնության գործոնը Թուրքիայի ժամանակակից պատմության մեջ հարկ ենք համարում դիտարկել երկու կողմերով՝ նրա ներգործությունը ներքաղաքական զարգացման մեջ և նրա ազդեցությունը Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական

դնքի և դերակատարության վրա: Առավել ևս, որ ազգային ինքնության հիմնահարցը արդիական է համաշխարհային այնպիսի խոշոր դերակատարների՝ Ռուսաստանի, Չինաստանի, Հնդկաստանի, Իրանի, մասննդական աշխարհի պետությունների քաղաքականության համար:

Թերևս, դեռ Առաջին աշխարհամարտի և համընդհանուր աշխարհաքաղաքական ու հասարակական փոփոխությունների հետևանքով Թուրքիայի առջև ծառայել էր սեփական ինքնության, ազգային «եթի» փոխակերպման և հստակեցման հիմնախնդիր: Նախորդ ինքնությունը իր արմատներն ուներ Օսմանյան կայսրության աշխարհածավալ բնույթի և նրա անկման շրջանի եզրբանության և քաղաքականության մեջ, երբ տիրում էր վախ մեծ տերությունների կողմից թուրքական պետության դեմ ուղղված դավերի և մվանդական ծրագրերի կապակցությամբ: Գրան գունարվեց համաբրբության (պանթուրքիզմի) տեսությունը, որն առաջ քաշվեց, երբ պարզ դարձավ, որ կայսրության բազմազգ բնակչության մոտ համընդհանուր օսմանցիական ինքնության ձևավորումը իրականանալի չէ: Ընդ որում, ազգային ինքնության նման ընկալումը իր դրսևորումը գտավ կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների բնաջնջման՝ ցեղասպանության հետևողական քաղաքականության մեջ: Հենց այդ գործոնները դրդեցին Օսմանյան Թուրքիային մտնել համաշխարհային պատերազմի մեջ և դրանով նպաստեցին նրա պարտությանը և փլուզմանը: Այնուհայտ է նաև, որ նման ժառանգության ընդունումը կարող էր բացասական հետևանքներ ունենալ թուրք ժողովրդի համար: Եվ 1919-1922թթ. Անատոլիայում ծավալված ազգայնական շարժման հետևանքով ստեղծված Թուրքիայի Հանրապետությունը դիտվեց որպես այդ ժառանգությունից ազատվելու լավագույն ուղի: Օսմանյան անցյալի հետ արձատրական խզման էական հատկանիշ դարձավ հասարակական գիտակցության գոտումը: Այդ գիտակցությունը պետք է ծառայեր որպես մաքուր թուրք (եթևե *etne*), որի վրա կրողշնվեր նոր թուրքական ազգային պետության հիմնարար գաղափարախոսությունը:

Հարկ է նշել նաև, որ թուրք ժողովրդի ազգային «եթը» դարեր շարունակ որոշվում էր իսլամի գործունեով: Իսլամական ինքնությունը վեց դարվա ընթացքում որոշում էր օսմանյան-թուրքական հանդության քաղաքական ու սոցիալական էությունը: Բայց վերջիններից այն բախվեց XIX դարում արդիականացման շարժման հետ, երբ հետզհետե մոդեռնիզացվող ռազմա-քյուրուկրատական վերնախավը նպաստում էր կայսրության արևմտականացմանը և Արևմուտքի հետ ընդհանուր ինքնության գոյացմանը՝ դիտելով դրանք որպես կայսրության պահպանման միակ հնարավոր ուղի: Այդ էլիտան էլ իր ձեռքը վերցրեց կայսրության պարտությունից և փլուզումից հետո թուրքական պետականության փրկության և ամրապնդման գործը, ինչն իր արտանայտությունը գտավ քննալական

չարժան և 1920-1930-ական թթ. բարեփոխումների մեջ: Հայ անվանի բարձրագետ Ռ.Սահակյանը իրավամբ նշում է, որ Հանրապետության հիմնադիր Ջեմալ Աբաթյուրը խորապես հասկացավ, որ համեմայն դեպս մտապահ ժամանակաշրջանում կրոնական գործոնը չէ, որ պետի լինելը ազգային ինքնության հիմքը և առաջ քաշեց բուրջական էքզոսի, բուրջ (այլ ոչ թե բյուրջ) ազգի մեծության գաղափարը՝ հատրդելով բուրջերի ինքնությանը աշխարհիկ բնույթ: Փորձ կատարվեց անգամ հիմնավորել այդ նոր ինքնությունը համաշխարհային պատմության արդավազմամբ: Հենց Մուստաֆա Ջեմալի նախաձեռնությամբ ու անմիջական դեկլարությամբ հիմնադրվեց Թուրքիայի Պատմական Ընկերությունը, որի հրատարակած «Պատմություն» (Tarih) լռու ընդարձակ հատորները կոչված էին ընդգծելու բուրջերի քացառիկ դերը համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ, հաստատելու նոր Թուրքիայի աշխարհագրական տարածքի՝ Անատոլիայի բուրջական լինելը՝ խառնված խեթերի և Կենտրոնական Ասիայի նախաբյուրջերի կանցեալցիաների հետ:

Թուրքիայի քնակության համախմբումը, նրա ընդհանրության զգացումը պետք է իրականացվեր «թուրքիզմի» հիմքի վրա, որտեղ կենտրոնական դեր էր հատկացվում բուրջական ազգին պատկանելությանը և Թուրքիայի քաղաքացի լինելուն: Ցանկացած որ, որ կրում էր բուրջական քաղաքացիություն և իր հայրենիքն էր անվանում Թուրքիան, համարվում էր և այսօր էլ համարվում է բուրջ: Ջեմալական ազգայնականությունը սահմանափակվեց Թ-Հ սահմաններով՝ ընդգրկելով նրա ոլորտ քաղաքացիներին: Այս արագ և գործնական լուծմամբ Աբաթյուրը փորձեց ստեղծել նոր բուրջական ազգային ինքնություն և մշակույթ, որոնց մեջ տեսականորեն հաշվի չէր ածվում ուսապական կամ կրոնական պատկանելությունը: Աբաթյուրը շախաղեց այդ նոր ազգային ինքնությունը «Մ՛նչ երջանիկ է նա, ով իրեն բուրջ է համարում» կարգախոսով, որն այսօր փակցված է բուրջական պաշտոնական մարմինների շենքերին:

Մյուս կողմից, 1920-30-ական թվականների բարեփոխումների հետ գուգահետ նորաստեղծ Հանրապետությունում ընթանում էր նաև որոշակի արգելքների կամ տարրերի հաստատման մի գործընթաց, որը վերաբերվում էր Հանրապետության հիմնարար սկզբունքների և պետական դոգմաների մեկնարանմանը: Այն է՝ (1) հասարակության մեջ գոյություն չունեն որևէ դասակարգեր. «Մենք մեկ միասնական զանգված ենք»,- հռչակվում էր իշխող ՀԺԿ-ի ծրագրում, (2) գոյություն չունի ոչ մի էթնիկական-մշակութային բազմազանություն, յուրաքանչյուր քաղաքացին բուրջ է, (3) Թուրքիան աշխարհիկ պետություն է, և իսլամն ու իսլամական մշակույթը դիտվում էին որպես հասարակական առաջընթացի ճանապարհի վրա արգելք, (4) Թուրքիայի տարածքում չի իրականաց-

վել որևէ ցեղասպանություն, (5) զինվորականությունը դիտվում է այսուհետ որպես Հանրապետության հիմքերի պահեսպահան ու երաշխավորը, և նրա դերը պետության ներսում և արտաքին քաղաքականության որոշման մեջ քննադատության ենթակա չէ³:

Մակայն 1960-ական թվերից ի վեր սկսվեց տվյալ արգելքների քննադատությունը, երբ ձախ գաղափարախոսությանը հարող ծասարակական խմբերը քաջանայտ պնդեցին, որ Թուրքիայում գոյություն ունեն դասակարգեր: Դրան հետևեցին քրդերն ու իսլամիստները, որոնք խոսեցին ազգային բազմազանության և իսլամական ինքնության գոյության մասին: Այդ քննադատությունը մպատակ չուներ կասկածի տակ դնելու Հանրապետության փաստը, այլ դիտարկում էր այն որպես վերաներդրման կարիք զգացող մեքենա: Մակայն զինվորականությունը որպես վերոնշյալ արգելքների պահեսպահ թույլ չէր տալիս այդ խմբերին միավորել սեփական քանքերը և հեշտությամբ ճնշում էր նրանց գործունեությունը: Ավելին, այս կամ այն ձևով այդ արգելքները ամրագրվել էին Մանամադություն և քրեական օրենսգրքի մեջ և ցանկացած անհատ կամ խումբ, որոնք հանդես էին գալիս դրանց դեմ, ետպատարվում էին պետության թշնամիներին: Այնուամենայնիվ, փոփոխություններն այնքան խոթարցան, որ այսօր երկրի քաղաքական էլիտան, ամգամ իրենք՝ զինվորականներն ընդունում են, որ Թուրքիայում հասարակությունը միատեսակ չէ, որ իսլամը մեծամասամբ որոշում է երկրի մշակութային կյանքը և որ քրդերը գոյություն ունեն որպես ժողովուրդ և ունեն մշակութային ինքնավարության իրավունք: Դա մշանակում է, որ քննադական պետական ղոգմաները սասանված են:

Բացի դրանից, այսօր Թուրքիայում առկա են որոշ խմբեր, ինչպես, օրինակ, արմատական ազգայնականները և իսլամիստները, որոնք մերժում են Արաբյուրքի և Իսմեթ Իմյոնյույի օրոք առաջ քաշված ազգային խնդիրների լուծումները: Նրանց համոզմամբ, աշխարհիկ ինքնությունը և արևմտյան կոդեմորոշումը, որոնք կոչված էին ապահովելու թուրք ժողովրդի հուսալի և ապահով գոյությունը, բերեցին ֆրոստրացիայի՝ պետության քաղաքական ու տնտեսական ճախողումների: Վերջին գարգացումները ցույց են տալիս, որ, օրինակ, իսլամական ինքնությունը զարթոնք է ապրում՝ լինելով էիմնականում աշխարհիկ արևմտյան քաղաքականության հետ շողկապված սոցիալական ու տնտեսական գարգացման հանդեպ բնակչության հուսախաբության հետևանք: Նույնը մաս վերաբերվում է երկրում քրդական խնդրի արծարծմանը, որը ևս առաջ է բերում ազգայնականության հերթական ալիք:

Այս առումով Թուրքիայի առջև ծառացած զլխավոր մերցին էիմնա-հարցը հետևյալն է. ինչպիսի մախադրյալների վրա է էիմնված նրա՝ որպես ընդհանրության (պետության) գոյությունը: Մեծամասամբ կոչել-

տիվ խմբերը, ինչպես նաև առանձին քաղաքացիները, որոնք ապրում են երկրում, դեռևս չեն հասել այն պայմանների և համաձայնության շրջանակների որոշմանը, որոնց էլիքների վրա մրանք պետք է գիտակցեն իրենց ընդհանուր պատկանելիությունը միևնույն համայնքին: Թուրքական քաղաքական ու մտավորական շրջանակներում տեսակետներ կան, որ Հանրապետությունը դեռևս գտնվում է ժողովրդավարության ուղու սկզբնամասում և այսօրվա տեսքով Հանրապետության հարատևման մեջ չափազորված է, ըստ էության, միայն զինվորականությունը⁴:

Անդադարստնալով Թուրքիայի ազգային ինքնության գործնի դերին աշխարհաքաղաքական առումով, հարկ ենք համարում նշել, որ Առաջին աշխարհամարտից և ԹՀ ստեղծումից հետո բարք ժողովուրդը պետք է հարմարվեր այն իրավության հետ, որ Թուրքիան այլևս մեծ տերություն չէ և դարձել է երկրորդական նշակալություն ունեցող մի պետություն: Այստեղ հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ ժամանակաշրջանը, երբ այս կամ այն կայսրությունն ապրում է քայքայման պրոցես, դառնում է իսկական ցնցում այն ժողովրդի համար, որը համոզյալանում է կայսրության գաղտնիարի կրողը: Հարյուրամյակներով ձևավորված հոգեբանությունը, մտածելակերպը, աշխարհընկալումը և տեղիական ինքնության գնահատականը, այս ամենը փլուզվում են, երբ տվյալ ժողովուրդը դադարում է լինել այն միմի-աշխարհի կենտրոնը, ինչպիսին յուրաքանչյուր կայսրությունն է: Կայսրության փլուզումը ուղեկցվում է կորստի դատը զգացմամբ, սովորական դարձած ընկալումներից և պատկերացումներից հրաժարմամբ, դեռ երեկ քեզ ենթակա ժողովուրդների հետ հավասար հարաբերությունների կառուցման անհրաժեշտությամբ: Տարբեր ժամանակներում ամեն «կայսրական» ժողովուրդ յուրովի էր վերաբերվում այդ գործընթացին: Այսպես, Հոռնը և Բյուզանդիան մինչև վերջ պայքարում էին կայսրության պահպանման համար, ինչով իրենց մատնեցին վերջնական կործանման: Արաբներն ավելի իններ կերպով էին դիմադրում քայքայման պրոցեսին և դրանով պահպանեցին անհրաժեշտ ուժերը առաջական աշխարհի գոյատևման համար: Իրադարձությունների այս տրամաբանությունը լավ էր հասկացել Քեմալ Աթաթյուրքը, որն ամեն ինչ արեց բուրբական էքստի միասնական գոյության պահպանման համար և ձեռք բերեց այն տարածքը, որը կարող էր դառնալ հայրենիք այդ էքստի համար, որին առաջ պատկանում էր ամբողջ կայսրությունը, քայք որը չունի հայրենիք: Գասեր քաղելով իր մախրդների քաղաքականությունից՝ Աթաթյուրքը առաջ քաշեց «աշխարհում խաղաղություն, երկրում խաղաղություն» հայտնի էիմնադրույթը: Քեմալական արտաքին քաղաքական քոկտրինն համաձայն Թուրքիան պետք է խոստանի եր ռազմաքաղաքական դաշինքների ու կազմակերպությունների մեջ մտնե-

լուց և հրաժարվել պանթյուրիզմից ու պանիսլամիզմից՝ որպես պետական գաղափարախոսությունից, ու յսկեսք է վարել ծավալապաշտական քաղաքականություն գոյություն ունենալով 1920թ. «Ազգային ուխտի» նախանշած սահմաններում և ձգտելով հաստատել իր շուրջ կայունության գուտի, ինչը հնարավորություն կտար իրեն կենտրոնանալու երկրի մոդեռնիզացման հարցերի վրա⁷: Ըստ էության, քննադական շրջանում լուծվեց այն խնդիրը, որ կայսրության գաղափարակիր ժողովուրդը կամ իր մեջ ուժ գտներ հրաժարվել կայսրական գաղափարից, վերջնականապես ճշտելով իր տարածքը, որի պահպանմանն ու զարգացմանը հարկավոր էր ուղղել սեփական նսանդն ու ներուժը և տեսանելի ապագայում վերականգնվել որպես ուժեղ պետություն, կամ էլ անընդհատ փորձեր կատարել կայսրությունը վերականգնելու համար, վառնել սեփական ուժերը և սեռուրանները հարևանների հետ հյուծիչ քաղաքական, տնտեսական ու ուժային պայքարում՝ դրանով լուրջ վտանգ ստեղծելով սեփական պետականության գոյության համար: Որոշեցնելով առաջին այլընտրանքը՝ Թուրքիան մոտ 35-40 տարվա ժամանակահատվածով ապահովեց իրեն կայուն, բնւ ոչ դիմամիկ զարգացման ուղի:

Աթաթյուրքի օրոք կարևորվեց նաև Արևելքի և Արևմուտքի միջև Թուրքիայի միջանկյալ դիրքը: Եթե Օսմանյան կայսրությանը որդեգրել էր Արևմուտքին հակադրվելու և Արևելքը նվաճելու մտեցումը, փորձելով մեղքին խնդիրները ենթարկեցնել արտաքին հարցերի լուծմանը, ինչի հետևանքով այդ կայսրությունը ի վերջո դարձավ Արևմուտքի աշխարհաքաղաքական պլանների թիրախ և փլուզվեց, ապա ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետությունը նախընտրեց կենտրոնանալ մեղքին խնդիրների լուծման վրա և միասնամանակ մերզրավել նվիրատվանտյան աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական ընդհանրության մեջ:

Մակայն Ելրուպան, դեպի որն այդքան ձգտում է Թուրքիան, երկար ժամանակ նույնացնում էր և շարունակում է նույնացնել նրան հետամնաց, մահմեդական երկրի հետ, լքնկալելով այն որպես իր քաղաքակրթության մի մաս՝ չնայած Աթաթյուրքի և նրա հետևորդների ջանքերին ապացուցելու, որ Թուրքիան այն արդիական պետությունն է, որը առաջացել է միջնադարյան կայսրություններից մեկի փլուզման հետևանքով և որը ձգտում է սերտանել նվրապական քաղաքակրթության հետ: Այսօր բազմաթիվ թուրք մտավորականներ ուշում են, որ Թուրքիան զմաց գոտ արևմտյան մեծույների փոխառման, պատճենահանման ուղիով և չիսդորդեց իր արևմտյան ինքնությանը լուրջ թուլանդակություն: Բայց ինչպես այդ, այնպես էլ Արևմուտքից հեյոդ քննադատությունը թուրք քաղաքական առաջնորդները միշտ բացասաբար են ընդունել: Այսպես, Թուրքիայի 8-րդ նախագահ Օզալը անգամ հայտաբարում էր, որ «Ենկուպա-

կան Միությունը փակ քրիստոնեական ակումբ է, որտեղ մահմեդական երկրների մուտքը չի բախատվում»:

Ինչպես նշում է հայասնի ամերիկյան քաղաքականագետ Ս. Հանթինգտոնը իր հայտնի «Քաղաքակրթությունների բախում» աշխատությունում, Քուրդիայում ազգային ինքնության խնդրում չկա համաձայնություն (consensus), քե որ քաղաքակրթությանն է պատկանում Քուրդիան: Էլիտան արտաքնասպես ձգտում է միանալ Արևմուտքի աշխարհաքաղաքական ու քաղաքակրթական ընդհանրությանը, պահպանում է իր հավատարմությունը արևմտյան տիպի արդի աշխարհիկ պետությանը, որը հանդիսանում է ՆԱՏՕ-ի լիարժեք անդամ, Մերձավոր ու Միջին Արևելքու, խոշոր ճգնաժամերի պահերին Արևմուտքի վտանհեղի դաշնակիցը տարածաշրջանում: Սակայն երկրի պատմությունը, մշակույթը և ավանդույթները քիչ ընդհանուր բան ունեն Արևմուտքի հետ: Քուրդական հասարակության որոշակի տարրեր պակցում են իսլամական ավանդույթների վերականգնմանը և պնդում, որ Քուրդիան արևելյան մահմեդական երկիր է:

Բացի այդ, վերջին տասնամյակում միջազգային հարաբերությունների համակարգում և աշխարհաքաղաքական պատկերում ընթացող զարգացումները իրենց դրոշմն են քողել Քուրդիայի ազգային դիմքի վրա: Ակտիվ Խորհրդային Միության փլուզումը իրենից քիսող հետևանքներով նոր հետանկարներ բացեց Քուրդիայի համար, ինչն ուղեկցվում էր երկրի ներսում պանիլալամիստական և պանքյուրդիստական ծափալապաշտության որոշակի վերակենդանացմամբ: Այս իմաստով քուրդական իշխող էլիտան բաժանվեց ապագայի մկատմամբ ունեցած երկու ուղղությունների՝ կա՛մ Հանրապետության աբսոլյա սահմաններում առաջ գնալ ժողովրդավարացման ուղիով և շարունակել Արևմուտքի հետ ինտեգրումը, կա՛մ էլ փորձել իրականացնել նորից մեծ տնրություն դասնալու երազանքը՝ վերակենդանացնելով կապերը Կենտրոնական Ասիայի և Կովկասի թյուրքալեզու ժողովուրդների հետ:

Եվրոմիության մեջ անդամագրման դիմումների մեթոման հետևանքով Քուրդիան քնական է, որ պետք է սկսեր ձգտել դեպի հակառակ կողմ՝ Եվրասիա (այդպես անվանում արդի աշխարհաքաղաքագիտության մեջ Կովկասն ու Կենտրոնական Ասիան), փորձելով գլխավորել նոր՝ քյուրդական քաղաքակարթական ընդհանրությունը՝ Արդիատիկից մինչև Չինական պարիսպ: Ելնելով ազգային ինքնության հենց նման ընկալումից՝ 1990-ական թթ. Քուրդիան փորձեց իրականացնել Եվրասիայում իր գերիշխանության հաստատման երազանքը: Պանթյուրքիստական ուղղվածություն ունեցող քաղաքական ուժերը կառավարությունից պահանջում էին ավելի սերտացնել հարաբերությունները նորանկախ թյուրքալեզու պետությունների հետ՝ զտնելով, որ Քուրդիան պետք է այդ

երկրների հետ հարաբերություններում հեզեմոնի կամ հեզամավորի դեր ստանձնելի: Որոշ շրջանակներում արժարժվում է մալ. «Թուրքանի» գաղափարի արդիականացման միտքը: Նման գաղափարներ հիմնականում արտահայտում է Ազգայնական Գործողության կուսակցությունը: Իզլամիստական քաղաքական ռեժիմը, պահանջելով կառավարությունից արագորեն ստանձնելու թյուրքալեզու աշխարհում հեզեմոնի դերը, դիտում էին դա որպես ամբողջ մահմեդական աշխարհում Թուրքիայի գերիշխող դերի հաստատմանն ուղղված առաջին քայլ: Մակայն գործադրած մեծագույն քանքերը հիմնականում ապարդյուն անցան, քաղաքական դիվանագիտությանը չհաջողվեց հասնել ցանկալի արդյունքների: Դա տեղի ունեցավ ինչպես Թուրքիայի քաղաքական, տնտեսական ու ռազմական առկա հնարավորությունների և ներուժի ոչ յավարար աստիճանի, այնպես արտաքին դիմադրության պատճառով: Անկարան փաստորեն արժանագրեց Նվրաիայում միայն սահմանափակ ձեռքբերումներ սեփական աշխարհաքաղաքական, ռազմա-քաղաքական ու տնտեսական ազդեցության տարածման գործում:

Պատահական չէ, որ վերջին ժամանակաշրջանում երկրի զինվորական, քաղաքական, մտավորական ու գործադար էլիտան գերադասում է ավելի զուսպ դեքորոշումներ համդես բերել: Այդ էլիտան այնուամենայնիվ մնում է հիմնականում արևմտամետ և հավատարիմ Աբաթյուրքի ժառանգությանը: Լինելով պրագմատիկ, նրա ներկայացուցիչները պետք է հասկանան, որ Թուրքիան տնտեսապես և քաղաքականապես դեռևս պատրաստ չէ տարածաշրջանում քաղաքական գերիշխող ուժի վերածվել:

Այսպիսով, վերոնշվածը բույլ է տալիս մեզ անել հետևյալ եզրահանգումները՝

1) Թուրքիայի ազգային ինքնությունը մինչև XX դար հիմնվում էր «մեծ տերության», կայսրության ընկալման վրա, իսկ Առաջին աշխարհամարտից հետո այն վերածվեց երկրորդական նշանակություն շնչող, սակայն տարածաշրջանային առաջնորդության հավակնող պետության ընկալմանը: Միաժամանակ այդ պետությունը ստեղծվեց և զոլտևեց պաշտոնական գաղափարախոսության մակարդակին հասցված ազգայնականության հենքի վրա:

2) Թուրքիայի ինչպես իշխող, այնպես հասարակական շրջանակներում ազգային ինքնության խնդրում մինչ օրս գոյություն չունի համաձայնություն և որպիսի այն կարողանա ձեռք բերի հաստատուն տեսք, երկրի քաղաքական, մտավորական ու տնտեսական էլիտան պետք է աջակցի նման քայլին և ակտիվորեն մասնակցի դրա իրականացմանը: Ըստ տարբան, Թուրքիան կանգնած է մոր ռեժիմի և առաջնորդների ի

հայտ գալու անհրաժեշտության առաջ, որոնք ունակ կլինեն մարտահրավեր մետել մրա ավանդական կերպարին ու ինքնությանը:

3) Թուրքիայում գոյություն ունի մի վերնախավ, որը կազմնորոշված էր դեպի ազգային ինքնության արևմտյան «եմկնաբանում» և ջանք էր է քափում երկիրն ամեն գնով ինտեգրել այսօր համաշխարհային առավել ազդեցիկ ուժի կենտրոն համդիսացող եվրաստլանտյան աշխարհաքաղաքական համակարգին: Մակայն այդ վերնախավը գիտակցում է նաև, որ Թուրքիայի դերը այս համակարգում մնալու է երկրորդական: Այդ պատճառով որոշակի միջոցներ առնվեցին Անդրկովկասում ու Կենտրոնական Ասիայում աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական ազդեցության տարածման ուղղությամբ: Մտտակա ապագայում, ելնելով հենց սեփական աշխարհաքաղաքական ինքնության առանձնահատկություններից, Թուրքիան փորձելու է ստանձնել ինչպես եվրաստլանտյան, այնպես էլ եվրասիական համակարգերում իստուկ դերակատարություն և միաժամանակ ամրապնդել իր տեղը զարգացող, գլոբալացվող և արդիականացվող աշխարհի ուղեծրում:

BAGHDASARYAN SUREN

FACTOR OF NATIONAL IDENTITY IN MODERN TURKISH POLITICS

(Summary)

In dealt paper a factor of the Turkish national identity in the modern history of Turkey is considered by two sides – its effect on the inner policy developments and its influence on Turkey's geopolitical image and performance.

After the World War I and worldwide geopolitical and social changes Turkey was in front of issue of own identity transformation and clarification. The previous identity has been rejected as a traumatic legacy, and the social consciousness has to serve as *tabula rasa*, where it would imprint fundamental ideology of the new Turkish nation-state, expressing an idea of pure nationalism by a device "How is happy to be Turk!".

By another side, in parallel with reforms of 1920-1930s in the new-established Republic there took place a process of establishment of certain prohibitions or taboos relating to basic principles and state tenets of the Republic, as (1) the rejection of existence in the Turkish society of classes, (2) the rejection of existence in the country of ethnic and cultural diversity, (3) Turkey is a secular state, and Islam and Islamic culture must be considered a hinder on the way of social progress, (4) on Turkey's territory there were no ethnic cleansing, (5) the military must be considered as a guardian and guarantor of the foundations of the Republic, and its role in the country's inner and foreign policy decision-making is not subjected to any discussion.

But since 1960s it begun a wave of criticism against these taboos. Firstly, the left political forces pointed an existence of classes in Turkey. After the Kurds and the Islamists spoke about the national diversity and Islamic identity. The military, however, suppressed these activities, considering any word against above-mentioned

taboos as a state crime. However, the changes so deepened that today the political elite of Turkey and even the military accepted an idea of Turkey's society life and culture transformation, which meant that Kemalist state tenets are shattered.

After the World War I and the creation of the Turkish Republic the Turkish people had to accommodate to a reality that Turkey is not any longer great power and has become a second-degree state. Having learn a lesson from his predecessors policy Atatürk advanced a teaching, according ti it Turkey must avoid to come in any military-political alliances and organizations and reject from expansionist policy, aspiring to form around itself a zone of stability, which gives it an opportunity to concentrate on the country's modernization issues. Turkey preferred also to involve in Euro-Atlantic geopolitical and geo-economic community, but Europe identified it long time with backward, Muslim country, not perceiving Turkey as a part of its own civilization.

At present time in Turkey there is no consensus about the national identity issue. The elite, it seems, aspires to join to the Western geopolitical and civilization community and keeps its adherence to the Western secular type state. But the history, culture, and traditions of the country have little similarities with the West. Certain elements of the Turkish society maintain to rebirth of the Islamic traditions. Besides, at last decade the proceeding developments of the international relations system and geopolitical image imprinted Turkey's national identity. They divided the ruling elite by two alternatives: either to go forward on the way of democratization and integration with the West, or to try fulfill again a dream of great power, establishing relations with the Turkic peoples of the Central Asia and Caucasus and to be at the head of new Turkic community from Adriatic Sea to the Chinese Wall. But all efforts were in this direction practically ineffective because of insufficient degree of Turkey's political, economic and military potential and opportunities, as well as the resistance of the foreign forces.

Thus, the above-mentioned allows to make the following conclusions: (1) national identity of Turkey untill XX century was based on the perception of great empire, but after World War I it transformed into relatively small, but having nationalist and regional ambitions state; (2) till present time in the ruling and societal circles of Turkey there is no consensus about the national identity. Moreover, there is a deep gap between the reality and officially proclaimed values; (3) in Turkey there is an elite which orients on the Western "comment" of the national identity and makes efforts to integrate the country in today's most influential center of force – the Euro-Atlantic geopolitical system. But this elite is also aware that the role of Turkey in that system will remain minor, and on this reason Turkey tried and continue to try expand its geopolitical and geo-economic influence in direction of Transcaucasus and the Central Asia. In the foreseeable future, proceeding from own geopolitical identity's peculiarities Turkey will try to assume a special performance between the Euro-Atlantic and Euro-Asian systems and simultaneously to firm its place on the orbit of developing, globalizing and modernizing world.

1. Smith A. National Identity and the Idea of European Unity – "International Affairs", 1992, vol. 68, N 1, p.58.
2. Մահալյան Ռ. Հայաստանից դեպի ազգային պետություն - «Ինքնություն», Երևան, 1995, էջ 137.
3. Akçam T., Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu, İstanbul, 1995, s. 9-75.
4. «Ազգ», 12.09.1997.
5. Huntington S., Clash of Civilizations – "Foreign Affairs", Fall 1993, N 3, p. 14.
6. Ibidem, p. 15.

ԳԵՄՅՅԱՆ ՀԱՅԿ

ՍԱՌԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՂԱՐԱԲԱԴՅԱՆ ՀԱՎԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱՐԱՆՈՒՄԸ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԶԼՄ-ՆԵՐՈՒՄ 1988-1990 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ՝

Ղարաբաղյան հիմնահարցի վերաբացումը և հայոց ազգային-ազատագրական շարժման մեր վերելքը համընկավ նախկին ԽՍՀՄ-ում Սիխայիլ Գորբաչովի կողմից հռչակված վերակառուցման և ազատաստության քաղաքականության հետ՝ որոշակիորեն դեկավարվելով քաղաքական այդ գծի ուղենիշերով: Մակայն Հայաստանի հետ վերամիավորվելու արցախահայության պահանջը խորհրդային կուսակցական վերնախավի կողմից դիտվեց որպես լարջ մարտահրավեր ԽՍՀՄ-ի գոյության ունեցող վարչա-տարածքային բաժանմանը, որն ըստ մեծի մասի ձևավորվել էր ստալինյան բռնապետության օրոք: Կոմունիստական մոնեմլատուրայի նման դիրքորոշումը ինչպես և սպասվում էր, իր արտացոլումը գտավ խորհրդային ԶԼՄ-ների հրապարակումներում և ամբողջարձմեքում, ուր հայկական շարժումը ենթարկվեց քաջասական պիտակավորումների և համատարած դատապարտման:

Չգտելով խուսանավել դեպքերի և դրանք պայմանավորող պատճառական անցյալի օրյեկտիվ լուսաբանումից, խորհրդային մամուլը և հեռուստատեսությունը ոչ նրկրողական դեր ունեցան հակամարտության քեժժացման և կենտրոնի նկատմամբ հակամարտող կողմերի մոտ անվստահության մթնոլորտի ձևավորման գործում:

Անդրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձությունների նկատմամբ արևմտյան ԶԼՄ-ների դիրքորոշումը հակամարտության առաջին երկու տարիների ըմբացքում որոշակի տեղաշարժեր ունեցավ պայմանավորված ԽՍՀՄ-ում և Արևելյան Եվրոպայում տեղի ունեցող քաղաքական զարգացումներով, միաժամանակ կիրառելով նաև Մառց պատերազմի

* Հոդվածը պատրաստվել է Բուրյակչուի «Քաց հասարակության արխիվների» (Open Society Archives) դրամաշնորհի աջակցությամբ:

ժամանակաշրջանին հատուկ քաղաքական մտոնցումներ և քարուղական ուղղվածություն:

Չնայած ԽՍՀՄ-ում գործալույծ հրապարակախոսության և Արևելք-Արևմուտք հարաբերություններում լարվածության քուլագմանն ուղղված կոնկրետ քայլերին, այդուհանդերձ, սկզբնական շրջանում արևմտյան մամուլի հրապարակումներն ի դեմս դարաբաղյան շարժման տեսնում էին որպես հարմար առիթ՝ խորհրդային ժողովուրդների շրջանում ազգայնական տրամադրությունների ուժեղացման և խորհրդային համակարգի քուլագմանը նպաստելու համար: Հենց այս հանգամանքն առավել քան մյուսները հարուցում էր խորհրդային մամուլի խիստ քննադատությանը, որն արևմտյան լրատվական միջոցների կողմից արցախահայության պահանջների սատարումը դիտում էր որպես ԽՍՀՄ ներքին իրավիճակի ապակայունությանն ուղղված մշակված քաղաքականություն¹: Խորհրդային կողմի անհամագոտություններն այս առումով պատահական չէին: Բավական է ասել, որ Խորհրդային Միության գծով փորձագետ, ԿՀՎ փոխտնօրեն Ռոբերտ Գեյթսին այս ընթացքում հանձնարարվեց մանրակրկիտ կերպով վերլուծության ենթարկել Հայաստանում տեղի ունեցող ջոկերը²: Այս հարթության մեջ պետք է դիտել արևմտյան հրապարակումների որոշակի նայանուկ դիրքորոշումը, որոնք համարյա առանց քաջատության քննադատելով խորհրդային ազգային քաղաքականությունը և վարչատարածքային քաժամման սկզբունքները, հանդես էին գալիս ազգերի ու ժողովուրդների ինքնորոշման հարգման և այդ սկզբունքի կիրառման դիրքերից, մի քան, որը նետազայում, արդեն նետխորհրդային շրջանում, դիտվեց անցանկալի և նույնիսկ անընդունելի:

Այս առումով խորհրդային մամուլի հրապարակումների մեջ առանձին խուճր են կազմում Անդրկովկասում տեղի ունեցած դեպքերին անդրադասող արևմտյան ՋԼՄ-ների առանձին հրապարակումների քննադատությունը, որոնք խորհրդային մամուլի գնահատմամբ ոչ օրյելտիվ էին և նպատակ ունեին միջամտել ԽՍՀՄ ներքին գործերին: Արդեն 1988թ. մարտին ԽՍՀՄ ԱԳՆ-ն բարդ հայտնեց Մոսկվայում ԱՄՆ դեսպանությանը՝ խորհրդային համրապետությունների նկատմամբ «Ամերիկայի ծայն» ուղղուկայանի «սարդիլ և խափամուղական գործողությունների համար»³:

Կոմունիստական վերնախավի և խորհրդային մամուլի կողմից Արևմուտքի միջամտությունը ԽՍՀՄ ներքին գործերին քաջատրվում էր նաև Խորհրդային Միությունում ազգային հարցի դրական լուծումից շնորհել Արևմուտքի շահագրգռվածությամբ:

Այսպես, ըստ «Բակիմակի տարուխ» թերթի, ազգային հարցում գոյություն ունեցող դժվարությունները, ինչպես և նախկինում առեղծվում էին

ԽՍՀՄ-ի գաղափարական հակառակորդներին, արհեստավարժ հակախորհրդային և հակակոմունիստական տրամադրություններ ունեցող ուժերի կողմից... Թերթը նշում էր, որ «...ազգային հարցը ներկա փուլում հանդիսանում է կապիտալիզմի և սոցիալիզմի միջև սուր և խնտոնսիվ գաղափարական պայքարի առարկա: Ազգային վերապրումներն ամեն կերպ բորբոքվում են ռուսից՝ բուրժուական աշխարհի քաղաքական գործիչների ու քաղազիյների կողմից: Իրենց գաղափարախոսական խափանիչ գործողություններում հակախորհրդային տարրերը հատուկ ուշադրություն են դարձնում օտղեռնադրությամբությունների, հատկապես հակահեռարձակումների (иностранные) վրա»⁴:

Հետաքրքրական է, որ երևանում տեղի ունեցող համըստակարգներն ու ցույցերը արևմտյան որոշ տեսաբանների կողմից դիտվում էին որպես խորհրդային իշխանությունների կողմից կազմակերպված գործողություններ, քանզի նման մասշտաբի քայլը ԽՍՀՄ-ում անհավանական էր դիտվում Արևմուտքում⁵: Իհարկե, Արևմուտքի համար ԽՍՀՄ ծայրամասերում տեղի ունեցած զարգացումներին ի պատասխան զորքեր ուղարկելը և որոշ դեպքերում ռազմական դրություն մտցնելն արդեն ինքնին արտակարգ փաստ էր դիտվում և այն մատուցվում էր որպես ակնառու վկայություն խորհրդային համակարգի իրական թերությունների և զրանում պարունակվող վտանգի մասին: Բավական տպավորիչ է նաև հակամարտության առաջին շարքերի ընթացքում արևմտյան մամուլի երապարակումների վերնագրերը, որոնք խորհրդային կողմը հակված էր դիտարկելու որպես րացահայտ սադրանք⁶:

Որոշ արևմտյան ԶԼՄ-ներ վերլուծելով խորհրդային մամուլում դարարայան հակամարտության լուսարանումը և զրա մեթոդներն ու եղանակները հանգում էին այն եզրակացության, որ ազատախոսությանը ԽՍՀՄ-ում դեռ շատ սահմանափակումներ ունի⁷: Միաժամանակ, այն համզամանքը, որ խորհրդային իշխանությունները արգելելով արևմտյան լրագրողների մուտքը հակամարտության գուռի, մրաժամանակ չէին խղճողուում տարրեր աղբյուրներից տեղեկատվության ձեռքբերումը, դիտվում էր որպես անմախաղեպ մի երևույթ, որն անհնար էր պատկերացնել մինչգորրալայան շրջանում⁸:

Շատ դեպքերում հնարավորություն չունենալով ներկա գտնվել իրադարձությունների կիզակետում և ականատեսի այքներով լուսարանել դեպքերը, արևմտյան մամուլը որպես տեղեկատվության այլընտրանքային և հավաստի աղբյուր օգտագործում էր այլախոհական (ընտիդեմտական) աղբյուրները: Մինչև 1988թ. մարտի սկզբները արևմտյան լրագրողներին մուտքը Անդրկովկաս արգելված էր: Նման քաղաքականությունը խորհրդային պաշտոնական շրջանները րացատրում էին այն հանգամանքով, որ մարտի սկզբներին իրադրության հանդարտեցման պայման-

ներսն արևմտյան ցաղաղաների ներկայությունը Երևանում կարող է խրախուսել ազգայնական տարրերին⁷:

Ղարաբաղի շուրջ արևմտյան քաղաքային շատ հաճախ հանդես էր գալիս ավելի լայն մակատով վերակառուցման և խորհրդային տնտեսության ու հասարակական կյանքի մյուս բնագավառների շուրջ եղած խնդիրների լուսարարումը և վերլուծությունը: Այսպես 1988 թ. մարտյան իր թողարկումներից մեկում անգլիական Քի Քի Սի ուսոյուկայանը նշում էր, որ անհրաժեշտ է օրինակաճացնել մասնավոր ծուկարկությունները և հողը սեփականացնողին, այսպես ոչ հեռու ապագայում ազգայնական պետքումը կարող է հանգեցնել խորհրդային համակարգի լիակատար ճգնաժամին (sic!)⁸:

Խոսելով Լեոնային Ղարաբաղում և Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ արևմտյան հրապարակումների մասին, պետք է հաշվի առնել նաև դրանցում տեղ գտած թեթևություններն ու անճշտությունները, որոնք որոշակի ազդեցություն ունեցան Արևմուտքում հասարակական կարծիքի ձևավորման վրա:

Որոշ հրապարակումներ ի դեմս Հայաստանում և Ղարաբաղում տեղի ունեցող բուռն իրադարձությունների տեսնում էին խորհրդային համակարգի դեմ ուղղված հակազաղութային պայքարի և խորհրդային իշխանությունների համար որպես ընդօրինակման օրինակ բերվում էին կապիտալիստական երկրների կողմից կամավոր կերպով գաղութներին անկախություն չնորհելու փաստերը: Վերլուծելով տեղի ունեցող դեպքերը, արևմտյան խորհրդագետների շրջանում կարծիքներ հայտնվեցին այն մասին, որ անդրկովկասյան դեպքերը Խորհրդային Միության փլուզման սկիզբն են: Նրանցից Դանիել Փայկսն օրինակ գտնում էր, որ նման փլուզումը տեղի է ունենալու միութենական հանրապետությունների գոյություն ունեցող սահմանների պահպանմամբ⁹:

Ամերիկյան «Թայմ» շաբաթաթերթն այս առումով կանխագուշակում էր, որ ԽՍՀՄ-ին լուրջ քաղաքական ճգնաժամ է սպասվում, որը ճակատագրական կարող է դառնալ վերակառուցման քաղաքականության համար¹⁰: Իսկ անգլիական «Թայմզը» գտնում էր, որ Լեոնային Ղարաբաղի ելմանախնդրի լուծումը պետք է մախաղեպ հանդիսանա ԽՍՀՄ ճյուղ ազգայնությունների համար, ինչպես նաև լեհերի, ռումինացիների, մոլդավների, ուկրաինացիների, բելոռուսների և մյուսների համար ուլքեր տուժել են պետական սահմանների վերափոխումից¹¹:

Իր ներքին խորհրդային կողմը հակաքաղաքական ընթացքում շատ հաճախ ի ցույց էր դնում արևմտաեմանյան օտադեպայանների տարրերը քաժինների՝ մասնավորապես հայկական և աղբրեջանական գրասենյակների կողմից բերվող տվյալների և փաստերի անհամապատասխանելությունը¹²: Աղբրեջանական «Բակինակի ուսույուկ» թերթի հողվածա-

գիրն օրինակ մեղադրելով «Ազատություն» և «Ամերիկայի ծայն» ռադիոկայաններին մշտն էր որ այս երկու ռադիոկայանները հանդես են բերում առավել ուշադրություն դարաքաղյան դեպքերի կապակցությամբ՝ հետևելով հատուկ ծառայությունների կողմից մշակված քաղաքական մեթոդներին ու ռազմավարությունը¹⁵:

Խորհրդային քարոզչությունը մեղադրելով արևմտյան ռադիոկայաններին Անդրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձությունների նկատմամբ ցուցաբերած «չափազանց» ուշադրության համար, մշտն էր, որ ստեղծված իրադրությունից «կարող են օգտվել մեր նկատմամբ անբարյաղակամ տրամադրվածները, «տաղիտմայները», որոնք կարող են հանդես գալ մի ժողովրդի իրավունքների պաշտպանի տեղայով, մոռանալով մյուսի մասին և այսպիսով բորբոքելով ազգամիջյան տարածայնություններ»¹⁶: Անդրադատնալով արևմտյան մամուլում և ռադիոհաղորդումներում դարաքաղյան իրադարձությունների լուսարանման ոճին, խորհրդային կողմը մշտն էր, որ վերջին տարիներին փոխադարձ վստահության մթնոլորտի ձևավորման պայմաններում Արևմուտքը փորձում է «չլացնել քաջ թողածը» և ԽՍՀՄ-ը ներկայացնել որպես ազգամիջյան երկպառակությունների հետևանքով սլառակտվող երկիր¹⁷:

Չգտելով որևէ կերպ հակազդել արևմտյան քարոզչությանը, խորհրդային մամուլը ելիշատակում էր Արևմուտքում առկա ռասսայական, ազգային և սոցիալ-տնտեսական խնդիրները: Այդ նպատակով օգտագործվում էին մաս արտասահմանյան երկրներում գործող կոմունիստական կուսակցությունների կողմից հրատարակվող պարբերականները: Այսպես ամերիկյան կոմունիստների «Փիֆիզ դեյլի վորլդ» թերթը գրում էր. «Ամերիկյան լրատվամիջոցներն ամեն կերպ չափազանցնում են վերջին երկու տարիներին ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած դեպքերի նշանակությունը, ձգտելով դրանցից սենսացիա ստեղծել և խեղաթյուրել փաստերը: Ընդ որում, - գրում էր թերթը, - ամերիկյան հատուկ ծառայությունները ձգտում են օգտագործել ցանկացած հնարավորություն բորբոքելու և ավելի սրելու ԽՍՀՄ-ում դեռ գոյություն ունեցող խնդիրները, օգտագործելով դրանք համայն աշխարհում սոցիալիզմի դեմ քարոզչության նպատակներով»¹⁸:

Արտասահմանյան լրատվամիջոցների հրապարակումներում խորհրդային մամուլը տեսնում էր մշակված «ռազմավարական քաղաքականություն» որն ուղղված էր Խորհրդային Միությունում առկա ազգային խրթին էինմահարցերը որպես գործիք օգտագործելով մասնատել ԽՍՀՄ-ը: Լեոնային Կարաքաղի շուրջ իրադարձությունների լուսարանում Արևմուտքում, ըստ խորհրդային մամուլի, ցույց տվեց, որ չնայած տեղի ունեցող դրական գործընթացներին ու միջազգային հարաբերություններում գործընկերական հարաբերություններին, դրանք օգտագործ-

վում են որպես հարմար առիթ ի ցույց դնելու «ինպերիալիստական քաղաքականության դասական երթուղի»:

Ավելին, որոշ հեղինակներ Ղարաբաղում և հատկապես Մուսգալիքում տեղի ունեցած հակահայկական ցարդեքը դիտեցին որպես հիմնական պատճառ Պակիստանի կողմից աֆղանական հարցում ժՆԼՈւՄ ձեռք բերած համաձայնություններից խուսափելու համար, նշելով, որ Վաշինգտոնն ու Իսլամաբադն ի դեմս Անդրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձությունների տեսնում էին որպես հարմար առիթ՝ Մոսկվայի դժվարությաններն օգտագործելով աֆղանական հարցում առավելությունների հասնելու և մույմիսկ ձգձգել Աֆղանստանից խորհրդային զորքերի դուրսբերումը ձգձգելու համար¹⁹:

Որպես կանոն արևմտյան երապարակումները Ղարաբաղում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին ուղեկցվում էին հակամարտող կողմերի դավանական տարրերությունների շեշտադրմամբ: Աղբրեջանում տեղի ունեցող իրադարձությունները շատ դեպքերում դիտվում էին Աղբրեջանում իրանական արմատականության և խլամական հեղափոխության գաղափարների տարածման սրիզմայով: Նույնիսկ հակամարտության սկզբից մեկ ու կես տարի անց արտասահմանյան երապարակումներում խնդրի քաղաքացումը տեսնում էին հակամարտող կողմերի տարրեր դավանական պատկանելության մեջ²⁰:

Շատ հաճախ աղբրեջանական մամուլը հանդես էր գալիս արտասահմանյան երապարակումների քննադատությամբ, նշելով, որ դրանք լուսարանելով Աղբրեջանի ներքաղաքական իրադրությունը ուղղակիորեն ապակողմնորոշում են ամերիկյան և միջազգային հանրությանը: Ներկայացվող մեղադրանքների մեջ նշվում էր որ Մոսկվայում հավատարմագրված որոշ արևմտյան լրագրողներ՝ Գ. Լին (Վաշինգթոն փոստ), Ու. Կեյլեր (Նյու Յորք Թայմս) և այլոք գործում էին «առավել սեռակցիտն տրամադրված հայկական էմիգրացիայի հատվածի հետ»²¹:

Նույն հողվածում աղբրեջանական թերթը նշում էր, որ արտասահմանյան լրագրողների շարքում ազգությամբ հայ լրագրողների անկայությունը փաստում է, որ յգետք է հույսեր տածել արտասահմանյան լրատվամիջոցների Լեռնային Ղարաբաղի չուրջ իրադարձությունների օրյելտիվ լուսարանման առումով²²:

1989թ. հուլիսի 19-ին ԱՄՆ-ի Մեմֆիս արտաքին գործերի հանձնաժողովը Լեռնային Ղարաբաղում տեղի ունեցող իրադարձությունների կապակցությամբ մի բանաձև, քնդումեց, որով «ԱՄՆ-ի աջակցությունն էր հայտնվում Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդին Լեռնային Ղարաբաղի չուրջ անկա վեմի խաղաղ և ազնիվ կարգավորման գործում» և որ «Լեռնային Ղարաբաղի ներկա կարգավիճակը շարունակում է անհանգստության և գծությունների առարկա հանդիսանալ հույերի ու

Աղբրեցանի խորհրդային հանրապետության միջև²³։ Այս բանաձևի որոշումների մեջ մասնավորապես ասվում էր, որ «պետք է խրախուսել մասնավոր Գործաշուկին Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների հետ բանակցություններ վարելու համար՝ կապված Հայաստանի հետ միավորվելու պահանջի, ինչպես նաև հայկական ժողովրդավարական շարժման հետ, որը ներառում է վերջերս ազատված «Լարաբաղ» կոմիտեի անդամներին»²⁴։ Վերջում այս բանաձևը կոչ էր անում Խորհրդային Միության հետ երկկողմ քննարկումների ժամանակ հարց բարձրացնել հայերի դեմ իրականացված բռնությունները բարձր մակարդակով հետաքննելու և ճեղքվորներին պատասխանատվության ենթարկելու համար։

Այս որոշումը հանգեցրեց խորհրդային իշխանությունների և մամուլի կտրուկ հակազդեցությանը և խորհրդային արտաքին գերատեսչության կողմից ԱՄՆ դեսպանին արված հայտարարությունում մեծ փաստաթղթի ընդունումը որակվեց որպես պահանջ-պրետենզիա և կոպիտ միջամտություն ԽՍՀՄ ներքին խնդիրներին, ինչը կարող է հանգեցնել իրավիճակի հետագա ապակայունացմանը։ «Մենք չենք կարող յղիտարկել այս հրահրիչ ակցիան աչ կերպ բան «եսող պատերազմի» ոնցիդել, որը կարող է վնաս հասցնել մեր երկու երկրների ջանքերին՝ ուղղված խորհրդա-ամերիկյան հարաբերությունների կառուցողական զարգացմանը», ասվում էր հայտարարության մեջ²⁵։

Այս բանաձևի կապակցությամբ իր յողոքն արտահայտեց մաև Աղբրեցանի ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի մախազանությունը։ «Նյու Յորք թայմս» թերթի խմբագրությանն ուղղված աղբրեցանական լրատվամիջոցների համատեղ մամակ-բողոքում ասվում էր, որ «Պատմությունը չգետի Աղբրեցանի Գերագույն խորհրդի կողմից ԱՄՆ ներքին քաղաքականության վերաբերվող բանաձևի ընդունման որևէ դեսց»²⁶։

Արևմտյան քաղաքական շրջանակների ու ԶԼՄ-ների կողմից խորհրդային Անդրկովկասում տեղի ունեցող իրադարձությունների նկատմամբ ունեցած դիրքորոշումը որոշակի տեղաշարժեր ունեցավ հատկապես կապված 1990թ. Բարվում տեղի ունեցած հայկական ջարդերի և դրան հաջորդած խորհրդային զորքերի մուտքի հետ։

1980-ականների վերջերին Արևելյան Եվրոպայում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացները փաստորեն Վարշավյան ուխտի մուտալուտ վախճանի մախերգանքն էին, ռատի Արևմուտքն ամեն կերպ փորձում էր «աիրաչահել» Մոսկվային՝ այս գործընթացներին ի պատասխան անկանխատեսելի քայլերից հետ պահելու համար։ Հննց այս հանգամանքներն էին, որ որոշիչ դարձան անդրկովկասյան հակամարտությունների հարցում Մ. Գորբաչովին աջակցելու համար, որին Արևմուտքում համա-

բում էին Արևելքի ու Արևմուտքի հարաբերություններում լիցքաբաժնի մասնավորապես նրա շխիչը:

Բացվում տեղի ունեցած հունվարյան իրադարձությունները որոշ արևմտյան լրատվամիջոցներ հակված էին դիտելու որպես իրանական մոլեռանդության դրսևորում, մի քան, որից ըստ նրանց վաղուց զգուշանում էին խորհրդային իշխանությունները: Դառնալով լուրջ վտանգ զորքայունյան բարեփոխումների հետագա իրագործման համար, կարծիքներ էին հայտնվում այն մասին, որ զորքերի ուղարկումը Ֆաբու կկարողանա սանձառաքել բռնությունը, բայց չի բողարկի խնդրի երկարաժամկետ քաղաքական հետևանքները: Մյուս կողմից, օրինակ ֆրանսիական «Լիբերասիոնը» գտնում էր, թե Արդրեջանում տեղի ունեցող իրադարձությունները կարող են օգտագործվել պահպանողականների կողմից քաղաքական բարեփոխումները կասեցնելու համար²⁷:

Բավական հետաքրքիր էր դասիական «Փոլիթիկըն» թերթի մտտեցումը, որը շեշտում էր ԽՍՀՄ-ին օգնություն ցուցաբերելու անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես առաջարկվում էր օգնություն ցուցաբերել հայ փախուստականների համար բնակարանների շինարարության և աշխատատեղեր ստեղծելու գործում, իսկ մյուս կողմից նպատակահարմար էր համարվում աղբրեջանցիներին տնտեսական աջակցություն ցուցաբերելը:

Ֆրանսիական մամուլն է դեմս «Լը Մոնդ» և «Յումանիտե դեմանշ» թերթերի գրում էր, որ խորհրդային իշխանությունների մեծան որոշմանն է պատասխան պետք է պատել արտաքին աշխարհի չափավոր արձագանքին: Անդրադառնալով Նախիջևանում տեղի ունեցած դեպքերին վերջինս գրում էր, թե մախնիների գերեզմաններն այցելելու և ազգականների հետ հանդիպելու աղբրեջանցիների պատճառաբանությունները սոսկ առիթ էին «բացատրիկ ծանր հետևանքներով քաղաքական գործողության համար»²⁸: Մեկ այլ ֆրանսիական պարբերական, «Յումանիտեն» գտնում էր, որ Իրանի և Թուրքիայի սահմանների երկայնքով իրականացված գործողությունները ամենևին հախտոն և տարերային չէին, այլ ընդհակառակը, ամեն ինչ վկայում է այդ գործողությունները հույակալ կազմակերպված լինելու և Արդրեջանի ազգայնականների, մաֆիոզների ու կուսակցական-բյուրոկրատական սազարատի համաձայնության մասին²⁹:

Իր հերթին անգլիական «Դեյլի թելեգրաֆը» գրում էր, որ պետք է ընթրմունքով մտտենալ խորհրդային իշխանությունների ձեռնարկված քայլերին, քանզի կենտրոնը ցանկանում է չեզոքություն պահպանել նրա թշնամարար տրամադրված համայնքների միջև առկա հակամարտությունում: Թերթը գտնում էր, որ Գորբաչովի կողմից ուժի դիցքերից հանդես գալն ամենևին էլ չի նշանակում թե մա փոխել է իր սկզբունքային

ժողովուրդը խնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար³⁶։ Իսկ «Դե-
լի միրոք» օրաթերթը գրում էր, թե մախազահ Գորբաչովը գործեց
կտրուկ որպեսզի վերջ տա սարսափելի արյունահեղությանը։ Եթե այդ
քայլը չիրագործվեր, «ապա հայերի ու ադրբեջանցիների միջև իսկական
պատերազմ կրթնվեր։ Խորհրդային կառավարությանը այլ ընտրություն
չի մնացել», - եզրակացնում էր հոդվածագիրը³⁷։

Իրոք, Վաշինգտոնի համաձայնությունն Անդրկովկաս գոբքեր ուղար-
կելու Կրեմլի որոշման հետ անհավանական կարող էր թվալ դրանից մի
քանի տարի առաջ։ Այս ընթացքում արդեն Արևմուտքում տիրապետում
էր այն համոզմունքը, որ խորհրդային ռազմական վտանգը նվազ սպա-
նալից էր դարձել։ Ամերիկյան «Թայմ» շաբաթաթերթին այս առումով
գրում էր, որ Մառը պատերազմից հետո Վաշինգտոնն ու Մոսկվան տա-
րածայնությունների յունեն և ամերիկյան մախազահեց բարոյապես կարող
է ազատ զգալ և քաղաքականապես համզատ սեփական երկրի տա-
րածքում կարգուկանոն հաստատելու համար գործեր ուղարկելու
խորհրդային առաջնորդների որոշմանը հավանություն տալու համար³⁸։

Մակայն գորբաչովյան մարտավարությունն այս հարցում չստացավ
լիակատար աջակցություն արևմտյան մամուլի կողմից։ Դրա վտակա-
յությունն էր արտասահմանյան այն երապարակումները որոնցում
խորհրդային գործերի մասըը Բացու համեմատվեցին 1956թ. Թուրա-
պեշտ, 1968թ. Պրագա և 1979թ. Աֆղանստան խորհրդային գործերի
մուտքի հետ և նույնիսկ «խորհրդային կայսրության վախճանի» վերա-
բերյալ եզրակացություններ արվեցին³⁹։

Ծնայած անցյալ դարի 80-ականների երկտորդ կեսին Արևելք-
Արևմուտք հարաբերություններում արձանագրված անմախաղեպ դրա-
կան տեղաշարժերին և փոխվստահության մթնոլորտի ձևավորմանն
ուղղված քայլերին, այդուհանդերձ երկու հակադիր գաղափարախոսա-
կան բլոկների միջև շարունակում էր տիրապետող մնալ Մառը պատե-
րազմի ժամանակաշրջանին հատուկ քարոզչության և հակաքարոզչու-
թյան եղանակներն ու մեթոդները՝ հատկապես ՋԼՄ-ների հազորդամու-
րում և երապարակումներում։ Այս ամենն իր ուրույն արտացոլումը
գտավ դարաբարության շարժման լուսաբանման պարագայում, երբ մի կող-
մից Արևմուտքը հակված էր այն դիտարկելու որպես հակազարոթային,
ազգային-ազատագրական պայքար, մյուս կողմից ի դեմս այս շարժման
տեսնում էր որպես հարմար մախաղեպ ԽՄՀՄ-ը քուլացնելու և կազմա-
լուծելու համար։ Ավելի ուշ Արևմուտքը հանդես եկավ տարածքային ան-
ձեռնմխելիության սկզբունքի հարգման դիրքերից։

THE LEGACY OF COLD WAR AND THE REPRESENTATION OF
KARABAKH CONFLICT IN THE WESTERN MASS-MEDIA
IN 1988-1990
(Summary)

In spite of impressive *détente* and positive steps towards establishing of partnership in the relations between Eastern and Western blocks in the second half of 20th century, the legacy of Cold war was dominating with its specific methods and policies of propaganda and counter-propaganda. These were evident in the publications and broadcasting in both Soviet and Western mass media. It had a specific reflection especially in the media coverages on Karabakh conflict. Originally Western mass media was trying to estimate the events in Transcaucasus as an anti-colonial national-liberation movement and at the same time as an appropriate means to weaken and collapse Soviet Union. Later, the West moved away from its initial positions and in the Post-Soviet period the principle of preservation of territorial integrity became dominant.

ՕՍԿՆՈՒԿՐԿՈՒՅՈՒՆՆԵՐՔ

1. Г. Оганов, Крокодиловы слезы Би-Би-Си, «Советская культура», 31. 03. 1988; "Crocodile Tears" over Karabakh from BBC and British press, RFE/RL Records, 04. 04. 1988; Krasnyi Arkhiv, Open Society Archives (այստեղիս՝ HU-OSA), 300/80/1/14.
2. Sbu "New York Times", 02. 03. 1988; «Литературная газета», 23. 03. 1988.
3. А. Заргаров, Кто разжигает страсти, «Бакинский рабочий», 06. 03. 1988.
4. Նույն տեղում:
5. Mark Saroyan, Trouble in Transcaucasus, "Bulletin of the Atomic Scientists", March 1989, RFE/RL, KRASNIY ARKHIV, HKAO, p. 34, HU-OSA 300/80/1/15.
6. Մի քանի օր Դր ընթաց՝ Трещина на советском фасаде «Ньюсуик», Сто народов против Москвы, «Шпигель», Преследования в СССР, «Лі экспресс интернационал», տե՛ս «Аргументы и факты», No. 14, 2-8 апреля, 1988.
7. Ann Shelly, Soviet Media Coverage of Recent Events in Armenia and Azerbaijan, RFE/RL 109/88, March 14, 1988, p. 1, KRASNIY ARKHIV, Азербайджан-10, HU-OSA 300/80/1/12.
8. Ann Shelly, p.7.
9. «Аргументы и факты», 5-11 марта, 1988.
10. Г. Оганов, Крокодиловы слезы Би-Би-Си, «Советская культура», 31. 03. 1988.
11. А. Давтян, Бремя ошибок, время решений, «Социалистическая индустрия», 13. 05. 1988.

12. «Аргументы и факты», но 14, 2-8 апреля, 1988.
13. Արցւի տեղեկւթ:
14. «На радиостанциях «Голос Америки» существуют две «правды»: одна для арийн, другая для азербайджанцев», ТАСС 08. 04. 1988, RFE/RL Records, USSR Today Soviet Media Actualities, HU-OSA 300/80/1/514.
15. А. Заргаров, Кто разжигает страсти, «Бакинский рабочий», 06. 03. 1988.
16. «Аргументы и факты», N 14, 2-8 апреля, 1988.
17. «Западная печать о Нагорном Карабахе», ТАСС 02. 04. 1988; RFE/RL Records, USSR Today Soviet Media Actualities, HU-OSA 300/80/1/514.
18. «Советская культура», 17. 03. 1988.
19. Юрий Бандура, Нагорный Карабах, недобрый взгляд со стороны, «Московские новости», 03. 04. 1988.
20. Si'u Билл Келлер, Националисты в Азербайджане добиваются крупных уступок со стороны партийного лидера, «Нью Йорк Таймс», перевод в газете «Комсомолец», 24. 10. 1989.
21. «Восточная» политика западных корреспондентов, «Бакинский рабочий», 06. 09. 1989.
22. Արցւի տեղեկւթ:
23. Հնդիմալի արխիւ:
24. Հնդիմալի արխիւ:
25. «Известия», 21. 11. 1989.
26. «Бакинский рабочий», 18. 10. 1989.
27. «Аргументы и факты», но. 43, 27 февраля, 1988.
28. «Комсомольская правда», 23. 01. 1990.
29. Արցւի տեղեկւթ:
30. «Коммунист», Ереван, 22. 01. 1990.
31. «Известия», 22. 01. 1990.
32. Michael Mandelbaum, The Trouble with Independence, «Time», January 15, 1990.
33. «За рубежом», но. 5, 1990.

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ

1963-1964 թթ. ԿԻՊՐՈՍՅԱՆ ՃԳՆԱԺԱՍԻ
ՀԱՐՑԻ ԵՈՒՐՁ

Անգլիական գաղութային իշխանության դեմ Կիպրոսի ժողովրդի երկարատև և համառ պայքարի արդյունքում Ցյուրիխում, իսկ այնուհետև Լոնդոնում տեղի ունեցած բանակցություններից հետո 1959 թ. փետրվարի 19-ին ստորագրվեց համաձայնագիր, որը հռչակում էր Կիպրոսի անկախ հանրապետության հիմքերը¹: Համաձայնագիրը բաղկացած էր Անգլիայի, Հունաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվելից «երաշխիքային» պայմանագրից, Կիպրոսի հանրապետության, Հունաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվելից «միասնության» մասին պայմանագրից, իշխանությունը Կիպրոսի կառավարությանը փոխանցելու անգլիական կառավարության դեկլարացիայից, ապազա Կիպրոսի հանրապետության պետական հիմք հանդիսացող սահմանադրությունից, պայմանագրին մասնակից երկրների կողմից համաձայնեցված զործողություններ կատարելու մասին հայտարարից և մի շարք այլ փաստաթղթերից²:

1959թ. դեկտեմբերի 13-ին տեղի ունեցան մախազահական ընտրություններ: Նախագահ ընտրվեց ազգությամբ հույն Մակարիոսը, իսկ փոխնախագահ՝ ազգությամբ թուրք Ջուլյուքը³:

1960 թ. օգոստոսի 16-ին անգլիական վերջին մահամզապետ Յուսուբը կղզին և մախազահ Մակարիոսն ու փոխնախագահ Ջուլյուքը Նիկոսիայում ստորագրեցին Կիպրոսի հանրապետության անկախության հռչակագիրը: Միաժամանակ ստորագրվեցին «երաշխիքների» և «միասնության» մասին պայմանագրերը և Կիպրոսի հանրապետության սահմանադրությունը, որը ուժի մեջ մտավ ստորագրման պահից: Մա անկասկած ատաջղմբաց ըսալ էր Անգլիայի գաղութ հանդիսացող Կիպրոսի պատմության մեջ, անկախ այն բանից, թե ինչպեսի հանրապետություն էր պարտադրվել կիպրոսցիներին: Մակայն իրականում այս անկախության հռչակագիրը լիարժեք անկախություն չբերեց Կիպրոսին, այն միայն որոշ չափով ներքին ինքնավարություն տվեց նորաստեղծ հանրապետությանը: Ինչպես հետագայում Մակարիոսն էր նշում. «Ես ամենևին էլ համաձայն չէի Լոնդոնյան պայմանագրի դրույթների հետ, սակայն ստո-

րագրեցի այն միայն ելնելով ժամանակի պահանջից՝ չունենալով այլընտրանք»⁴։ Պետք է նշել, որ 1958-59 թթ. Կիպրոսի հարցի շուրջ Հունաստանի և Թուրքիայի միջև օրեցօր անող լարվածության հետևանքով, երբ փլուզման շեմին էր կանգնած ՆԱՏՕ-ի հարավ-արևելյան թևը, և երբ հարցը ՄԱԿ-ի քննարկման ատարկան դարձնելու ռեսալ պատճառովից կար, ԱՄՆ-ն սկսում է ճնշումներ գործադրել Հունաստանի և Թուրքիայի վրա պահանջելով նրանցից շուտափույթ համաձայնության գալ հարցի վերաբերյալ՝ ՆԱՏՕ-ի «ընտանեկան» շրջանակներում։

Թուրք-հունական կոմպրոմիսը ձեռք բերվեց արդեն 1958թ. վերջերին՝ առանց կիպրոսցիների կարծիքը հաշվի առնելու, և, ինչպես սպասվում էր, այն արտահայտում էր ՆԱՏՕ-ի շահերը տարածաշրջանում։ ՈՒՀագրավ է նաև այն փաստը, որ Լոնդոնյան համաձայնագրի ստորագրումից առաջ հունական իշխանությունները զգալիորեն Մակարիտսին, որ եթե վերջինս երաժարվի փաստափուրջ ստորագրելուց, ապա նա կզրկվի Հունաստանի աջակցությունից, իսկ պայմանագրից կստորագրվի առանց նրա մասնակցության։ Նմանատիպ ճնշումներ գործադրվեցին նաև քուրդական համայնքի վրա։ Բացի այն, որ երաշխիքների և միասնության մասին պայմանագրերի համաձայն Անգլիան, Թուրքիան և Հունաստանը երաշխավոր պետությունների պատրվակով իրենց իրավունք էին վերապահում «անիրաժեշտության դեպքում» միջամտել Կիպրոսի ներքին գործերին, նորաստեղծ հանրապետության նույնպես փորձը ցույց տվեց, որ սահմանադրության մեջ գոյություն ունեն մի շարք թերություններ, որոնք արգելեց են հանդիսանում պետական աստիճանի հիմնարկների քնակաճան գործունեությունը և խանգարում են երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային առաջընթացին։

Եվ իրոք, լուրջ Ռեյկիֆի գլխավորությամբ անգլիացի մի խումբ իրավաբանների կողմից մշակված⁵ և Կիպրոսի հանրապետությանը պարտադրված սահմանադրության ուսումնասիրությունից ակնհայտորեն ի հայտ է գալիս երկու համայնքների տարանջատման և միմյանց հակադրման միտումը, ինչը միջամայրցային տարածայնությունների արքյուր էր հանդիսանում և լարվածության մթնոլորտ է ստեղծում հանրապետության ողջ տարածքում։ Սա ամենևին էլ պատահականություն չէր։ Հեղթական անգամ օգտագործելով «քաժանիր և տիրիք» իր շատ սիրելի սկզբունքը, անգլիական դիվանագիտությունը փորձում էր, համայնքների միջև սուկա լարվածության պայմաններում դատավորի դերում հանդես գալով, հիմնավորել և ամրապնդել իր ներկայությունը Կիպրոսում, դրանով իսկ վերահսկողության տակ պահելով իրավիճակը։

Նախ նշենք, որ սահմանադրության համաձայն երկրի և՛ մախագահը, և՛ փոխմախագահը հավասարապես օժտված էին վետոյի իրավունքով, սա նշանակում է, որ մախագահը միանձնյա չէր կարող ոչ մի ո-

բաշխում ընդունել, առանց այն փոխմանխազարհի հետ համաձայնացնելու: Փոխմանխազարհի Քույրդը հետագայում այս կատարակցությամբ գրում էր. «Եթե մախազարհի ճեղքում համրապետության դեկն էր, ապա իմ ճեղքում արգելակմամ սեղմակնը»⁶: Այսպես, օրինակ, բանակի մասին օրենքի ընդունման ժամանակ փոխմանխազարհը, օգտվելով իր վնասի իրավունքից, կասեցրեց միասնական բանակի մասին օրենքի ընդունումը և պահանջեց անջատ ստեղծել թուրքական և հունական ստորոգրածանումներ⁷:

Ոչ պակաս դժվարություններ կային նաև օրենսդրական դաշտում: Օրենսդիր մարմինը՝ պատկանեալը քաղկեդոն էր 50 պատգամավորից, որոնցից 35-ը հույներ էին, իսկ 15-ը՝ թուրքեր: Օրենքները ընդունվում էին յուրաքանչյուր համայնքի պատգամավորական խմբի առանձին քվեարկության արդյունքում, ձայների պարզ մեծամասնությամբ, այսինքն, օրենքի մախազարհի քվեարկության ժամանակ կողմ քվեարկած 35 հույն և 7 թուրք պատգամավորների ձայների դեպքում դեմ քվեարկած ընդամենը 8 թուրք պատգամավորները կարող էին տապալել օրենքի ընդունումը: Հաճախ երկրի համար կենսական մշակություն ունեցող մի շարք օրենքներ չէին ընդունվում առանձին պատգամավորների քմահաճույքների պատճառով, ինչպես, օրինակ, հայտադարձեցին թուրք պատգամավորներից ոմանք. «Մեր ձայների դիմաց մենք պետք է որևէ բան ստանանք, եսկատակ դեպքում մենք ուրդակի չենք տա այդ ձայները»⁸:

Դատական համակարգի գործունեությունը սահմանադրությամբ հետևյալ կերպ էր կարգավորվում՝ դատավորներ կարող էին լինել և՛ հույները, և՛ թուրքերը, որոնցից սակայն յուրաքանչյուրը իր լիազորությունները կարող էր իրականացնել միայն իր ազգությանը պատկանող քաղաքացիների մկատմամբ: Բավական է միայն վերցնել ամենաթեթև գործը, եթե հայցվորն ու պատասխանող տարրեր ազգերի ներկայացուցիչներ են, առաջանում էր դատը երկու դատավորներով վարելու դժվարություն, ինչը նույնպես բարդություններ էր առաջացնում:

Ամկական, թեթևություն էր նաև այն փաստը, որ սահմանադրությամբ տեղական ինքնակատավարման մարմինները, հատկապես խոշոր քաղաքներում տարանջատված էին ըստ համայնքների, այսինքն, միաժամանակ գործում էին երկու իրարից անկախ քաղաքապետարաններ, ինչը խոչընդոտում էր քաղաքների արդյունավետ կառավարման գործընթացին, եթե հաշվի առնենք, որ հիմնականում քաղաքներին բնորոշ էր բնակչության խառը կազմը:

Մահմանադրությունը տարանջատում էր ոչ միայն տեղական ինքնակատավարման մարմինները, այլ նաև բանակը, ռստիկանությունը, կրթական, մշակութային և պետական հիմնարկները՝ 70:30, իսկ առանձին դեպքերում նաև 60:40 հարաբերակցությամբ⁹: Այս ամենը ամկական

խանգարում էր երկրի բնականն զարգացմանը, երկու համայնքների մերձեցմանը և միջհամայնքային տարածայնությունների աղքատ էր հանդիսանում:

Քոլոր այս թելությունները շուտով իրենց զգացնել տվեցին: «Լարվածությունը երկու համայնքների միջև 1963թ. սկզբին արդեն այնքան է հաստանացել, որ արտաքին միջամտություն է պահանջում».-գրում էր թուրքական մամուլը¹⁰: Ստեղծված իրավիճակը շտկելու նպատակով մախսազահ Մակարիտը փոխնախագահ Քուլուբին առաջարկեց սահմանադրության գոնե որոշ կետերում փոփոխություններ կատարել և 1963 թ. նոյեմբերի 30-ին ներկայացրեց 13 կետից բաղկացած սահմանադրական փոփոխությունների մի ծրագիր¹¹: Նա գրում էր, որ հավատում է յուր-յայն մարդկանց բարի մտադրություններին, ովքեր Ցյուրիխում և Լոնդոնում համաձայնագրեր էին ստորագրում համուսնի անկախ հանրապետության ստեղծման:

Մակայն այս պետությունը կարևոր դեր և նշանակություն ուներ ՆԱՏՕ-ի համար և յուրաքանչյուր փոփոխություն որը կարող էր անդապնել նորաստեղծ պետության հիմքերը և թուլացնել վերահսկողության մեխանիզմները, բնական է, որ չէր կարող ընդունվել ՆԱՏՕ-ի անդամ պետություններ, մասնավորապես, Թուրքիայի, Անգլիայի և ԱՄՆ-ի կողմից: ՌԻտի պատահական չէր, որ Մակարիտի առաջարկին առաջինը բացասական արձագանքով հանդես եկավ ոչ թե թուրքական համայնքը, այլ հենց Թուրքիան, որը բարեփոխումների մեջ տեսնում էր թուրք փոքրամասնության շահերի ոտնահարման միտում և էնոսիսի իրականացման ճախարղյալներ:

1963թ. դեկտեմբերի 7-ին թուրքական կառավարությունը պաշտոնապես մերժեց Մակարիտի առաջարկը¹², որին հետևեց մահ թուրքական համայնքի բացասական պատասխանը:

Քարեփոխումների ծրագիրը թեպետ վերաբերվում էին գուտ Կիպրոսի ներքաղաքական կյանքին, սակայն Անգլիան և ԱՄՆ-ն նույնպես դրանում մտավախություն էին տեսնում կապված մախ ՆԱՏՕ-ի համընդհանուր, ապա իրենց անմիջական շահերի հետ (այստեղ գտնվող անգլիական ռազմաբազաները և ամերիկյան ռադիոկայանները):

ՌԻտի, քարեփոխումների կուրսից մախազահ Մակարիտին շեղելու և երկրի ներքին գործերին միջամտելու համար «Երաշխիքային» պայմանագիրը գործնականորեն փորձարկելու նպատակով անհրաժեշտ էր լարվածության նոր օջախ ստեղծել Կիպրոսում: Դա բայց զիտակցում էին անգլո-ամերիկյան ռազմագետները, և իսկույն գործի անցան: Գաղտնի ծառայությունների միջոցով կապեր հաստատելով ինչպես թուրք, այնպես էլ հույն ծայրահեղականների և տեղորիստական կազմակերպությունների հետ, սկսեցին ակտիվորեն զխնել նրանց: Ընդ

դրում, զենք մատակարարվում էր Կիպրոսում տեղակայված անգլիական ռազմակայաններին: Գրանցվել են անգամ դեպքեր, երբ անգլիացի զործակալները բռնվել են զենք փոխանցելու պահին¹¹:

Անգլիական զադտնի ծառայությունների ճեռնարկած միջոցառումների արդյունքները երկար սպասեցնել չտվեցին: Լադվածությունը հանայնքների միջև զնալով անում էր, և արդեն ասացին միջադեպը տեղի ունեցավ 1963 թ. դեկտեմբերի 21-ին Նիկոսիայի մերձակայքում, երբ բուրք ծայրահեղականները հարձակվեցին հույն ոստիկանների վրա: Բռնկված փոխհրաձգության ժամանակ երկու թուրք սպանվեց: Այդ միջադեպը էլ ավելի սրեց ասանց այդ էլ լադված իրավիճակը: Նույն օրը Մակարիոսն ու Թուլաթը դիմեցին կիպրոսցիներին, կոչ անելով ցուցաբերել զսպվածություն, կարգ ու կանոն պահպանել և չտրվել սադրանքներին, սակայն ապարդյուն, ընդամենը մի քանի օր անց միջոցառմանը այն արմատիկ պատերազմը ընդգրկել էր ողջ կղզին:

1963 թ. դեկտեմբերի 24-ին Անգլիան, Թուրքիան և Հունաստանը, օգտագործելով եղաշխապոր-պետությունների իրենց իրավունքները, դիմեցին Կիպրոսի կառավարությանը և հունական ու թուրքական հանայնքներին պահանջելով վերջ տալ անկարգություններին¹²:

Մակայն դեկտեմբերի 25-ին անսպասելիորեն, Կիպրոսում տեղակայված թուրքական զորքերը դուրս եկան իրենց զորանոցներից և միացան բուրք ծայրահեղականներին: Նրանց հաջողվեց պայքարելով հույների ոչ կանոնավոր զսկատներին դեմ, ետ մղել նրանց դեպի Նիկոսիայի հարավային շրջաններ՝ զրավելով ստրատեգիական կարևոր նշանակություն ունեցող Նիկոսիա-Կիրինեյա մայրուղին: Ի պատասխան սրան Կիպրոսի կառավարության խնդրանքով հունական ստորարածանումները նույնպես դուրս եկան իրենց ռազմակայաններից և միացան հույներին՝ թուրքական հարձակումներին դիմակայելու նպատակով: Իսկական մի պատերազմ էր ծավալվել թուրքական և հունական զորացուկատների միջև, որը սպառնում էր վերածվել Թուրք-Հունական պատերազմի: Թեպետ հետագայում Թուրքիայի վարչապետ Ինյունյուն պնդում էր, որ թուրքական զորքերը ինքնազուխ են լքել զորամասերը, տեսնելով, թե ինչպես են իրենց այդի ատաջ մորթում իրենց ազգակիցներին¹³, սակայն նրանց զործություններից կարելի է ենթադրել, որ նրանք զործել են Անկարայի անմիջական հրահանգով և նպատակ ունեին նախապայմաններ ստեղծել կղզու բաժանման համար: Դա է վկայում այն փաստը, որ թուրքական զորքերը թուրք ազգաբնակչությանը բռնի կերպով տեղափոխում էին թուրքաբնակ տարածքներ, ինչպես նաև այն, որ ստրատեգիական տեսակետից նրանք այնպիսի դիրք էին զրվել, որը հնարավորություն էր տալիս դրսից թուրքական զորքերի ներխուժման դեպքում ապահովել նրանց թիկունքը:

Եվս ոչ առանց Անկարայի մասնակցության իրենց պաշտոններին է նշան բողոքի, ցուցադրական հրաժարվեցին փոխնախագահ Քուլտըբ, կառավարության անդամ 3 բուրք մախարաղները և բարձրաստիճան աշխատողները: Արդեն պարզ ուրվագծվում էին Կիպրոսի բաժանման վերաբերյալ Թուրքիայի ունեցած ծրագրերը:

1963 թ. դեկտեմբերի 25-ին Թուրքիան պաշտոնապես հայտարարեց Կիպրոսում տեղի ունեցող իրադարձություններին անզլխական, բուրքական և հունական զորքերի անհապաղ միջամտելու անհրաժեշտության մասին¹⁶:

Դեկտեմբերի 26-ին Թուրքիայում, մախագահի և վարչապետի մասնակցությամբ, տեղի ունեցան բարձրաստիճան հրամանատարական կազմի խորհրդակցություններ, որտեղ որոշում ընդունվեց զորքեր ուղարկել Կիպրոս: Նույն օրը վարչապետ Ինյոնյուն ելույթ ունենալով պատլամենտում, պատգամավորների բուռն ծափահարությունների ներքո հայտարարեց. «Մենք մեր զորքերը ուղարկում ենք Կիպրոս: Մեր ռազմամավերը կողոտրվեն Կիպրոսի ափերի մոտ և կապասեն այնտեղ հետագա զործողությունների հրամանին»¹⁷: Իսկ մախագահն այս զործողությունները երմնավորելու նպատակով նույն օրը նամակով դիմեց ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Հունաստանի մախագահներին հայտնելով, որ իբրև թե Կիպրոսում իսկական մի ցեղասպանություն է իրագործվել բուրք ազգաբնակչության նկատմամբ¹⁸: Ինչպես երևում է, Թուրքիան մախադրյալներ էր ստեղծում Կիպրոս ներխուժելու և իր այդ քայլը արդարացնելու համար:

Կանգնելով բուրքական ազդեցիկայի վտանգի առաջ դեկտեմբերի 26-ին ՄԱԿ-ում Կիպրոսի մշտական ներկայացուցիչը բողոք էրեց Գլխավոր Քարտուղարին պահանջելով Անվտանգության խորհրդի արտահերթ նիստ հրավիրել կապված Թուրքիայի կողմից Կիպրոսի ներքին զործերին միջամտելու հարցի հետ: Ի պատասխան այս քայլին Կիպրոսի իշխանություններին ահարեկելու նպատակով, Թուրքիան ռազմական ուժի ցուցադրական զործողություններ սկսեց իրականացնել Կիպրոսի ափերի մոտ:

Դեկտեմբերի 27-ին ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհուրդը սկսեց Կիպրոսի շուրջ ստեղծված իրավիճակի հարցի քննարկումը¹⁹:

Հարցի քննարկումը ՄԱԿ-ում խիստ անհանգստություն առաջացրեց ոչ միայն Թուրքիայի, այլ մաս ԱՄՆ-ի և Անգլիայի մոտ, որոնք աշխատում էին խուսափել ՄԱԿ-ի միջամտություններից, և հարցի քննարկումները իրականացնել ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում, որտեղ իրենց ազդեցության միջոցները անհամեմատ շատ էին:

Այդ կապակցությամբ իսկույն գործի անցավ անզլխական դիվանագիտությունը: Դեկտեմբերի 25-ին անզլխական կառավարությունը

Մակարիոսին առաջարկեց որպես ժամանակավոր միջոց կարգուկանոնը վերականգնելու նպատակով Կիպրոսում օգտագործել Յուրիխ- Լոնդոնյան համաձայնագրերով այստեղ գտնվող անգլիական, հունական և բուրջական գործերը, որոնք պետք է դրվեին անգլիացի գեներալ Յանգի ենթակայության տակ: Եարունակվող բուրջական ներխուժման վտանգի պայմաններում դեկտեմբերի 27-ին Մակարիոսը ստիպված եղավ ընդունելու այս առաջարկը: Ստորագրված համառոտ հայտարարագրի մեջ ասվում էր, որ այս գործերը պետք է աջակցեն Կիպրոսի իշխանություններին խաղաղությամբ ու կարգ ու կանոնը վերականգնել գործում²⁰:

Գեկտեմբերի 28-ին Նիկոսիա ժամանեց Մեծ Բրիտանիայի Համագործակցության հարցերով նախարար Դանկին Սենդիսը՝ ստեղծված իրավիճակը Կիպրոսի կառավարության հետ քննարկելու նպատակով: Բանակցությունների արդյունքում նրա նախաձեռնությամբ դեկտեմբերի 29-ին ստեղծվեց Զաղաքական կապերի հատուկ կոմիտե, որի մեջ ընդգրկվեցին Կիպրոսում Միացյալ Թագավորության գերագույն կոմիսարը, Հունաստանի և Թուրքիայի դեսպանները և հունական ու բուրջական համայնքների ներկայացուցիչները: Այս կոմիտեի ստեղծման նպատակը ճգնաժամային իրավիճակից շուտափույթ կարգավորումն էր: Կոմիտեի աշխատանքների արդյունքում նույն օրը կողմերի միջև գիմադարարի համաձայնություն ձեռք բերվեց: Դեկտեմբերի 30-ին Սենդիսի առաջարկով, նոր ընդհարումներից խուսափելու նպատակով, Հատուկ կոմիտեն որոշում ընդունեց Նիկոսիայում բուրջական և հունական կողմերի միջև չեզոք գոտի ստեղծելու մասին, որը կույվեց «կամաչ գոտի»²¹: Ըստով մեծան գոտիներ ստեղծվեցին նաև մյուս խոշոր քաղաքներում: Փաստորեն տեղի ունեցավ քաղաքների արեհստակամ բաժանում:

Սենդիսի առջև դրված մյուս կարևոր խնդիրն այն էր, որ ամեն գնով ստիպել Մակարիոսին հրաժարվել ՄԱԿ-ում հարցի քննարկումից և չափազանց կողմերի մասնակցությամբ խնդրի կարգավորման նպատակով կոնֆերանս հրավիրել Լոնդոնում: Այդ կարգակցությամբ Մակարիոսի վրա ճնշումներ սկսեցին գործադրել պահանջելով նրա համաձայնությունը, ընդ որում եասկացնում էին, որ բացասական պատասխանը կհանգեցնի նոր բարդությունների՝ ընդհուպ մինչև բուրջական գործերի ներխուժումը Կիպրոս²²: Թեպետ և՛ Անգլիան, և՛ ՄԱԿ-ն չէին ուղղումում Թուրքիայի նկատմամբ ծայրահեղ քայլերը, քանի որ գիտակցում էին, որ դրանք կարող են հանգեցնել ՆԱՏՕ-ի երկու անդամ պետությունների՝ Հունաստանի և Թուրքիայի միջև պատերազմի առաջացմանը, սակայն առիթը բաց չէին բռնում այդ փաստը Կիպրոսի վրա ճնշում գործադրելու համար օգտագործելու առումով:

1964 թ. հունվարի 2-ին, ստանալով Մակարիտսի համաձայնությունը, Լոնդոնում հրավիրվեց կոնֆերանս Անգլիայի, Թուրքիայի, Հունաստանի և Կիպրոսի երկու համայնքների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

Կոնֆերանսը իր աշխատանքները սկսեց հունվարի 15-ին: Նխառը մախազախող անգլիական նախարար Սեմյուել քննարկման ներկայացրեց խնդրի կարգավորմանն ուղղված իր ծրագիրը²¹: Այն քննարկում էր հետևյալ առաջարկները՝ խաղաղության պահպանման նպատակով միջազգային խաղաղարար ուժերի տեղում, որոնց կարող էին մասնակցել ցանկություն հայտնաբերող բոլոր երկրների զինված ստորաբաժանումները: Այս գործերի անկայությունը Կիպրոսում ոչ մի ձևով չպետք է անդրադառնար Անգլիայի, Թուրքիայի և Հունաստանի կառավարությունների իրավունքների և պարտականությունների վրա Կիպրոսում:

Բոլոր վիճելի հարցերի լուծումը միայն ու միայն կոնֆերանսին մասնակից կողմերի համատեղ ջանքերով:

Անգլիայի, Թուրքիայի, Հունաստանի և երկու համայնքների ներկայացուցիչների համաձայնությամբ ՄԱԿ-ի հատուկ միջնորդի նշանակում, որը պարբերաբար պետք է տեղեկացներ ՄԱԿ-ի Գլխավոր Զարտուղարին Կիպրոսում տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին:

Վերոնշյալածի առիթով Կիպրոսի ներկայացուցիչը ՄԱԿ-ում պետք է հանդես գար Անվտանգության Խորհրդի նիստում և հայտարարեր, որ լիովին համաձայն է Լոնդոնի կոնֆերանսի արդյունքների հետ²²:

Հարցի հետագա քննարկումների համար Լոնդոնում պետք է ստեղծվեր եռակողմ միջպետական համեմատողով՝ առանց Կիպրոսի կառավարության մասնակցության:

Սեմյուելի այս ծրագիրը, որը յաջի կզգու օգտագումից խնդրի կարգավորմանն ուղղված ոչ մի ռեալ առաջարկ չէր պարունակում, մերժվեց Մակարիտսի կողմից, սակայն Թուրքիան, Հունաստանը և բուրջական համայնքը ընդունել էին այն²³:

Ստանալով վերջիններիս համաձայնությունը Անգլիան իսկույն դիմեց ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրներին առաջարկելով զինված ստորաբաժանումներ տրամադրել միջազգային խաղաղարար ուժերի համար:

1964 թ. հունվարի 30 -ին ԱՄՆ-ի նախագահ Ջոնսոնը պաշտոնապես հայտարարեց միջազգային խաղաղարար ուժերին մասնակցելու ցանկություն մասին, այդ նպատակով առաջարկելով ՆԱՏՕ-ի անդամ պետությունների զորքերից կազմված տասնազարմանց մի զորաջակառ²⁴, ինչի կապակցությամբ Եվրոպայում ՆԱՏՕ-ի զորքերի հրամանատար Լեմնիտցերին զործուղեց Աթենք և Անկարա մասնակցության պայմաններին ծանոթանալու համար:

1964թ. փետրվարի 2-ին Մեմֆիսի առաջարկը վերջնագրային տեսքով հանձնվեց Կիպրոսի կառավարությանը:

Կիպրոսի համար ստեղծված այս ծանր պայմաններում ճգնաժամի վերաբերյալ իր դիրքորոշմամբ հանդես եկավ ԽՍՀՄ-ը, որը մինչ այդ ուշադիր հետևում էր կատարվող իրադարձություններին: Հայտարարության մեջ մասնավորապես ասվում էր. «ԽՍՀՄ-ը ուղղունում է անկախության համար մղվող Կիպրոսի ժողովրդի արտաբանի պայքարը և դատապարտում որևէ օտարերկրյա միջամտություն նրա ներքին գործերին: ՆԱՏՕ-ի ագրեսիայի վտանգը սպառնալիք է ոչ միայն կիպրոսցիներին, այլ մաս րոշոր ազատասեր ժողովրդների համար, և հակասում է ՄԱԿ-ի կանոնադրությանը: ՈՒստի ԽՍՀՄ-ը չի կարող անտարբեր մնալ այս ամենից, և առաջարկում է հարցի կարգավորումը իրականացնել ՄԱԿ-ի շրջանակներում»²⁶:

Մտաը պատերազմի տարիներին, երբ հակադիր ճամբարների միջև անհաշտ մրցակցություն էր գնում ազդեցության ոլորտների ընդլայնման համար, որի արդյունքում միջազգային քաղաքական իրավիճակը ծայրաստիճան լարված էր, ԽՍՀՄ-ի այս դիրքորոշումը չէր կարող անտեսվել ՆԱՏՕ-ի կողմից, պատահական չէ որ դրանից ոգեշնչված մի քանի օր անց Մակարիտաը մերժեց ՆԱՏՕ-ի վերջնագիրը:

1964 թ փետրվարի 4-ին Մակարիտաը իր նառավայրում ընդունելով ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ներկայացուցիչներին, և գրավոր ձևով հանձնեց նրանց իր պատասխանը: Պատասխանում ասվում էր, որ միջազգային խաղաղարար ուժերի կազմավորման իրավունքը պատկանում է Անվտանգության խորհրդին, որն էլ և առաջատար է հանդիսանում Կիպրոսի խնդրի կարգավորման գործում²⁷:

Անվտանգության խորհրդի որոշումը ՄԱԿ-ի խաղաղարար ուժերը Կիպրոս ուղարկելու կապակցությամբ ընդունվեց 1964 թ մարտի 4-ին: Առաջին հինգհազարանոց ստորաբաժանումը շվեդական, դանիական և իզլանդական զորքերի մասնակցությամբ, հեղիկ գեներալ Գիանիի հրամանատարությամբ²⁸ Կիպրոս ժամանեց մարտի 14-ին, որից հետո իրավիճակը համեմատաբար կայունացավ: Մակայն այս կայունությունը ժամանակավոր էր: Իրավիճակի վերստին սրմանը նպաստում էին կողմերի փոխադարձ մեղադրանքները մեկմեկու, թուրքական կողմը մասնավորապես հույներին մեղադրում էր ենդլախի շղթված գործողությունների իրականացման մեջ, ինչը իրրև թե խախտում էր «1960թ-ի պայմանագրերով երկու կողմերի միջև ձեռք քրված համաձայնագրերը»²⁹:

Խնդիրը լուծված չէր, իսկ սրայթարը Կիպրոսի համար շարունակվում էր:

CYPRUS CRISIS IN 1963-64 YEARS

(Summary)

In 1960 as a result of the long lasted struggle of the cyprions against the english domination the Independent Republic of Cyprus was created. But the independence of Cyprus was not complete, because according to the signed treaty Cyprus was under the supervision of England, Turkey and Greece. Internal political situation was becoming complicated owing to the disagreements between the two communities (greek and turkish) caused by the imperfection of the Constitution. In 1963 an armed conflict took place between the two communities. The crisis of Cyprus became the subject of discussion among the UN, England, Turkey and Greece, which undertook a conference in London to solve of the problem. But the conference failed to achieve positive results. The tension was alleviated in only 1964 after intervention of the peace-maker forces of UN in accordance with appropriate UN resolutions.

ՇԱՆՈՅԱԳՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Sebahattin Özel "Birinci Dünya Savaşı ve Milli Kurtuluş Savaşları ile Sonrasında Kıbrıs Türklerinin Genel Durumu", "Dünden Bugüne Kıbrıs Mesleci", İstanbul 2001, s. 169
2. Леонков С. М. «Кипр в борьбе за независимость». М. 1982г. с. 91-92.
3. Կիպրոսի սահմանադրության համառոտ երկրի նախագահ պետ է ընկեր հոյն, և ընկերներ հունական նամարի կողմից, իսկ փոխնախագահ՝ բուրք, և ընկերներ համապատասխանարք բուրքական համարի կողմից:
4. Sbu' ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 19 год. 1098 заседание 27 февраля, 1954г. Нью-Йорк, 1954, стр. 12.
5. Шмаров В. А. Кипр в средиземноморской политике НАТО. М. 1982г. стр 46
6. St'u Анисимова Л. Н. Проблема Кипра. Исторический и международно-правовой аспекты. М. 1986г. стр. 40.
7. Lerodjakonou L. The Cyprus question. Stockholm. 1971 p. 233.
8. ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 18 г. 1085 заседание 27 декабря 1963г. Нью-Йорк, 1963г, стр. 5.
9. Ahmet C. Gökioğlu "Kıbrıs Sorunu, Ortaklık Cumhuriyeti ve AB Üyelikinin Gelişmelerinin Siyasal ve Hukuki Yönleri", İstanbul 2001, s. 269
10. <Akis> 05. 01. 1963
11. Cyprus. The Problem in retrospect. Nikosia. 1968. p. 7. Էնտիխ' (տմ. փափրոս) Կիպրոսի փափրոսից Հունաստանի հետ:
12. Cumhuriyet 8 դեկտեմբեր 1963թ
13. Палаюнову Э. Освободительная борьба на Кипре и агрессивная роль англо-американского империализма. «Проблемы мира и социализма» № 2. 1965, стр. 33.

14. Письмо исполняющего обязанности постоянного представителя Соединенного Королевства Великобритании и Северной Ирландии от 8 января 1964г. ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты 19 год. Док. S/5508. Нью-Йорк, 1964.
15. St'u' ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 19 г. 1136 заседание 18 июня 1964г. Нью-Йорк, стр. 22.
16. Поцхверия Б. М. Турция и Кипрский вопрос. «Политика Англи на Ближнем и Среднем Востоке» М. 1966. стр. 421.
17. St'u' İnternisyonel radyo konusmasi <Forum> № 234. Ankara 1964 s. 6.
18. St'u' birliq ishli' Simbuqazkapitizl mezji.
19. ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 18 год. 1085 заседание 27 декабря, 1953г. Нью-Йорк, 1963, стр. 1.
20. ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 19 год. Дополнение за январь, февраль, март 1964г. Нью-Йорк, 1964, стр. 10.
21. Поцхверия Б. М. Внешняя политика Турции после второй мировой войны. М. 1976г. стр. 216.
22. ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 19 год. 1096 заседание 19 февраля, 1964г. Нью-Йорк, 1964, стр. 4.
23. İbrahim Sami. Dunya, Amerika, Turkiye. İstanbul, 1966. s. 29.
24. Simbuqiyet 24. 02. 1964.
25. Кипр. Справочник II-е издание, М. 1986г. стр. 137.
26. Правда 31. 01. 1964г.
27. ООН. Совет Безопасности. Официальные отчеты. 19 год. 1095 заседание 18 февраля, 1964г. Нью-Йорк, 1964, стр. 14.
28. Питер Кальвокорески, Мировая политика после 1945г. том 1. М. 2000г. стр. 441.
29. Soyuz Turqelik « Kıbrıs ve Avrupa Birliği İlişkileri » «Dünden Bugüne Kıbrıs meselesi», İstanbul 2001, s. 173.

ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ ԽԱՉԱՏՈՒՐ

ՈՌՌԵՆ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1917-1918 ԹԹ. ԹՈՒՐԶ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ ԽՈՈՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՆՇՄԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

20-րդ դարակզրի հայ ազատամարտի ամխոնջ նվիրյալ Ռօրեն Տեր-Մինասյանը հայ ժողովրդի համար իր ապրած բախտորոշ ժամանակաշրջանում բազմաթիվ անգամ համոզու է եկել որպես պատասխանատու անձնավորություն և գրեթե միշտ պատվով է կատարել իրեն վերապահված պարտականությունը: Առանձնապես կարևոր է Ռօրենի գերը 1917-1920թթ. Հայաստանում բուրք-թաթարական խռովությունների ճնշման և հայ գաղթականների վերաբնակեցման գործում:

1915թ. Մասունի հերոսամարտից հետո Ռօրենն անցնում է Կովկաս: Մակայն կարճ ժամանակ անց Թիֆլիսի Քարաբների միությունը լիազորում է նրան անցնել Խնուս և զբաղվել բուրքական յաթաղանից խույս տված և բախտի քմահաճույքին մատնված հայ բնակչության հարցերով: Դեռևս Խնուսում եղած ժամանակ Ռօրենը մտախօզված էր հայ գաղթականության տեղավորման հարցով: Հայաստանում ահագին գաղթականություն էր հավաքվել: Մակայն երկիրը փոքր էր, տնտեսապես քայքայված և ամենագլխավորը՝ Երևանի և Ալեքսանդրապոլի շրջաններում լավագույն հողերի վրա մասած էին բուրքերն ու թաթարները, մինչդեռ հարյուր հազարավոր հայեր անտուն, անօրևան էին դարձել և ենթարկվում էին ամեն տեսակ զրկանքների: Հայոց ազգային համախորհրդակցության աշխատանքներին մասնակցելու համար Թիֆլիս սեկնելուց առաջ Ռօրենը Խնուսում իր զինակիցներին (Մասունցի Մուշեղ, Հ. Անատունի և ուրիշներ) բացատրում է հայությանը Հայաստանում տեղավորելու ծրագիրը: Նա ցույց է տալիս իր կողմից գծված մի քարտեզ, որի վրա նշված էին այն բոլոր վայրերը, ու պետք է տեղավորվեին Արևմտյան Հայաստանի շրջաններից եկած գաղթականները:

Ռուսերնի թիվիս մեկնելուց հետո նրա հրահանգով իր զինակիցները պետք է անցնեին Երևան և Տարոնի ժողովրդին Ալազյազի շրջանում տեղավորելու միջոցներ ձեռնարկելին:

Ռուսական ընդհանուր նահանջի հետ Խնուսից նահանջում է 60-70000 մարդ՝ մեծ մասամբ տարոնցիներ: Նահանջի ճանապարհին բարքերը և քաղերը արգելքներ են հարուցում և կոխվների տեղիք տալիս, որանց ընթացքում վերականգնվում է սասուցիների գումրը, (ղկավարներից էին Մուշեղը, Չոլոն, Մորուք Կարոն, Փեթարցի Մամուկը, Կարո Մասունին և ուրիշներ): Այդ օրերին Անդրանիկը, տեսակցելով Մուշեղին և Փեթարցի Մամուկին, թիրախավատորեն է մայում նրանց բռնած գործին՝ պատճառաբանելով, որ Ալազյազի շրջանում զարթականներ քնակեցնելու համար պետք է զբաղվել թալիսի քերոլ, ինչը այդ պահի զուտությամբ անկարելի է համարում: Մուշեղը պատասխանում է, որ Ռուսերնից համապատասխան նախագծով հարծակման հրաման են ստացել և պետք է այն իրականացնեն: Ռուսերնը թալիսի քերոլի վրա հարծակման նաժազիծը կազմելիս հաշվի էր առել ոչ ոք մանրամասնությունները:

Ինչևէ, սասուցիների գումրը՝ մոտ 500 եռոցի, նախապատրաստվելով, նախ զբաղվում է Ալազյազի մի քանի գյուղեր, ապա՝ պաշարում թալիսի քերոլը: Վերջինս ուղղակի քացառիկ նշանակություն ուներ Հայաստանի համար: Այն ոչ միայն «իշխում» էր Էջմիածնի և Ալտարակի վրա, այլև տևական սպառնալից էր Երևանի համար: Սասուցիները քերոլը զբաղվելու համար իրենց ուժերը թաժանում են երեք թևի: Հյուսիսից, հարավից և կենտրոնից միաժամանակյա հարծակմանով կարողանում են ճեղքել թուրքերի պաշտպանությունը և ներխուժել քերոլի դամբից ներս: Թուրքերը փախուստի են դիմում՝ սասուցիներին թողնելով մեծ քանակությամբ զենք, զինամթերք, ամատններ և այլն: Հետագայում, Մաքրաբապատի և Բաշ-Ապարանի կոխվների ժամանակ ավելի պարզ երևաց թալիսի քերոլի գրավման քացառիկ նշանակությունը:

Ռուսերնի մշակած ծրագրով հնարավոր է դառնում շատ կարճ ժամանակամիջոցում Ալազյազի շրջանի լքված քնակավայրերում մոտ 70000 զարթականների տեղավորել:

Հայաստանը հայ զարթականներով վերարմակեցնելու իր ծրագիրը Ռուսերնը շարունակեց իրականացնել Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո ևս:

1918թ. օգոստոսին Ռուսերնին հանդիպելու համար Ալազյազից Երևան են գալիս նրա հին մարտական ընկերները՝ Փեթարցի Մամուկը, Չոլոն, Մորուք Կարոն, Մուշեղը, և նորից խորհրդակցում զարթականների տեղավորման ծրագրին չարք: Ռուսերնը հանգամանորեն քացառում է այն ամենը, ինչ խոսել էր Խնուսում ավելի քան մեկ տարի առաջ: Այդ մասին Մասունի Մուշեղը պատմում է. «Ռուսերն այդ օր մեր առջե դրա

գործունեության ամբողջ ծրագիր մը ավելի լայնն ու ընդարձակը՝ ինչ որ պարզած էր Խնուսի մէջ: Մեղանին վրայ փոած էր իր նշանատը քարտեզը, որու վրայ յետին մամրամասնութեամբ նշանակուած էին Հայաստանի գիւղերն ու քաղաքները՝ իրենց ունեցած քնակչութեան տեսակներովն ու այլազանութեամբը¹:

Քացատրութեաններ տալով Հայաստանի վիճակի և իր ծրագրերի մասին Ռուբինը Հայաստանը համեմատում է տխուր և ապրելու հնարավորութեաններէն զրկւած մի մանուկի հետ: Սակայն նա հույս է հայտնում, որ կատակարարութիւնը շուտով կկարողանա սալի և համաճարակի դեմն առնել: Այս գործում նա էական է համարում հայ ժողովրդի տոկոսնութիւնը. «Մեր ժողովուրդն ալ սակաւապետ է և կրնայ քար ծածել, քարէն հաց հանել, ինչ որ մտահոգիչ է ապագայի համար, աստիկա Հայաստանի քնակչութեան ներկայ դիմագիծն է, արուեստական կերպով ստեղծուած»²: Անդրադասնալով իր ծրագրերին՝ Ռուբինը քարտեզի վրա ցույց է տալիս այն շրջանները, որտեղ հաստատվել էին հայ գյուղացիութեան ձեռքից լավագոյն ձեռքը բռնագրաված թուրքերն ու թաթարները: Նրա համոզմամբ գոյատևածան անհրաժեշտ նախապայման էր այդ անարդարութեան սրբազրտնը: «Հայուն երկիրը, հայուն հողը պետք էր իր ժողովրդի գաւակներուն սեփականութիւնը դառնար, գաղթականութիւնը պետք էր տեղափոխուեր ամենց վրայ, որպեսզի իրաւունք ունենայինք ըսելու, որ երկիր ունինք ու աւելի վստահութեամբ նայելու ապագային վրայ», շարունակում է նա³:

Ռուբինի մտտ հավաքված խմբապետները լուս լսում նրա քացատրութեանները և սպասում էին գործնական հրահանգներին: Հասկանալով նրանց մխոքը, Ռուբինը քարտեզի վրա ցույց է տալիս Եդնի ձորը, Մրէի տերիէ, Չիմնեքենդի և Բոյուք Վեյի ընդարձակ շրջանները: Նա խորհուրդ է տալիս, որ ամեն ինչ առանց ադմուկի կատարվի, առանց կատակարարութեան մասնակցութեան: Խմբապետները հաշվետու պիտի լինին միայն իրեն և իր միջոցով՝ կուսակցութեանը: Խստիվ պատվիրում է ապահովել գաղտնապահութիւնը: Նա այս պարագան ընդգծում էր ոչ միայն արտաքին թշնամիներին զգոնութեան չբնկելու, այլև նոր քացվող խորհրդարանի ու կատակարարութեան որոշ «խտաքի սիրահարներին» խոսելու նյութ չտալու համար⁴: Միջոցառման մասին չպիտի իմանային նաև կուսակցական շրջանակները, որոնց մեծ մասի ընկերվարական մտածելակերպն ու հոգեբանութեանը անհնարին պիտի դարձներ մման գործողութեան իրականացումը Հայաստանի Համրապետութեան սահմաններում:

Ռուբինն իր խմբապետներին զգուշացնում է, որ իրենց կատարած գործի համար պատասխանատու են նաև կուսակցութեան առաջ: Ծրագիրը նա հղացել էր՝ խորհրդակցելով միայն Արամ Մանուկյանի հետ,

ծածուկ պահելով այն կուսակցական դեկալար շրջանակներից⁷: Օրինակ՝ երբ սասունցի խմբապետները այս նպատակով փամփուշտ էին տեղափոխում և Քանաքեռում տեղակայված պետական գործը արգելք է հանդիսանում, դրությունը փրկում է Արամ Մամուկչյանի կողմից ստորագրված արտոնագրի ասկայությունը⁸:

Խմբապետ Մուշեղը պատմում է, որ իրենց ստաշին գործը լինում է «մարդեղ Դարաբազնազի շրջանը և մաս մը ժողովուրդ տեղադրել այնտեղ»⁹: Դրանից հետո անցնում են ծրագրավորված մեծ գործողություններին: Աղճի ձորի գործողությունը տևում է 5 օր: Ազատագրված բնակավայրերում անմիջապես տեղավորվում են զարթալկանները: «Ձարծակումներին և յաջողութիւններէ ետք, ժողովուրդը կը հոսեր գլխօրէն մերս, տէր դասնալու համար ոչ միայն իր հողերուն, այլ իր պապենական գոյրերուն: Մեծ մասամբ այդ գոյրերը հայկական դրոշմ ունէին, արձանագրութիւններ, խաչեր և այլն»¹⁰:

Աղճի ձորի բնակեցումից հետո Ռուբինն անմիջապես հրահանգում է անցնել Միլիտերին: Այս շրջանն ավելի ընդարձակ էր, թշնամին՝ ավելի ուժեղ և ամբար: Ընդ որում մրա ազատագրումը կարևոր էր ոչ միայն զարթալկաններին տեղավորելու առումով, այլև այն պատճառով, որ գտնվում էր մայրաքաղաք Երևանի թիկունքում և տևական վտանգ կարող էր սպառնալ Հայաստանի անկախությանը: Տնդամբի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից հետո, շնայած բուռն դիմադրությանը, սասունցի խմբապետներին կարճ ժամանակահիցքում հաջողվում է ազատագրել նաև Միլիտերին: Ռուբինը, որ վայրկյանը վայրկյանին հետևում էր գործողություններին, շտապում է ժողովրդին տեղավորել ազատագրված բնակավայրերում: Աղճի ձորի և Միլիտերի գործողությունների ընթացքում հայկական կողմը տալիս է ընդամենը 25 զոհ: Ռուբինն այնուհետև խմբապետներին հրահանգում է անցնել Չիմենքենդի և Բոչուք Վեղիի շրջանները: Մակայն, ի տարբերություն մախրոջ շրջանների, այստեղ պետք էր ավելի զգույշ լինել և չշտապել: Թշնամու զտաղեցրած տարածքը բավականին ընդարձակ էր, յուրջ դժվարություններ կարող էր հարուցել մրա աշխարհագրական դիրքը: Բացի այդ այս երկու շրջաններում մեծ թվով բարեջակամ կանոնավոր զորքեր կային՝ թնդանթներով և զնդացիներով, որոնք ծպտված մնում էին բազմաթիվ գյուղերում¹¹:

Թշնամու մասին այս տեղեկություններն իմանալով համդիրժ Ռուբինն ու իր զինակիցները չէին վարամում: Մակայն այս անգամ դուպքերը այլ ետևով են զարգանում, Աղբրեզանի բողոքի էիման վրա Երևան է գալիս մի քննիչ հանձնախումբ՝ Անդրկովկասում Անտանտի հանձնակատար գնդապետ Հասկելի գլխավորությամբ¹²: Քննիչ հանձնախումբը պետք է ստուգումներ կատարեր արդեն հայերով վերաբնակեցված տարածքներում: Ռուբինի քաջատրությունները լսելուց հետո, խմբապետներ

րը պատրաստվում են հերքելու մեղադրանքները: «Մեզի կը մնար միջոցներ ձեռք առնել ու փաստել, որ անտեղի է կատարուած բողոքը, ոչ մէկ ատեն ճշմի ձօրը, Միլիտերին, Բաշգեանին, Ազգեազը, Դարալագեազը քրքական չեն եղած: Վկայ էին այս իրողութեան հայկական գերեզմանոցներն ու սրբավայրերը, տմական կահկարասիներն ու ժողովուրդին զինագիծը», «պատմում է խմբապետ Մուշեղ Ավետիսյանը»¹³:

Խմբապետներից Չոլոն և Մորուք Կարոն, իբրև առանձին շրջանների ընդհանուր պետեր, գեղացուցիչ և տրամաբանական պատասխաններ են տալիս ստուգողներին, նշելով, որ «հայերը դարերի ի վեր տէրն էին այդ գիւղերէն, քուրքեր, քաքարներ անշուշտ եղած էին: Մակայն ամենք քոչուորներ էին, որոնք Ատրպէյճանէն կու գան եւ աշեան մեկնին իրենց տեղերը: Բախումներ եղած էին, պէտք չէր ուրանայ, սակայն պատերազմի այդ տարիներէն որտեղ կոչ չէր պատահած»¹⁴:

Զննիչ համձայնութիւնքը Երևանից մեկնում է Թիֆլիս այն համոզմունքով, որ աղբրեջանցիների ամբաստանութունները ամուլազն չափազանցված են: Օգոստոսի 22-ին Երևանից հեռանալուց առաջ Հասկելը խոստանում է դիպքերի պատճառների մասին (չբժափակւած, անհնազանդութիւն կատարութեանը) զեկուցել Փարիզի Վեհաժողովին և օգնութիւն խնդրել Հայաստանի համար: Սակայն, երբ մա Թիֆլիսից անցնում է Բաքու, այնտեղ օգոստոսի 29-ին Աղբրեջանի կատարութեան հետ պայմանագիր է ստորագրում, որի եամածայն Շարուք-Դարալագեազի և Նախիջևանի գավառներում պիտի հաստատվի «չեզոք գոտի», որի կատարութեանը պիտի հանձնվի գնդապետ Հասկելի նշանակւած ընդհանուր մանանգապետին¹⁵: Հայաստանի Խորհրդարանը այս հարցը քննելուց հետո Թիֆլիս է ուղարկում Ռուբենին և Ա. Խառտիսյանին¹⁶: Նրանք բացատրութիւն են տալիս Հասկելին, որի արդյունքում Հասկելը չեղյալ է հայտարարում Աղբրեջանցիների հետ կնքած պայմանագրի որոշ կետեր: Բայց այս անգամ էլ Աղբրեջանն է մերժում ընդունել այդ համաձայնութիւնը:

Զննիչ համձայնութի միջամտութեանից հետո մի պահ ասեղծվում է համեմատաբար խաղաղ շրջան, սակայն Ռուբենը Կարսի դաշնակցական մարմինների և զինվորականների խնդրանքով ստիպւած է լինում գալելու մահ Ալեքսանդրապոլի և Կարսի միջև ընկած Արզինայից մինչև Չարյուղար (Չարիշատ գավառ) տարածվող ընդուտ բոցութեանը: Այստեղի քուրքերի թիվը համեմատաբար այնքան էլ մեծ չէր, սակայն նրանք իրենց գրադեցրած դիրքով խանգարում էին հանրապետութեան քնակաւանոն կյանքի ընթացքը, իրենց ձեռքն էին վերցրել Ախուրյան գետի վրա գտնվող Արզինայի կամուրջը, որով անհնարին էր դառնում Կարսից Ալեքսանդրապոլ և հակառակ ուղղութեամբ ճամփորդելը, իսկ երկաթուղին աշխատում էր միայն գրահապատի ուղեկցութեամբ: Այս շրջանը

հնազանդեցնելու ծրագիրը մշակելուց հետո Ռուբենն անցնում է հատուկ գործողությունների: Մեծ դեր է խաղում գրահապատ վնասքը: Գործողությունների աղյուսերում հնարավոր է լինում վերքնակամապես թե հաղթյալ գավառը, թե Արգինայի կամուրջը ազատել թուրքերից:

Այս դեպքերից հետո Ռուբենն իր զինակիցներին կրկին հավաքում է իր քնակարանում: Նրանք նորից ռուսամասիրում են այն քարտեզը¹⁷, որտեղ առանձին նշված էին արդեն ազատագրված շրջանները և դեռ չազատագրված Չիմնքենը, Զանգիբասարը և Բոյուք Վեշին: Այստեղ որոշվում է ազատագրել նաև Զանգիբասարը:

Զանգիբասարը մայրաքաղաք Երևանի համար շատ կարևոր դիրքում ուներ և բարձրական ավազակախմբերի խնկական որջ էր: Այստեղի կռիվներն անցնում են սպառվածից թեժ մթնոլորտում: Մակայն հայերին հաջողվում է 5 օրում, տալով ընդամենը 15 զոհ, լուծել իրենց առջև դրված խնդիրը: Թուրքերը նահանջում են Իզգիրի ուղղությամբ: Զանգիբասարի ավելի քան 20 գյուղեր ևս վերաբնակեցվում են հայ զարթակամաներով:

Չիմնքեղի և Բոյուք Վեշիի ազատագրումը հետագայում Ռուբենն իրականացնում է ռազմական և ներքին գործոց նախարար եղած Ժամանակ:

Ռուբենի հղացմամբ կատարված այս գործողությունները ինչպես և սպասելի էր, աղմուկ են առաջացնում ցավոք, նաև Երևանում: «Մերևանի մէջ իրարանցում ձգած էին կարգ մը մարդիկ...»,- վերնիշում է խմբապետ Մուշեղը¹⁸: Աղմուկ քարձացնողները ոչ միայն այն կուսակցություններն էին (հայ սոցիալիստ-հեղափոխականներ, հայ սոցիալ-դեմոկրատներ), որոնք Հ.Յ.Դ-աշնակցության որդեգրած քաղաքականության համընդ շատ հարցերում ընդդիմադիր կենցածք ունեին, այլև Հ.Յ.Դ. շարքերում գտնվողները¹⁹: «Մոցիալիզմի անունով ճառող այդ մարդիկը չէին ուզեր ընթանել, որը հայրենիք ունենալու համար անհրաժեշտ էր ժողովուրդ», իսկ այդ ժողովուրդն ունենալու համար պետք էր փրկել զարթակամաններին, նրանց վերաբնակեցնելով պատմականորեն հայկական տարածքներում:

Հարկ ենք համարում նշել, որ զարթակամաների վերաբնակեցման հարցում Արամ Մամուկչյանը Ռուբենի համար ամենամեծ արժեք ներկայացնող զաղափարակիցն էր: Թե կուսակցական, թե ոչ կուսակցական շարքերից տեղացող մեղադրանքներն ու դատապարտությունները Ռուբենը տանում էր գործը հաջողությամբ վերջացնողին հատուկ ժպիտով: «Քարկածէք, որքան ուզում եք, ժողովուրդն ինձ հետ է, դուք էլ ինձ հետ կը լինէք, եթէ ոչ այսօր, անպայման վաղը», կարծես այդ էր նրա ժպիտի իմաստը²⁰:

1918թ. Ռուսիայի դիկտատուրան իրականացրած այս ոչ դյուրին գործադրությունը ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցավ: Միայն այդ ծրագրի իրականացումից հետո վերացավ մեծ չափով Երևանի վրա կախված սպառնալիքը: Ռուսիայի ձեռնարկումների շնորհիվ էր, որ փետրվարյան ապստամբությունից հետո կարելի եղավ Զանգեզուր անցնել:

Ռուսիայի վարած քաղաքականությունը գնահատելիս պետք է նկատել ունենանք, որ նրա գործադրությունների աղյուսքում բազմաթիվ հայկական բնակավայրեր տրամադրվեցին իսրայուր հազարավոր գաղթական ժողովուրդին, որ կանգնած էր բնաջնջման եզրին:

Ռուսիայի կողմից իրականացրած ծրագիրը արժևորվում է մեկ այլ փաստով ևս. Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջանում հարևան Ադրբեջանը ուներ մի ծրագիր, որով տարածքային պահանջներ էր ներկայացնում Հայաստանին, որի փայլուն ապացույց են 1920թ. Երևանում իրատարակված փաստաթղթերը²¹: Այս փաստաթղթերը հիշատակվում են նաև Ռուսիայի հուշերում²²: Նրանցում արտացոլված է Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչների և Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարի միջև հետագրային կապի թովանդակությունը: Այստեղ հստակ երևում է Ադրբեջանի կողմից Հայաստանը քայքայելու ձգտումը: Եվ պարզապես անիրական է Ալեքսանդր Մյասնիկյանի այն կարծիքը, թե Հայաստանի մահմեդականները անգն են խաղաղ են եղել²³: Կարծում ենք, որ Մյասնիկյանը ավելի շատ մպատակ է ունեցել պարսավելու դաշնակցականների գործունեությունը:

Ադրբեջանի հավակնած տարածքների մեջ, Կարաբաղից, Նախիջևանից և Զանգեզուրից բացի, մտնում էին նաև Զանգիբասարը, Վեդիքասարը, Գարաբաղյազը, Մուրմալում, Կողբը: Այս մի քանի շրջանները հետագայում չհայտնվեցին Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում, որովհետև այդեն հայաբնակ էին²⁴: Ռուսիայի գործադրած ջանքերի շնորհիվ, որոնք շարունակվեցին նաև 1920թ., հնարավոր եղավ կործանիչ հարված հասցնել Արարատյան դաշտավայրում և հարակից շրջաններում քառնից ավելի «ինքնուրույն» մասեր ու խոշոր թուրք-թաթարական իշխանություններին, որոնք ըմբոստանալով պետության դեմ, Հայաստանից «առանձնանալու» նկրտումներ էին հանդես բերում:

Ապստամբ շրջանների հնազանդեցումը ըխում էր նաև քանդված տնտեսությանը վերականգնելու անհրաժեշտությունից: Մտերմված իրավիճակը թույլ չէր տալիս զբաղվել ոչ նորմալ երկրագործությամբ, ոչ էլ առևտրով: Իսկ փախստական դարձած ժողովուրդը տատապում էր անգործությունից, մինչդեռ Հայաստանի շատ հողեր թուրք-թաթարների ապստամբ կեցվածքի պատճառով անմշակ էին մնացել: Ոչ միայն պետությունը պետք է տնտեսապես տուժեր, այլև պետական մեծ ուժեր (ու-

տիկանություն, գործ) պետք է տրամադրվեին հայկական շրջանները հարձակումներից պաշտպանելու համար:

Հետագայում Ռուբենի գաղափարը ավելի քյտրեղացավ ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովում, որի ընդունած երկրի ճեղքին քաղաքականությանը վերաբերող բանաձևի համաձայն պետք էր «ամենակարևոր միջոցներով արձատարվել անել ամեն հակաշեղափոխական ու հակապետական շարժում, որ կողմից էլ որ դա կազմակերպուած լինի ու ինչ ոյժերի վրայ էլ որ դա յնուխ»²⁵: Այս տեսության հիմնավորողը եղավ Ռուբենը: Ընդհանուր ժողովից հետո երկրում տիրող հանգամանքներն այնպիսին էին, որ պետական և կուսակցական գործիչները, որոնք մայիսկինում այս հարցում հակառակ էին Ռուբենին, ընդունեցին նրա տեսակետը:

STEPANYAN KHATCHATUR

THE ROLE OF ROUBEN TER-MINASYAN IN STIFLING OF TURKISH-TATAR REBELLIONS AND IN RESETTLEMENT OF ARMENIAN REFUGEES IN 1917-1918

(Summary)

After withdrawal of Russian troops the number of Armenian refugees from Western Armenia increased. However it was hard to find a settlement in Eastern Armenia, because some important roads and settlements were under control of Turkish population. R. Ter-Minasyan undertook the solution of the problem and with a special program successfully completed it. The Article examines that issue.

ՄԱՆՈՒԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի ճր յիշատակները, հատ. 7, Երևան 1990, էջ 102:
2. Նույն տեղը, էջ 104:
3. Նույն տեղը, էջ 109:
4. Նույն տեղը:
5. Նույն տեղը, էջ 110:
6. Անդ:
7. Ա. Ասատուծասրհան, Ռուբենը, «Հայրենից» ամսագիր, Պոտտոն, 1955թ., հունվար, էջ 85:
8. Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 7, էջ 111:
9. Նույն տեղը, էջ 112:
10. Անդ:
11. Նույն տեղը, էջ 113:
12. Գ. Գալոյան, Հայաստանը և ճեծ տերությունները 1917-1923թթ., Երևան, 1999, էջ 78:
13. Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 7, էջ 114:
14. Անդ:

15. Ա. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1992, էջ 323, Գ. Գալոյան, նշվ. աշխ., էջ 78:
16. ՀՀ ՊԿ ՊԱ, №200, ց.1, գ.50, 2-րդ մաս, ք.128, հմմտ. «Թանգեր Հայաստանի արխիվների» ամսագիր, 1993թ. քիվ 1-2, էջ 299:
17. Ռուբենի մահից հետո, վերհիշելով նրա քաղաքականությունը, Մալխասը պատմում է, թե ինչպես էր Ռուբենն ամեն մի շրջանը քուրքերից ազատագրելուց հետո քարտեզի վրա այն ներկում կապույտ մատիտով և անհանրեր սպասում, որ քարտեզը միագույն դատնա(տե)ն Ա. Աստուածատրեան, Հայաստանի հայացույց, «Հայրենիք» ամսագիր, 1957թ., մաշխ, էջ 33 》:
18. Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ. 7, էջ 115:
19. Ա. Աստուածատրեան, Ռուբենը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1955թ., հունվար, էջ 86:
20. Նույն տեղը:
21. «Հայաստանում Ադրբեջանի ծավալած քայքայիչ գործունեությունից», Երևան, 1920:
22. Ռուբեն, նշվ. աշխ., հ.7, էջ 193-205:
23. Ա. Մյասնիկյան, Ընտիր երկեր, Երևան, 1957, էջ 377:
24. Սուրմալում և Կողբը Թուրքիային տրվեցին այլ հանգամանքների քելաշ-րամքով:
25. «Քաղաքացիներ Հ.Յ.Ղ. 9-րդ Ընդհ. Ժողովի որոշումներից», Երևան, 1920, էջ 8:

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հին եւ Միջին դարեր

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՍՄԱԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԻ ԸՄԲՁ ՏԵՂԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐՋԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԼԵՈՆԱՇԽԱՐՀԻ ԱՅԼ ՄԵՊԱԳԻՐ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՄ.....3	
ՍԱՐԳՍՅԱՆ ԱՐՄԱԿ ԹԻՂԱԼԹՊԱԼԱՍՄԱՐ Ի-Ի Զ. Ա. 1112 ԹՎԱԿԱՆԻ ՆԱԽԳԱՆ ԱՐՇԱԿԱՆՔԻ ԵՐԹՈՒՂՈՒ ԳՇԳՐՏԱՆ ԸՈՒՐՋ.....10	
ՄԱՎՄԻՍՅԱՆ ԱՐՄԱԿ ՄԱՌԱՅՎԱԾ ՀՈՒՆԱԳԻՐ ՄԻ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆ.....22	
ՀԱԿՈՐԲԱՆ ԱՐՄԵՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՅՄՐԿՈՎՎԱՍՏՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԷԹՆՈՄԵՄԱԿՈՒԹՅԱՅԻՆ ՆԵՐՄՐՈՒՄՆԵՐԻ ԸՈՒՐՋ (Մի խմբի ձևավորման օրինակով).....26	
ՄԻՋԱՅԵԼՅԱՆ ՏԻԳՐԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԱՂԱՋՆԵՐՈՒՄ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԱՐԻԻ ՀԱՍՏԱՏԱՆ ԸՈՒՐՋ (VIII-XII դարեր).....44	
ՏԵՐ-ՏԱՄՏԱՅԱՆ ԻՐԻՆԱ ՀԱՅ-ԱՍՏՈՐԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐՆ ԸՍՏ ԴԻՈՆԻՍՈՍ ՔԱՐ-ՍԱԼԻԲԻԻ.....53	
ԿՈՍՏԱԿՅԱՆ ԶՐԻՄՏԻՆԵ ՄԵՅՅԱՆ ԸԱՀԵՐ ՍՈՒԼԵՅՄԱՆԻ, ՍՈՒԼԹԱՆ ՀՈՒՍԵՅՆԻ ԵՎ ԹԱՀՄԱՍՊ Ի- Ի ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆՈՒՄ ՊԱՀՎՈՂ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿՆԵՐԸ.....61	

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒԹՅՆ ԸՐՋԱՆ

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԳՈՈ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԴԻՐՋՈՐՈՇՈՒՄԸ 1990-1991 ԹԹ. ԻՐԱՋԱՆ-ԶՈՒՎԵՅԹՅԱՆ ԳԳՆԱԺԱՍԻ ՀԱՆԴԻՊ.....69	
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԼԻԼԻԹ ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ԶԱՂԱՋԱԿԱՆ ԵՎ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒԹՅՆԵՐԸ ԼԻՔԱՆԱՆՈՒՄ (1956-1975թթ.).....78	

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԿԱՐԵՆ ՋՈՒՐԸ ԿԱՐԵՎԱՐԱԳՈՒՅՆ ՌԵՍՈՒՐՍ ՄԵՐՉՈՒՄՈՐ ԱՐԵՎԵԼՁՈՒՄ.....	89
ԳԱՐԻՔԱԿԱՆՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ՈՒՂՆԻՉ ԸՄՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՋԱԴԴՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ՄԻՐԻԱՅՈՒՄ.....	96
ՓԱՇՏԱՅԱՆ ԱՐԱՋԱՄ ՄԻ ՔԱՆԻ ՆԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐ «ՈՒՄՄԱՅԻ» ԵՎ ԴՐԱՆ ԱՌՆՉԱԿԻՑ ՀԱՐՑԵՐԻ ԸՈՒՐՋ.....	104
ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՐԻԱՅՈՒՄ ԱՌԱՋԱՅՄԱՆ ԵՎ ԱԿՏԻՎԱՅՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ.....	113
ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆ ԳՈՂԱՄ 1953թ. ՕԳՈՍՏՈՍԻՆ ԻՐԱՆՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՄ «ԱՅՍՔԱՄ» ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՋ.....	120
ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԼՈՒՄԻՆԵ ԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈՒՆՈՒՄՆԵՐԸ ՌԵՋԱՍ ԸՄՋ ՓԱՀԱԿՎԻԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԸՐՋԱՆՈՒՄ.....	134
ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ԳՈՂԱՄ ԲԱՀԱՅԻՆՆԵՐԻ ՏՈՍՄԱՐԸ, ՍՈՒՐՔ ՕՐԵՐԸ ԵՎ 19-ԴԴ ՕՐՎԱԿ ՏՈՆԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	148
ՅԱՋԸՃՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿԱՐՄԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ 1919-1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....	158
ԲԱՂՎԱՍԱՐՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՂՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐՔԱՅԻԱՅԻ ՔԱՂԱՋԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ.....	170
ԴԵՍՏՅԱՆ ՀԱՅԿ ՄԱՈՒՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻ ԺԱՌԱԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԳԱՐԱՐԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱ- ՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱՔԱՆՈՒՄԸ ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ՋԼՄ-ՆԵՐՈՒՄ 1988-1990 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ.....	181
ԳԱՋԱՐՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ 1963-1964 ԹԹ. ԿԻՊՐՈՍՅԱՆ ՏԳՆԱԺԱՄԻ ՀԱՐՑԻ ԸՈՒՐՋ.....	192

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԽԱՇԱՏՈՒՐ ՈՒՐԵՆ ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1917-1918 թթ. ՔՈՒՐՁ-ՔԱՅԱՐԱԿԱՆ ԽՈՈՎՈՒՅՑՈՒՆՆԵՐԻ ԾՆՇՄԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ԳԱՂՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ.....	203
--	-----

CONTENTS

ANCIENT AND MIDDLE AGES

HMAYAKYAN HASMIK SOME HAYASEAN TOPONYMIC SUFFIXES IN OTHER CUNEIFORM TOPONYMS OF ARMENIAN HIGHLAND.....	3
SARGSYAN ARTAK ON THE CORRECTION OF THE CAMPAIGN ROUTE OF TIGLATPILESER I AGAINST NAIRI IN 1112 B.C.	10
MOVSISYAN ARTAK A FORGOTTEN GREEK-WRITTEN MONUMENT.....	22
HAKOBYAN ARSEN ABOUT THE ARMENIAN AND IRANIAN ETHNO-CULTURAL CONTRIBUTI- ONS IN THE EASTERN TRANSCAUCASUS (On example of the formation of a group).....	26
MIKAYELIAN TIGRAN AROUND ESTABLISHMENT OF ARABS IN TOWNS OF ARMENIA (VIII-XII A.D.).....	44
TER-TATCHATYAN IRENE ARMENIAN-SYRIAN PROBLEMS OF ANTAGONISM BY DIONYSIUS BAR-SALIBHI.....	53
KOSTIKYAN KRISTINE SAFAVID SULEYMAN, SULTAN HUSEYN SHAHS' EDICTS OF YEREVAN MATENADARAN.....	61

MODERN HISTORY

GEVORGIAN GOR THE EGYPTIAN ATTITUDE DURING THE IRAQI-KUWAITIAN CONFLICT (1990-1991).....	69
---	----

HARUTUNYAN LILIT THE PALESTINIAN MILITARY AND POLITICAL STRUCTURES IN LEBANON (1958-1975).....	78
HARUTYUNYAN KAREN WATER - THE MOST IMPORTANT RESOURCE IN THE MIDDLE EAST.....	89
GHRIBJANYAN GEVORG THE CORRECTION MOVEMENT AND FORMATION OF THE NATIONAL PROGRESSIVE FRONT IN SYRIA.....	96
PASHAYAN ARAKS SOME REMARKS ON UMMAH AND RELATED QUESTIONS.....	104
MANUKYAN SUREN RADICAL ISLAMISM IN SYRIA.....	113
ISKANDARYAN GOHAR ON THE OPERATION "AJAX" AUGUST, 1953, IN IRAN.....	120
STEPANYAN LUSINE EDUCATIONAL REFORMS DURING THE REIGN OF REZA SHAH PAHLAVI ...	134
VARDANYAN GOHAR THE BAHAI'S CALENDAR, HOLY DAYS AND NINETEEN DAY FEAST.....	148
YAZCHYAN GEVORG THE ARMENIAN-KURDISH RELATIONS IN THE KARS PROVINCE OF THE REPUBLIC OF ARMENIA IN 1919-1920.....	158
BAGHDASARYAN SUREN FACTOR OF NATIONAL IDENTITY IN MODERN TURKISH POLITICS	170
DEMOYAN HAYK THE LEGACY OF COLD WAR AND THE REPRESENTATION OF KARABAKH CONFLICT IN THE WESTERN MASS-MEDIA IN 1988-1990	181
KAZARYAN ARTUR CYPRUS CRISIS IN 1963-64 YEARS.....	192
STEPANYAN KHATCHATUR THE ROLE OF ROUBEN TER-MINASYAN IN STIFLING OF TURKISH-TATAR REBELLIONS AND IN RESETTLEMENT OF ARMENIAN REFUGEES IN 1917- 1918.....	203

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Հեղինակները ժողովրդին:

БЛИЖНИЙ ВОСТОК
ИСТОРИЯ, ПОЛИТИКА, КУЛЬТУРА
Сборник статей

Գեղ. Ներսիսյան՝ Ա. Ա. Քաղզախյան
Դավանազանյան, Մանվելյան՝ Գ. Ա. Գարուբյան, Օյան

Ցանկում ընդգրկված է «Մանվելյան» օժանդակով հրատարակված հատուկ համար:
Ցանկում 13,5 տպ. ման., 10,48 կրատ. ման., 12,56 պարբ. ման.:
Ցանկում ընդգրկված է 200 հոդված՝ պատմագիտական:

Ցանկում է «Մանվելյան» հրատարակչության տարածում:
379010, Երևան, Վաղարշապատի փակուղի 8, հեռ. 54-89-32, 54-05-17,
ֆաքս՝ 54-06-07, էլ. փոստ՝ zangak@armenios.com:

